ययाति

वि. स. खांडेकर

ययाति

वि. स. खांडेकर

वाग्देवी
पुरस्कार
प्रतीक

प्रशस्ति

भारतीय ज्ञानपीठ का यह १९७४ का साहित्य-पुरस्कार श्री विष्णु सखाराम खाण्डेकर को उनके मराठी उपन्यास 'ययाति' के लिए समर्पित किया जाता है, जिसे १९५८-६७ के बीच प्रकाशित भारतीय भाषाओं के सर्जनात्मक साहित्य में विधिवत् सर्वश्रेष्ठ निर्णीत और घोषित किया गया है।

अग्रवर्ती मराठी लेखकों में आधी शताब्दी से अधिक से प्रतिष्ठित, श्री खाण्डेकर साहित्यिक निष्ठा और दायित्व-भावना के समर्थक-प्रतीक के रूप में सामने रहे हैं। उनके काव्य- साहित्य और यश को गान्धीवाद और समाजवाद के समन्वय की एक ऐसी अनूठी परिकल्पना ने आलोकित किया है, जो अपनी सशक्तता से महाराष्ट्र एवं, अनुवादों के माध्यम से, देश में अनगिनत पाठकों के दृष्टिकोण को दिशा देते आये हैं। प्रतिकूल परिस्थितों, अस्वास्थ्य और अब दृष्टि-विहीनता के रहते भी खाण्डेकरजी ने साहित्यिक और सांस्कृतिक गति-विधियोंके साथ संगति रखी है और आज भारत की नवचेतना एवं प्रगतिशीलता के दृढ समर्थक रहे हैं।

'ययाति' उनकी उत्कृष्ट रचना है, जिसमे कथा और काव्य, मनोविज्ञान और दर्शन ताना-बाना बनकर समाये हैं; और जिसकी विषयवस्तु समकालीन भी है, कालातीत भी, भारतीय भी है, सार्वभौमिक भी। इसके मुख्य चरित्र जिवन्तता के प्रतीक हैं और उनके पुरातन प्रतिमानों में अगाध अर्थवत्ता अनुप्राणित करने में खाण्डेकर सफल हुए हैं। एक प्राचीन मिथक का आधुनिक वाग्भंगी द्वारा 'ययाति' में नवसर्जन करके उन्होंने एक चिरस्थायी सन्देश आज के मानव जगत् को दिया है, जो श्रान्त-क्लान्त दानव की नाई आत्मा का बहिष्कार किये हुए भौतिक में ग्रस्त है।

श्री खाण्डेकर का आयुष्य सदा सुख और शान्ति से मण्डित रहे!

अशोक सेठी
अध्यक्ष
भवन परिषद

अजित प्रसाद जैन
अध्यक्ष
भारतीय ज्ञानपीठ

नवी दिल्ली
२६ फरवरी, १९७६

ययाति

वि. स. खांडेकर

मेहता पब्लिशिंग हाऊस

YAYATI by V. S. KHANDEKAR
ययात / कादंबरी
वि. स. खांडेकर
© सुरक्षित
प्रकाशक : सुनील अनिल मेहता, मेहता पब्लिशिंग हाऊस,
१९४१, सदाशिव पेठ, माडीवाले कॉलनी, पुणे – ४११०३०.
मुखपृष्ठरचना : मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
प्रकाशनकाल : १९५९/१९६१/१९६४/१९६७/१९६७/१९७६/१९८०/
१९८८/१९८९/१९९०/१९९०/१९९१/१९९२/१९९२/
१९९३/१९९४/१९९५/१९९६/१९९७/१९९८/१९९८/
१९९९ / सप्टेंबर, २०००/जुलै, २००५/ डिसेंबर, २००६/
सप्टेंबर, २००७/ऑगस्ट, २००८/मे, २००९/जानेवारी, २०१०/
जून, २०१०/सप्टेंबर, २०११/मे, २०१२/जानेवारी, २०१३
जून, २०१३/ जानेवारी, २०१४ / सप्टेंबर, २०१४
एप्रिल, २०१५ / अडितसावी आवृत्ती : जानेवरी, २०१६

10 Digit ISBN 817161588X
3 Digit ISBN 9788171615889
ISBN for E-BOOk 9788184987225

मराठी कादंबरीचे शिल्पकार
व मराठी ललित गद्याला
सामर्थ्याची जोड देणारे कलाकार
हरि नारायण आपटे
आणि मराठी विनोदाचे शिल्पकार
व मराठी ललित गद्याला
सौंदर्याची जोड देणारे कलाकार
श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर
यांस...

दोन शब्द

माझी 'अश्रू' कादंबरी १९५४ साली प्रसिद्ध झाली. त्यानंतर जवळजवळ सहा वर्षांनी 'ययिात' प्रकाशित होण्याचा योग येत आहे.

मी दैववादी नाही. पण 'योग' हा शब्द इथे मी जाणून-बुजून योजीत आहे. मुलाला चांगली नोकरी लागणे, मुलीला चांगले स्थळ मिळणे या किंवा अशा प्रकारच्या साऱ्या जन्माचा संबंध असणाऱ्या गोष्टीच योगायोगावर अवलंबून असतात, असे नाही! आगगाडीच्या डब्यात न घोरणारे सोबती मिळणे आिण आपल्या व्याख्यानाला एखादा अरण्यपंडित अध्यक्ष नसणे या गोष्टीसुद्धा योगायोगावर अवलंबून असतात!

तसे नसते, तर 'ययिात' कादंबरीच्या प्रकाशनाला इतका विलंब का लागला असता? 'अश्रू' लिहण्यापूर्वीच १९५२ मध्ये या कादंबरीचे पिहले थोडे लेखन मी केले होते. १९५६ साली कादंबरीची बैठक चांगली जमली. आता कादंबरी संपली, अशा खात्रीने प्रकाशक तिची जाहिरात देऊ लागले. त्यांनी तिची छपाईही सुरू केली. २८० पृष्टे छापून झाली, आिण– आिण गाडे एकदम अडले! कादंबरीची २८० पृष्टे छापून झाली, तेव्हा कुठले तरी एक 'पिरसंवाद' प्रकरण निघाले. मिळतील तिथून ज्ञानाचे कण संपादन करावेत, या भावनेच्या आहारी जाऊन मी त्या पिरसंवादाला गेलो. त्याच्या पाठोपाठ नेहमीचे प्रकृतीच्या अस्वास्थ्याचे आिण कौटुंबिक आपत्तींचे चक्र सुरू झाले. या चक्राचा वेग किंचित मंदावल्यावर, मन थोडे स्थिर झाल्यावर, आिण संपूर्ण 'ययिात' पिहल्या सहजतेने त्यात फुलू लागल्यावर ही कादंबरी पुरी करून मी रिसकांच्या सेवेला सादर केली.

'ययिात'ची ही जन्मकथा सांगताना नाइलाजाने वैयिक्तक आपत्तींचा मी उल्लेख केला आहे. संसार हा संकटांनी भरलेला असावयाचाच! कुणाचे हे ओझे थोडे हलके असते, कुणाचे थोडे जड असते. कुणाच्या पायात चार काटे अिधक मोडतात, कुणाच्या चार कमी मोडतात. एवढाच काय तो माणसा-माणसांत फरक असतो! आपण सारेच नियतीच्या जात्यात भरडले जाणारे दाणे आहोत. अशा स्थितीत लेखकाने वैयिक्तक अडचणींचा पाढा वाचण्यात काय अर्थ आहे?

हे मला पूर्णपणे कळते; पण गेल्या तीन वर्षांत या कादंबरीच्या बाबतीत पिरिचित आिण अपिरिचित वाचकांनी इतक्या पृच्छा केल्या आिण ठिकिठकाणी भेटणाऱ्या लोकांनी तिच्यिावषयी प्रश्न विचारून मला इतके भंडावून सोडले की, काही दिवसांनी मी या पृच्छांची व प्रश्नांची उत्तरे द्यायचे सोडून दिले! मुलाने बापाचा छळ केल्याच्या हकीकती जगात आपण ऐकतो; पण माझा हा मानसपुत्र अशा रीतीने हात धुऊन माझ्या मागे लागेल, याची मला कल्पना नव्हती! 'ययिात' केव्हा पुरी होईल, हे मला परवा-परवापर्यंत कुणालाच– प्रकाशकांनाही– सांगता येत नव्हते. म्हणून खुलाशादाखल हे सर्व लिहिले आहे. वाचकांची ती पत्रे आिण लोकांचे ते प्रश्न माझ्यावरल्या प्रेमाच्या

पोटीच निर्माण झाले होते, याची मला पूर्ण जाणीव आहे. त्या प्रेमाबद्दल मी अत्यंत कृतज्ञ आहे.

या कादंबरीप्रमाणे दुसरेही काही संकल्प गेली अनेक वर्षे मी उराशी बाळगून आहे. प्रकृतीची बहुविध अवकृपा थोडी कमी व्हावी आणि त्यांतले एक-दोन तरी साकार करण्याचे सामर्थ्य लाभावे, एवढीच इच्छा आहे. भोवताली दाटणाऱ्या संध्याछायांची मला पूर्ण जाणीव आहे. पण वाढत्या संधिप्रकाशात पायांखालची वाट दिसेनाशी झाली, तरी क्षितिजावरली चांदणी आपली सोबत करू लागते! शिरोड्यात संध्याकाळी समुद्रावर फिरायला गेल्यानंतर वर्षानुवर्षे हा अनुभव मी घेतला आहे. उरलेल्या वाङ्मयीन सहलीतही तो कदाचित येईल! नाही कुणी म्हणावे?

कोल्हापूर, २९-८-६१

वि. स. खांडेकर

All rights reserved along with e-books & layout. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, without the prior written consent of the Publisher and the licence holder. Please contact us at **Mehta Publishing House,** 1941, Madiwale Colony, Sadashiv Peth, Pune 411030.
✆ +91 020-24476924 / 24460313
Email : info@mehtapublishinghouse.com
production@mehtapublishinghouse.com
sales@mehtapublishinghouse.com
Website : www.mehtapublishinghouse.com

- या पुस्तकातील लेखकाची मते, घटना, वर्णने ही त्या लेखकाची असून त्याच्याशी प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

‘ययात’ या कादंबरीचा हिंदी, इंग्रजी, मल्याळम आणि गुजराथी या भारतीय भाषांमध्ये अनुवाद झाला आहे.

सामग्री

भाग पिहला
ययिात
भाग दुसरा
देवयानी
शिर्मष्ठा
ययिात
देवयानी
शिर्मष्ठा
भागि तसरा
ययिात
भाग चौथा
शिर्मष्ठा
देवयानी
ययिात
पार्श्वभूमी

‘थोरला भाऊ आहे?’

‘होय.’

‘कुठं आहे तो?’

‘देव जाणे! जिथं असेल, तिथं देवानं त्याला सुखी ठेवावं, एवढीच प्रत्येक दिवशी मी प्रार्थना करते.’

अगदी लहानपणी अलके सारखी अनेक मुले राजवाड्यात माझ्याबरोबर खेळत असत. किंचित मोठा झाल्यावर अमात्य, सेनापती, राजकवी, कोशपाल, अश्वपाल, इत्यादिकांच्या मुलांशी मी खेळू लागलो; पण राजवाड्यात माझ्या बरोबरीचे असे कुणी नाही, याचे राहून-राहून मला दुःख वाटे. बागेतली फुलझाडे तुडवीत फुलपाखरांचा पाठलाग करायची धीरही त्यांना होत नसे. आपला थोरला भाऊ इथे असता, तर असल्या साऱ्या खेळांचे सुख कसे द्विगुणित झाले असते, हा विचार करण्यात मी दंग होऊन गेलो.

७

बाळपण किती सरळ, किती निर्मळ, किती एकमार्गी असते! तो भाऊ केवढा होता, हे काही आईला विचारायचे मला सुचले नाही. तो इथे असता, तर बाबांच्या मागून राज्यावर तोच बसला असता, आपल्याला साधा राजपुत्र म्हणूनच सारा जन्म कंठावा लागला असता, असा मत्सराचा विचारही त्या वेळी माझ्या मनाला शिवला नाही. मला माझा तो थोरला भाऊ हवा होता. खेळायला आणि भांडायलासुद्धा मला हवा होता तो! तो कुठे आहे? काय करतो? आईला भेटायला तो का येत नाही?

मधमाश्यांचे मोहोळ उठावे, तसा असल्या अनेक प्रश्नांनी माझ्या मनाला दंश करायला सुरुवात केली. मी भीत-भीत आईला विचारले,

‘त्याचं नाव काय?’

‘यित.’

किती दिवस झाले त्याला जाऊन?’

‘तू व्हायच्या आधी वर्ष, दीड वर्ष तो निघून गेला. अगदी एकटा निघून गेला!’

हे शब्द उच्चारताना आईचा स्वर अतिशय व्याकूळ झाला असावा! पण ते काही माझ्या लक्षात आले नाही. ‘अगदी एकटा निघून गेला तो!’ या तिच्या शब्दांनी यित अतिशय धीट असला पाहिजे, हा एकच भाव माझ्या मनात निर्माण झाला.

मी आईला विचारले,

‘तुला न सांगता गेला तो?’

तिने नुसती मान हलिवली. तो गेला, त्या दिवसाच्या आठवणीने तिच्या काळजातले शल्य हलिवले होते. पण माझे मन आईला न सांगता राजवाड्यातून निघून जाणाऱ्या साहसी यतीभोवती पिंगा घालीत होते. मी पुन्हा आईला प्रश्न केला,

‘तो कोणत्या वेळी गेला?’

‘ऐन मध्यरात्री. घनदाट अरण्यात! चांगली दीड प्रहर रात्र होईपर्यंत जागी होते मी. त्याची सारखी समजूत घालीत होते. मग माझा डोळा लागला. पहाटे जागी होऊन पाहते, तो यित आपल्या अंथरुणावर नाही! काळोखात सगळीकडं शोधलं त्याला

सेवकांनी; पण तो कुठंच सापडला नाही.'

मी स्वत:शी म्हणालो,

'भाऊ असावा, तर असा!'

लगेच कथेतल्या चमत्कृतीविषयी वाटणारे आकर्षण माझ्या मनात जागे झाले. मी आईला म्हटले,

'यतीला घेऊन कुठं गेली होतीस तू?'

'एका महर्षींच्या दर्शनाला. लग्न होऊन अनेक वर्ष झाली, तरी मला मूल होईना. म्हणून आम्ही दोघं त्या ऋषींच्या आश्रमात जाऊन राहिलो होतो. त्यांच्या आशीर्वादानंच यित झाला मला. प्रत्येक वर्षी त्याच्या वाढिदवशी मी त्याला त्या ऋषींच्या दर्शनाला घेऊन जात असे. तो निघून गेला, तेव्हा मी अशीच परत येत होते. यतीचं मन स्थिर नाही, हे मला ठाऊक होतं. तिथंच राहायचा हट्ट धरून बसला होता तो. त्यामुळं मी त्याच्यावर संतापले. त्याला नाही नाही ते बोलले. वांड खोंडाला गाडीच्या मागं बांधून नेतात ना? तसंच जवळजवळ आश्रमातून ओढून आणलं मी त्याला. त्याच्या रुसव्याफुगव्यांकडं मी लक्ष दिलं नाही. त्याला काय हवं होतं?'

'काय हवं होतं यतीला?' मी उत्सुकतेने मध्येच प्रश्न केला.

टपटप टिपे गाळीत ती म्हणाली,

'अजूनही मला नीट कळलं नाही ते. त्याला देवाधर्माचा नाद फार होता. दासी ताजी, टपोरी फुलं प्रत्येक दिवशी सकाळी पुढं आणून ठेवीत. पण यतीनं झटून त्यांतली काही उचलली नि त्यांचा पोटभर वास घेतला, असं कधी घडलं नाही. केव्हा तरी चार-दोन फुलं तो हळू घ्यायचा आिण कुठल्या तरी दगडाचा देव करून त्याला ती वाहायचा! तो खेळ खेळायचा, तेसुद्धा किती विचित्र होते! समाधी लावून डोळे मिटून बसण्यात, किंवा कसली तरी दाढी लावून लुटूपुटीचा ऋषी होण्यात त्याला आनंद वाटे. दोन्ही कुळांतलं राजेपण त्याच्या रक्तात उतरलं नव्हतं. राजसभेत सशासारखा तो चोहींकडं भीत-भीत पाहत राही. पण कुणी योगी, तपस्वी, संन्यासी राजवाड्यात आला, की त्याच्याशी मात्र त्याची गट्टी होई. खूप खूप शोध केला आम्ही त्याचा; पण आभाळातून गळून पडलेली चांदणी कधी कुणाला दिसते का? माझा यतीही तसाच–'

माझ्या जन्मापूर्वीचे आपले हे दु:ख आई शक्य तितक्या शांतपणाने मला सांगत होती. पण शेवटच्या क्षणी तिच्या मनाचा बांध फुटला. 'माझा यतीही तसाच–' हे शब्द तोंडातून बाहेर पडताच घनदाट अरण्यातली ती क्रूर पहाट तिच्या डोळ्यांसमोर मूर्तिमंत उभी राहिली असावी. बोलता-बोलता ती अडखळली, थांबली, कापू लागली. करुण स्वर आळिवणाऱ्या सतारीची तार एकदम तुटावी, तसा भास झाला मला! क्षणभर तिने माझ्याकडे शून्य दृष्टीने पाहिले. त्या दृष्टीचे भय वाटले मला. लगेच तिने एका मोठा सुस्कारा सोडला आिण मला पोटाशी धरून ती स्फुंदून- स्फुंदून रडू लागली. तिचे सांत्वन कसे करायचे, ते मला कळेना.

'आई, आई' असे मी तोंडाने म्हणत होतो आिण तिला बिलगून स्पर्शाने माझे हृद्गत व्यक्त करीत होतो. मनाचा कढ थोडासा ओसरल्यावर ती मला म्हणाली,

'ययु, यित तुझ्याएवढा होता, तेव्हा पहिल्यांदा माझ्यावर रुसला. त्या रुसव्याकडं मी लक्ष दिलं नाही, पण आज तुझा रुसवा पाहताच माझ्या काळजाच्या जखमेची खपली उडून गेली. तिच्यातून भळभळ रक्त वाहू लागलं. जे कुठंही बोलायचं

नाही, असं आम्ही दोघांनी ठरिवलं होतं, जे लहानपणी तुझ्या कानांवर पडू नये, म्हणून आम्ही धडपड करीत होतो, ते तुझ्यापाशी मी बोलून गेले; भीतीमुळं बोलून गेले. तू यतीसारखाच एखाद्या दिवशी निघून गेलास, तर? यशु, मूल हे आईच्या डोळ्यांतली बाहुली असतं, रे!'

मी स्फुंदत म्हणालो,

'नाही, आई, यतीसारखा मी तुला सोडून जाणार नाही. तुला दुःख होईल, असं मी काही करणार नाही!'

'मला वचन दे.'

मी माझा हात तिच्या हातावर ठेवून म्हणालो,

'आई, मी कध्धी-कध्धी संन्यासी होणार नाही!'

८

अजून ती रात्र माझ्या डोळ्यांपुढे उभी आहे. पाषाणातून कोरून काढलेल्या मूर्तीसारखी! इतके उन्हाळे गेले. इतके पावसाळे गेले, पण तिची स्मृती अद्यापि कोमेजली नाही. त्या मूर्तीची एक रेषासुद्धा पुसट झालेली नाही.

त्या रात्री आईचे आिण माझे जे बोलणे झाले, त्यात माझ्या मनाचे रंग किती आहेत आिण ते कुठेकुठे मिसळले आहेत, हे काही मला आज सांगता येणार नाही; पण एक गोष्ट मात्र निश्चत आहे. त्या एका रात्रीत मी मोठा झालो. स्वप्नाच्या जगातून सत्याच्या जगात आलो. दुःखाशी माझी त्या रात्री पिहली ओळख झाली. ज्या आईच्या साध्या स्पर्शात स्वर्गसुख आहे, असे मी मानीत होतो, तिला टपटप टिपे गाळताना मी पाहिले. तिला दुःख देणाऱ्या गोष्टींचा नकळत मी द्वेष करू लागलो.

त्या रात्री शांत अशी झोप मला लागलीच नाही. मी मधूनमधून दचकून जागा होत होतो. मधूनच मला स्वप्ने पडत होती. त्या स्वप्नांतले एक आजही मला आठवते. ते आठवले, म्हणजे हसू येते. त्या स्वप्नात मी साऱ्या जगाचा राजा झालो होतो. चाबूक हातात घेऊन मी प्रत्येक नगरातून हिंडत होतो. तापसी, संन्यासी, बुवा, बैरागी कुणीही दिसला, की त्याच्या पाठीवर सपासप फटके मारीत होतो. एखाद्याच्या पाठीतून रक्ताची चिळकांडी उडली, म्हणजे टाळ्या पिटीत होतो.

९

होय, त्या रात्री मी मोठा झालो, जीवनाचे खरे स्वरूप अंधाराने भरलेल्या त्या रात्रीच्या दोन प्रहरांत मला स्पष्ट दिसले. मला थोरला भाऊ होता, तो संन्यासी होण्याकिरता पळून गेला होता, ही गोष्ट सर्वांनी माझ्यापासून लपवून ठेवली होती, ती का? या लपवालपवीचे कारण काय? की सारीच माणसे एकमेकांशी अशी लपंडाव खेळत असतात?

ही जाणीव होईपर्यंत माझे जग फुलांच्या, वाऱ्याच्या किंवा पाण्याच्या जगाहून निराळे नव्हते. सकाळी फुले फुलतात, तसा मी झोपेतून जागा होत असे. एखाद्या वेळी वादळ झाले, तरी त्याचे मला कधीच भय वाटत नसे. पाण्याप्रमाणे वाऱ्यालाही अधूनमधून अकांडतांडव करण्याची लहर येत असावी, असे मला वाटे. झुळूझुळू वाहणारे

पाणी पिाहले, म्हणजे माझ्याप्रमाणे तेही कुठले तरी गाणे स्वत:शीच गुणगुणत आहे, असे माझ्या मनात येई. देव-दैत्यांच्या आिण यक्ष-गंधर्वांच्या गोष्टी मला आवडत; पण ते काही माझे नित्याचे जग नव्हते. स्वप्ने आिण फुलपाखरे, फुले आिण चांदण्या, ढग पाहून नाचणारे मोर आिण नाचणारे मोर पाहून गाणारे ढग, उमलणाऱ्या फुलांप्रमाणे हसणारी सकाळ आिण कोमेजणाऱ्या फुलांप्रमाणे भासणारी संध्याकाळ, वसंतातल्या वृक्षवेलींचे आिण वर्षा ऋतूतल्या इंद्रधनुष्याचे रंग, टापांचा टपटप असा आवाज करीत जाणारे घोडे आिण देवळातल्या घणघण वाजणाऱ्या घंटा. नदीकाठची मऊ मऊ वाळू आिण मंचकावरली मऊ मऊ उशी या सर्वांचे मिळून एक सलग जग माझ्या मनात निर्माण झाले होते. त्या रात्रीपर्यंत निसर्ग आिण मनुष्य हे दोघे माझ्या दृष्टीने एकरूप होते.

त्या स्वप्नाळू जगातील माझे अनुभव किती गोड होते! एकदा आभाळात ढगांचे इवले इवले पांढरे पुंजके मी पिाहले. माझ्या मनात आले, आमच्या बागेतल्या सशाची आकाशाच्या आरशात ही प्रतिबिंबे पडली आहेत! एकदा उन्हाळ्यात फार उकडत होते. अंगातून घामाच्या धारा वाहत होत्या. त्या वेळी मला खेळायची लहर आली. सेवकांचा डोळा चुकवून मी राजवाड्यातून बाहेर पडलो. पण थोडा वेळ उन्हात भटकताच मी दमून गेलो. पलीकडेच एक सुंदर वृक्ष आपला पर्णभार पसरून उभा होता. त्याच्या सावलीत माझे शरीर सुखावले. आईच्या पदराखाली हसत-हसत झोपी जात असल्याचा भास झाला मला. निघताना त्या झाडाचा नुसत्या नजरेने निरोप घेणे माझ्या जिवावर आले. मी त्या वृक्षाच्या एका फांदीवर डोके ठेवून त्याला घट्ट मिठी मारली.

त्या रात्रीपर्यंतचे माझे जग असे होते. ते एक अद्भुत आिण रमणीय स्वप्न होते. कुणाचाही राग आला, तर झरझर झाडावर चढावे आिण तिथून देवबाप्पाला हाक मारावी! आपली हाक ऐकून तो लगेच खाली येईल आिण त्या अपराधी माणसाला शिक्षा करील, अशी श्रद्धा बाळगणारे जग होते ते!

पण कितीही गोड, कितीही अद्भुत असले, तरी एका कळीचे मिटलेले चिमुकले जग होते ते! त्या जगाने भ्रमरांचा गुंजारव ऐकला नव्हता. सूर्यकिरणांच्या सोनेरी स्पर्शाने ते कधी पुलकित झाले नव्हते. विशाल आकाशाकडे त्या कळीने कधीच कटाक्ष फेकला नव्हता. देवतेच्या रमणीय मूर्तीचे आिण रमणीच्या कमनीय केशकलापाचे स्वप्नातही दर्शन झाले नव्हते त्या कळीला!

कळी सदैव कळी राहू शकत नाही. आज ना उद्या तिला फुलावेच लागते, मोठे व्हावे लागते.

१०

त्या रात्रीपासून मी फुलू लागलो, मोठा होऊ लागलो. कधी ना कधी यतीला आपण शोधून काढू, त्याला आईच्या भेटीला घेऊन येऊ, 'तू वडील भाऊ आहेस. हे सारं राज्य तुझंच आहे, भावाभावांनी खाऊ वाटून घेण्याच्या आनंदाचा आता तरी आपण उपभोग घेऊ,' असे त्याला म्हणू. या कल्पनेने माझ्या मनात त्या रात्री मूळ धरले.

केवळ या कल्पनेमुळे माझे बालपण संपले, असे नाही. मी सहा वर्षांचा झालो होतो. राजपुत्र म्हणून मला अनेक विद्या आिण कला हस्तगत करणे आवश्यक होते. बाबांनी माझ्यासाठी नाना प्रकारच्या गुरूंची योजना केली. पिहल्या-पिहल्यांदा ते सारे

मला माझे शत्रू वाटत. मला मल्लविद्या शिकविणारे गुरू एखाद्या राक्षसासारखे दिसत. ती विद्या शिकविण्याचा त्यांचा अधिकार त्यांच्या शरीरावरूनच सिद्ध होई; पण भल्या पहाटे उठायचा आणि आखाड्यातल्या मातीत लोळायचा कंटाळा येई मला. पिहले काही दिवस अंग असे दुखे, की सांगून सोय नाही. मी आईपाशी कुरकूर केली. 'ज्याला पुढं राजा व्हायचंय्, त्यानं हे सारं सोसायला हवं' अशी तिने माझी समजूत घातली. 'मला राजा व्हायचंय्' हा मंत्र मी मनाशी घोकू लागलो. प्रथम प्रथम मल्लयुद्धात माझ्या वाट्याला हटकून पराभव येई. आपल्याला ही विद्या कधीच साध्य होणार नाही, या विचाराने माझे मन खट्टू होई; पण माझे गुरू मला धीर देत. ते म्हणत,

'तुझ्याएवढा मी होतो, तेव्हा मी नुसता लोण्याचा गोळा होतो. आता माझा दंड पाहा. लोखंडाची कांबि विसिवशीत वाटेल, तितका घट्ट झाला आहे.'

त्या सात-आठ वर्षांत किती किती गुरूंनी, मित्रांनी, ग्रंथांनी माझ्या शरीराला आणि मनाला आकार दिला.

मला चौदावे वर्ष लागले, तेव्हाची गोष्ट. आरशापुढे उभे राहून स्वत:च्या सुदृढ, मोहक आणि घाटदार शरीराकडे मी अतृप्त डोळ्यांनी पाहत होतो. त्या प्रतिबिंबाचा पुष्ट बाहू धरून तो जोरजोराने हलवावा, इतकेच नव्हे, तर त्याच्यावर डोके ठेवून स्वस्थ झोपी जावे, अशी कल्पना अकस्मात माझ्या मनात आली. इंद्र वृत्राचा वध करून परत आला आहे आणि महालात इंद्राणीच्या बाहूवर मस्तक टेकून विश्रांती घेत आहे, असे चित्र मी पिाहले होते. ते मला एकदम आठवले.

अशा कल्पनांत मद्यासारखीच मोहक धुंदी असते. त्या धुंदीत मी किती वेळ तसाच उभा होतो, कोण जाणे! मी दचकून वळून पिाहले. कुणी तरी बोलत होते. आईचे शब्द होते ते. आई म्हणत होती,

'पुरुषसुद्धा स्वत:कडं घटकानि घटका पाहत राहतात, म्हणायचे! मला वाटत होतं, बायकांनाच काय तो आपल्या रूपाचा गर्व असतो. ययु मोठा झालाय् आता! हे पिाहलं, तर काय म्हणेल तो!'

वळून पिाहले नसते, तर आई तशीच बोलत रिाहली असती! माझी मुद्रा दिसताच 'अग बाई!' असा उद्गार काढून ती थोडीशी लाजली. मग स्वत:शीच हसली. जवळ येऊन माझ्या पाठीवरून हात फिरवीत ती म्हणाली,

'ययु, हां हां म्हणता किती, रे, मोठा झालास तू! माझीच दृष्ट लागेल, बाबा, तुला! तू पाठमोरा उभा होतास. मला वाटलं, तिकडची स्वारी आरशापुढं–'

ती मधेच थांबली. तिचे डोळे भरून आले. माझ्याकडे पाणावलेल्या डोळ्यांनी पाहत ती म्हणाली,

'माझी एक काळजी दूर झाली!'

'काळजी?'

'इतक्या वर्षांत तुझ्याशी बोलले नव्हते. पण माझं मन सारखं धगधगत होतं.'

'तू हिस्तनापूरची पट्टराणी आहेस, आई. एखाद्या दिरद्री ऋषीची किंवा दुर्दैवी दस्यूची पत्नी नाहीस. तुला कसली आलीय् काळजी!'

'मी आई आहे, ययु!'

'नाही कोण म्हणतं? पण तू माझी आई आहेस!'

'माझी' हा शब्द अभिमानाने उच्चारताना माझी दृष्टि माझ्या सुदृढ आणि सुंदर प्रतिबिंबाकडे गेली.

आईही ते प्रतिबिंब पाहून हसली. क्षणभराने गंभीर होऊन ती म्हणाली,

'ते खरं आहे, रे! पण ज्याच्या कलशातल्या अमृताचं विष झालं आहे, त्याला दुसऱ्या कलशाची काळजी वाटू लागते.'

आई यतीविषयी बोलत आहे, हे उघड होते. मी अगदी लहान असताना आपले हे दुःख तिने मला सांगितले, तेव्हा मी ते दूर करू शकत नव्हतो. आता मी मोठा झालो होतो. मल्लविद्या, धनुर्विद्या, अश्वारोहण, युद्धकला या सर्वांत मी निपुणता संपादन केली होती. यतीचा शोध करायला साऱ्या आर्यावर्तभर फिरायला मग आता कोणतीच अडचण नव्हती. मी आईला म्हटले,

'आई, तू बाबांची संमती मिळव. मी सारी पृथ्वी पालथी घालून यतीचा शोध करतो आणि त्याला तुझ्या दर्शनाला घेऊन येतो.'

तिचे ओठ हलले; पण डोळे पाणावले. मन शांत करण्याचा प्रयत्न करीत ती म्हणाली,

'वेडया, तुला यतीचा शोध कसा लागणार? आज अचानक तो माझ्यापुढं येऊन उभा राहिला, तर मलासुद्धा त्याची ओळख पटणार नाही. तू तर त्याला कधीच पाहिलं नाहीस. तो कुठं असेल, कोणत्या स्थितीत दिवस कंठीत असेल, कोणत्या नावानं वावरत असेल, या जगात असेल, की नसेल–'

बोलता-बोलता तिला गिहवर आला. तिच्या तोंडातून शब्द फुटेना. यति तिच्या हृदयाला फार मोठी जखम करून गेला होता. ती जखम तिला कुणाला– अगदी बाबांनासुद्धा दाखवायची चोरी असावी. स्वैर उधळलेल्या घोड्यावरून पडून मुका मार बसावा, पण सारे अंग ठणकत असताना कण्हण्याचीदेखील बंदी असावी, तशी तिची स्थिती झाली होती. सात वर्षे मी इतक्या निरिनराळ्या गुरूंपाशी शिकलो, कैकदा शिकारीला गेलो, नाना प्रकारच्या उत्सवांत युवराज म्हणून मिरवलो; पण कुठेही, केव्हाही यतीचा उल्लेख मी ऐकला नाही. मला एक थोरला भाऊ आहे, ब्रह्मर्षी होण्याच्या नादाने लहानपणीच तो निघून गेला आहे, ही गोष्ट जवळजवळ विसरून गेलो होतो.

११

आईच्या बोलण्याने ती सारी स्मृती जागृत झाली.

माझ्याकडे टक लावून पाहत आई म्हणाली,

'ययु, तू लवकर मोठा झालास, हाडापेरानं भरलास, कला आणि विद्या शिकलास, आता तुझ्या दोन हातांचे चार हात करून टाकायला हरकत नाही. म्हणजे तुझ्याविषयी माझी उरलीसुरली काळजी नाहीशी होईल. आजच तिकडं ही गोष्ट काढते मी!'

यतीविषयी कुणीही चकार शब्द काढायचा नाही, असा बाबांचा दंडक होता; पण इतर गोष्टींत बाबा अगदी आईच्या मुठीत होते.

तिची कुठलीही इच्छा ते सहसा अमान्य करीत नसत. मधे एका गुरूंनी काही

दिवस मला एखाद्या ऋषीच्या आश्रमात ठेवावे, असे बाबांना सुचिवले.

'तुम्ही म्हणता, ते खरं आहे. झाड चांगल्या रीतीनं वाढायला पावसाइतकंच ऊनही आवश्यक असतं.'

असे बाबांनी त्यांना उत्तर दिले.

माझ्यासमोरच हे संभाषण झाले होते. मी मनात चरकलो. यतीने आईला दिलेल्या दुःखाची जाणीव झाल्या दिवसापासून आश्रमजीवनिवषयी माझ्या मनात नकळत तिरस्कार निर्माण झाला होता. जटा आिण दाढ्या वाढिवलेले ते कुरूप ऋषी, त्यांची ती भिकार वल्कले, त्यांचे ते भस्माचे भयंकर पट्टे आिण रानटी लोकांना शोभणारी त्यांची ती राहणी! कळू लागल्यापासून प्रत्येक वर्षी ऋिषजीवनिवषयी माझे मन अिधकाधिक विटत गेले होते. असल्या ऋषीच्या तपश्चर्येला वश होऊन त्यांना वर किंवा शाप देण्याची शक्ती महादेव का देतो, हे कोडे मला काही केल्या उलगडत नव्हते. सौंदर्य आिण सामर्थ्य यांची पूजा करायला माझ्या बहुतेक गुरूंनी मला शिकिवले होते. आश्रमीय जीवनात ही दोन्ही पूजास्थाने नव्हती. देहदंड हा तिथला पाचवा वेद. कंदमुळे ही तिथली पंचपक्वान्ने. मंत्रघोष या तिथल्या वीरगर्जना. भाजीपाला चिरणे ही तिथली मृगयेची कल्पना. झोपडी हा तिथला महाल. इथल्या दासी अप्सरा ठराव्यात, असे तिथल्या स्त्रियांचे रूप!

हे सारे मनात येऊन आपल्याला आश्रमात राहायला जावे लागणार, या कल्पनेने त्या दिवशी मी फार अस्वस्थ झालो.

दुसऱ्या दिवशी बाबांचे आिण या गुरूंचे बोलणे सुरू झाले, तेव्हा दाराआड उभे राहून मी ते सारे ऐकले, प्रथम माझी छाती धडधडत होती. शेवटी बाबा गुरुजींना एवढेच म्हणाले,

'ययु आश्रमात गेला, तर बरं होईल, असं मलाही वाटतं; पण महाराणींची तशी इच्छा नाही.'

त्या दिवशी एका संकटातून आईने मला वाचिवले होते; पण आज तीच मला दुसऱ्या संकटात घालीत होती. ती माझे लग्न करायला निघाली होती. सारी माणसे लग्न करतात. आपल्यालाही ते करावे लागेल, एखादी सुंदर राजकन्या आपली राणी होईल, अशा प्रकारचे विचार माझ्या मनात अलीकडे येऊ लागले होते, नाही, असे नाही. पण ते केवळ विचारतरंग होते. या तरंगांना मोठ्या लाटांचे स्वरूप प्राप्त झाले नव्हते. या लाटा निराळ्याच होत्या!

दिवसभर बुद्धी आिण शरीर कामाला जुंपूनही रात्री मंचकावरल्या मऊ शय्येत मला स्वस्थ झोप येत नसे. मधूनच मी एकदम जागा होई. पराक्रमाची, अश्वमेधाची, देवदैत्यांच्या युद्धात भाग घेतल्याची, अशी नाना प्रकारची स्वप्ने माझ्या अर्ध्या उघड्या, अर्ध्या मिटलेल्या डोळ्यांपुढे नाचू लागत. माझे पणजोबा पुरूरवा अतुल पराक्रमी पुरुष होते. उर्वशीचे हरण करणाऱ्या राक्षसाचा पराभव करून त्यांनी तिला आपले पत्नीपद दिले होते. त्यांच्या या विषयाचे वर्णन करणारे काव्य मी लहानपणीच तोंडपाठ केले होते. गंधर्व लोकातून यज्ञक्रियेसाठी त्यांनी आणलेल्या तीन अग्नींचे मंदिर तर हिस्तनापूरचे भूषण होते. माझे वडील नहुषमहाराजही आपल्या आजोबांसारखेच शूर होते. पूर्ववयात त्यांनी दस्यूंचा संहार केला. ऋषींना अभय दिले. पुढे देवांचा पराभव करून त्यांनी इंद्रपदसुद्धा जिंकले होते, म्हणे. या दोघांप्रमाणे आपणही काही तरी अद्भुत

आिण अपूर्व करून दाखवावे, या इच्छेने माझे मन व्यापून टाकले होते; आिण आई तर माझे लग्न करायला निघाली होती. तिची ही लग्नघाई मला मुळीच मान्य नव्हती.

मी तिला हसत-हसत म्हटले,

'आई, तुला माझ्या लग्नाची घाई का झालीय्, सांगू?'

'सूनमुख पाहण्यासाठी अधीर झालेय् मी!'

'अंहं! यतीसारखा मीही कुठं तरी नाहीसा होईन, असं तुला भय वाटतंय्। म्हणून मला बांधून टाकायला आपल्या दोन हातांना आणखी दोन हातांचं साहाय्य हवंय् तुला! पण खरं सांगू? आईच्या नखात जे बळ असतं, ते बायकोच्या मुखात... '

'मोठा मनकवडा आहेस तू, बाबा!'

'तुझं हे भय अगदी खोटं आहे, आई!'

'नाही, रे, राजा! माझ्या सावलीइतकंच ते खरं आहे.'

'मी वीर होणार आहे, संन्यासी नाही!'

'पण–'

'पण नाही नि बीण नाही.'

'तुझ्या जन्मकाळी एका मोठ्या जयोतष्यानं तुझं भिवष्य मला सांगितलंय्.'

मी उत्सुकतेने विचारले,

'मी किती राक्षस मारीन, असं त्याचं गिणत म्हणतं? कोटी-खर्व-निखर्व–'

'चल! वेडा कुठला!'

'मी किती अश्वमेध करीन, हे तरी त्यानं लिहून ठेवलं असेल, की नाही?'

तिने नकारार्थी मान हलिवली. मी निराश होऊन म्हणालो,

'मग त्या कुडबुड्या जोश्याचं भिवष्य म्हणतं तरी काय?'

तिच्या मुद्रेवरून माझे हे बोलणे तिला आवडले नसावे. क्षणभर स्तब्ध राहून ती म्हणाली,

'ययु, तो जयोतषी म्हणाला, 'हा मुलगा मोठा भाग्यवान आहे. तो राजा होईल. सर्व प्रकारची सुखं त्याला लाभतील; पण तो सुखी मात्र होणार नाही.' '

त्या जयोतष्याचे हे वेडगळ भिवष्य ऐकून मी हसत सुटलो. आपल्या बोलण्याचा अर्थसुद्धा कळत नसावा त्याला! सर्व प्रकारची सुखे मिळून, जो सुखी होणार नाही, तो स्वत: वेडा असला पाहिजे! शेवटी मी आईला म्हणालो,

'आई, पुढं एक सोडून शेकडो बायका करीन मी, हवं तर; पण आज मला तहान लागली आहे, ती प्रेमाची नाही. ती पराक्रमाची आहे. मला रंगमहालात लोळत राहण्याची इच्छा नाही. रणांगणावर झुंजायची हौस आहे. देवांचं आिण राक्षसांचं युद्ध पुन्हा सुरू होणार आहे, म्हणतात. त्या युद्धात मला जाऊ दे. हवं तर, बाबा अश्वमेध करू देत. मी अश्वमेधाच्या घोड्यावर साऱ्या आर्यावर्तात फिरेन. शेकडो वीरांचा पराभव करून परत येईन. मग मी लग्नाचा विचार करीन!'

१२

वीरपुरुष म्हणून जग गाजिवण्याच्या इच्छेने माझ्या शरीराचा आिण मनाचा कण नि कण धुंद करून टाकला आहे, हे आईच्या लक्षात आले असावे. तिने बाबांकडे माझ्या

लग्नाची गोष्ट काढली नाही.

मधल्या विद्यार्जनाच्या काळात मी किती बदललो, याची माझी मला कल्पना नव्हती. भोवतालच्या भूमिभागाचा परिणाम होऊन नदीचे पात्र बदलले जावे, तसे माझे मन झपाट्याने पालटत गेले होते. धनुर्विद्येचे पहिले धडे घेताना दृष्टी आणि चित्त एकाग्र करण्यातला अलौकिक आनंद मी पहिल्यांदा अनुभवला. लहानपणी महालाची खिडकी उघडली, की बागेतली नाना रंगांची फुले पाहून माझ्या अंगावर रोमांच उभे राहत; पण बाणाचा नेम धरताना बरोबर उलटा अनुभव आला. सभोवतालचे सारे जग झरझर विरू लागले. धुके जसे क्षणात नाहीसे होते, तसे! असत्याचे नसते झाले. जांभळ्या टेकड्या, हिरवी झाडे, निळे आकाश, काही काही माझ्या जगात उरले नव्हते. केवळ त्यात एक काळा ठिपका दिसत होता. माझ्या बाणाचे लक्ष्य असलेला सूक्ष्म काळा ठिपका हे त्या क्षणी माझे विश्व झाले होते.

या नव्या अनुभवानेही माझ्या अंगावर रोमांच उभे राहिले. निर्जीव वस्तूवर अचूक नेम धरण्यात मी फार लवकर निपुण झालो. साहिजकच सजीव प्राण्यावर नेम धरण्याची पाळी माझ्यावर आली. इतकी वर्षे झाली! पण त्या पहिल्या अचूक नेमाची आठवण झाली, की मनाचा अजून थरकाप होतो. एका उंच वृक्षावर शांतपणे बसलेली पक्षीण होती ती. पक्षीण? छे! ध्यानमग्न योगिनी! निळ्या आकाशाच्या पार्श्वभूमीवर ती एखाद्या मनोहर चित्रासारखी दिसत होती. पुढच्या क्षणी हे चित्र सजीव होऊन भरकन उडून जाईल, असे क्षणाक्षणाला वाटत होते. सूर्य पश्चिमेकडे कलला होता. कुठल्यातरी घरट्यात पंख न फुटलेली पिले तिची वाट पाहत असावीत; पण मला व माझ्या गुरूंना तिच्या कुटुंबाशी आणि सुखदुःखांशी काही कर्तव्य नव्हते. मला धनुर्विद्येत प्रवीण व्हायचे होते. त्यांना मला शिकवून आपला चिरतार्थ चालवायचा होता. त्या निष्पाप, चिमुकल्या जीवावर बाण सोडताना मला प्राणांतिक यातना झाल्या; निसर्गाशी असलेले माझे निकटचे नाते त्या क्षणी तुटले. तोपर्यंत, हृदयाच्या अगदी कोपऱ्यात का होईना, मी कवी होतो. त्या क्षणी तो कवी मेला!

मी वीर झालो होतो; पण तो सुखासुखी नव्हे. माझ्यातल्या कवीची हत्या करून त्याच्या समाधीवर या वीराने आपले सिंहासन थाटले होते. त्या शरसंधानाचे कौतुक झाले त्या रात्री! राजवाड्यात आईने स्वतः त्या पाखरांचे मांस शिजिवले. मोठे रुचकर करून तिने ते बाबांना नि मला वाढले, स्वतःही खाल्ले. बाबांनी ते मिटक्या मारीत, घासा-घासाला माझे कौतुक करीत खाल्ले. मला मात्र प्रत्येक घास गिळताना कोण कष्ट पडले! रात्री झोपेत दोन-चारदा मी जागा झालो. जिव्हारी बाण लागून ती पक्षीण आक्रोश करीत आहे, असा मला एकदा भास झाला. पुन्हा जागा झालो, तेव्हा तिच्या पिलांचा चिवचिवाट ऐकू आला. अनेक वर्षांपूर्वी नाहीशा झालेल्या मुलाच्या आठवणीने आपली आई अजून व्याकूळ होते; पण तीच आई पाखरातल्या एका आईचा मृत्यू हसतमुखाने पाहते! त्या निष्पाप प्राण्याचे शरीर विच्छिन्न करणाऱ्या मुलाचे कौतुक करते, त्या मुक्या मातेचे मांस मिटक्या मारीत खाते, त्या मांसाचा कण नि कण शेवटच्या क्षणापर्यंत आपल्या पिलांकिरता धडपडत होता, हे सहज विसरते. जीवनातल्या या विचित्र विरोधाने मी गोंधळून गेलो.

दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळी देवदर्शनानंतर वृद्ध अमात्य वाड्यावर आले. माझी शंका मी त्यांच्यापुढे मांडली. ते हसले आणि म्हणाले,

'युवराज, फार लहान आहात तुम्ही अजून; पण जगरहाटी पाहत-पाहत माझे केस काळ्याचे पांढरे झाले आहेत. या म्हाताऱ्याचे हे आनुभविक बोल नीट लक्षात ठेवा. जग माणसाच्या मनातल्या दयेवर चालत नाही. ते त्याच्या मनगटातल्या बळावर चालतं. माणूस केवळ प्रेमावर जगू शकत नाही. तो इतरांचा पराभव करून जगतो. मनुष्य या जगात जी धडपड करतो, ती भोगासाठी! त्यागाची पुराणं देवळात ठीक असतात; पण जीवन हे देवालय नाही! ते रणांगण आहे.'

त्या दिवशी अमात्यांनी अनेक वैदिक कथा मला सांगितल्या, पशु-पक्षयांच्या मजेदार गोष्टी ऐकवल्या. त्या सर्वांचे सार एकच होते– जग शक्तीवर चालते, स्पर्धेवर जगते, भोगासाठी धडपडते.

त्या दिवसापासून मी शक्तीचा उपासक झालो. क्रौर्य आणि शौर्य ही जुळी भावंडे आहेत, असे मानू लागलो.

१३

बाळपणी राजवाड्यात बागडणाऱ्या हिरणशावकांचा मी सवंगडी होतो. आता अरण्यातल्या प्रत्येक हिरणाचा मी शत्रू बनलो. मृगाच्या चपळपणाचे लहानपणी मला कौतुक वाटे. आता त्याच्या गतीचा राग येऊ लागला मला. पाच वर्षांचा असताना आईच्या महालाच्या दारावर मी उडी मारणाऱ्या हिरणाचे वेडेवाकडे चित्र काढले होते. विचित्र रंगांनी ते रंगिवले होते. आता ते चित्र मी त्याच्याच रक्ताने रंगवू लागलो. एकदा आईच्या आवडत्या हिरणीच्या पाठीला कसली तरी जखम झाली होती, त्या जखमेवर माशी बसली, की ती अतिशय अस्वस्थ होई. बाबांचा आवडता मोरिपसांचा पंखा घेऊन मी घटका-घटका त्या हिरणीला वारा घालीत बसे. आता माझा हिरणाच्या अंगाशी संबंध येई, तो मी मारलेल्या हिरणांची कातडी कमावून ती सेवक मला दाखिवण्याकिरता घेऊन येत, तेव्हा. अभिमानाने हळूहळू मी त्यांच्यावरून क्षणभर हात फिरवीत असे. त्यांच्या मृदू स्पर्शाने मला गुदगुल्या होत. बाणाने विद्ध झालेल्या हिरणाची तडफड. त्याच्या जात्या जिवाची डोळ्यांतली शेवटची धडपड, त्याच्या जखमेतून भळभळ वाहणारे रक्त, यांपैकी कुठलीही गोष्ट मला आठवेनाशी झाली. मी ती कातडी गुरूंना, आप्तांना, मित्रांना भेट म्हणून देत असे. ते सारे मृगयेतल्या माझ्या कुशलतेचे कौतुक करीत.

१४

या शौर्याची कसोटी लागायची वेळ अनायासे आली.

देव-दानवांच्या कलहाच्या वार्ता क्वचित नारदमुनी, क्वचित दुसरे कुणी ऋषी बाबांना वारंवार सांगत. त्या कलहाला युद्धाचे स्वरूप आले नव्हते. पण दोन्ही पक्षांच्या चकमकी वरच्या वर उडत. अशा एखाद्या चकमकीत देवांच्या बाजूने आपण भाग घ्यावा, राक्षसांचा संपूर्ण पराभव करावा आणि आपला भावी राजा किती पराक्रमी आहे, हे साऱ्या प्रजेला दाखवून द्यावे, ही इच्छा माझ्या मनात वारंवार प्रबळ होई; पण बाबा

‘आठ?’

‘हो.’

तिच्या आवाजात विलक्षण कंप होता. आठ दिवस सूर्य प्रत्येक प्रातःकाळी उगवला होता आणि प्रत्येक सायंकाळी मावळला होता; पण मला त्याचे भान नव्हते. हे आठ दिवस मी कुठे होतो? कोणत्या जगात होतो? काय करीत होतो? मी गोंधळून गेलो. माझ्या शरीरात त्या शरीरापेक्षा निराळा असा कुणीतरी मी आहे, असे वाटत होते; पण त्या ‘मी’ला या आठ दिवसांतला एक क्षणही आठवत नव्हता.

मी अलकेला विचारले,

‘आई कुठं आहे?’

‘देवी आपल्या महालात आहेत. त्या दिवसापासून जेवण सोडलंय् त्यांनी. काल कशाबशा आपल्याला पाहायला आल्या. पाहता-पाहता मूर्च्छा येऊन पडल्या. राजवैद्यांनी त्यांना अगदी झोपवून ठेवलंय्.’

‘तुझी आई कुठं आहे?’

‘देवींची सेवा करीत आहे ती. आठ दिवस आलोचन जागरणं केली राजवैद्यांनी. मघाशी आपली नाडी पाहता-पाहता एखाद्या लहान मुलासारखे ते आनंदाने नाचू लागले. मग मला म्हणाले, ‘अलके, माझी विद्या या पांढऱ्या केसांना काळिमा लावून जाते, की काय, असं भय वाटत होतं मला. आज आठ दिवस डोळ्याला डोळा लागला नाही माझ्या! आता युवराजांना कसलंही भय नाही. ते बहुधा मध्यरात्री शुद्धीवर येतील. फार-फार तर पहाटेच्या प्रहरी. तोपर्यंत तुला जागायला हवं. त्यांच्या कपाळावर एकसारखी गारगार पट्टी राहील, अशी...’ ’

बोलता-बोलता तिला कसली तरी आठवण झाली असावी. ती झटकन् दूर गेली. लगेच मंचकाकडे परत आली. माझ्या उशाशी उभी राहिली.

आता मला मघापेक्षा स्पष्ट दिसू लागले होते. माझ्या उशाशी अलका उभी आहे? छे! त्या दिवशीच्या अपघातात मला मृत्यू आला असावा! मी स्वर्गात आहे. माझ्या उशाशी एक अप्सरा उभी आहे.

या कल्पनेचे माझे मलाच हसू आले. अलकेने विचारले,

‘हसायला काय झालं?’

‘हसायला काय नेहमीच कारण लागतं?’

‘असं मला तरी वाटतं, बाई!’

‘मग फुलं का हसतात, ते सांग पाहू!’

‘फुलं का हसतात?’ ती स्वतःशीच उद्गारली. जणू काही तिच्यामध्ये दोन अलका होत्या! त्यांतली एक दुसरीला हा प्रश्न विचारीत होती. ती दुसरी गोंधळली. तिची धांदल पाहून पिहली हसली. लगेच ती लाजली. अलकेची ती लाजरी मूर्ती अधिकच मोहक दिसू लागली.

समुद्राप्रमाणे सौंदर्यालाही भरती घेत असते काय? कुणाला ठाऊक! अलका क्षणाक्षणाला अधिक सुंदर दिसत होती.

मी हसत-हसत म्हटले,

‘मी सांगू?’

‘हं.’

‘बायका लाजतात, म्हणून त्यांना फुलं हसतात!’

‘इश्श!’

तिचा हा उद्‌गार मला अधिकच गोड वाटला. मी आजारी आहे, अंथरुणावर पडलो आहे, गेले आठ दिवस मला शुद्धसुद्धा नव्हती, या गोष्टींचा मला पूर्ण विसर पडला. मी टक लावून तिच्याकडे पाहू लागलो.

ती चमकली. लगेच पुटपुटली,

‘काय वेडी आहे मी! पट्टीवर घालायला औषध घेऊन आले आणि ते न घालता बोलत बसले! हं, डोळे मिटा पाहू!’

‘का?’

‘हे औषध मोठं जहाल आहे. त्याचा एक थेंबसुद्धा डोळ्यात जाता कामा नये. राजवैद्यांनी निक्षून सांगितलंय् मला.’

‘पण माझे डोळे मिटायला तयार नाहीत!’

‘का?’

का? अलकेला हे कसे सांगायचे? मला तुझ्याकडे एकसारखे पाहत राहावेसे वाटते, म्हणून! तिला असले बोलणे आवडेल का? ती केवळ दासीची मुलगी नाही. तिच्या आईचे दूध मी प्यालो आहे. तिच्या आईच्या अंगाखांद्यांवर मी लहानाचा मोठा झालेलो आहे. किलकेला बाबासुद्धा मानतात. आई तर तिला एखाद्या आप्ताप्रमाणे वागिवते. ययूची काळजी माझ्याहूनही किलकेला अधिक आहे, असे म्हणते. अशा किलकेच्या मुलीशी–

‘आता तुम्ही डोळे मिटले नाहीत, तर मी गट्टी फू करीन हं!’

अलकेच्या त्या गोड शब्दांनी माझे बालपण परत आले. समुद्राला मिळालेले नदीचे पाणी जणू काही निराळे झाले!

मी मुकाट्याने डोळे मिटले. अलका कपाळाच्या पट्टीवर औषधाचा एक एक थेंबसुद्धा सोडू लागली. काही वेळा डोळ्यांपेक्षा मिटलेल्या डोळ्यांना अधिक दिसते, की काय, कोण जाणे! माझी गट्टी फू करणाऱ्या बालपणीच्या अलकेपासून आता पट्टीवर औषध घालीत उशाशी उभ्या असलेल्या अलकेपर्यंत तिची अनेक रूपे माझ्या डोळ्यांपुढून सरकत जाऊ लागली. कळी तीच होती; पण फुलत-फुलत प्रत्येक वेळी नवे मनोहर रूप धारण करीत होती. अलकेच्या प्रत्येक मूर्तीत निराळाच मोहकपणा होता.

अलका आईबरोबर राजवाड्यातच राहत होती; त्यामुळे तिची ही सारी रूपे माझ्या डोळ्यांपुढून गेली होती. पण आजपर्यंत ती माझ्या डोळ्यांत मात्र कधीच भरली नव्हती. असे का व्हावे? मी विचार करू लागलो. सहा वर्षांचा होईपर्यंत अलका माझी सवंगडी होती. मग मात्र आमचे संबंध दुरावले. मी होतो राजपुत्र. मी राजवाड्यात, नगरात, राजसभेत, उत्सवात सर्वत्र ऐटीने मिरवू लागलो. ती होती दासीची मुलगी. ती मागे-मागे राहू लागली. राजवाड्यात आईच्या हातांखाली लहानसहान कामे करू लागली. मला पुढे राजा व्हायचे होते, जगज्जेता वीर व्हायचे होते. ती दासी होणार होती. सदैव कुणाची तरी सेवा करीत राहणार होती. त्यामुळे आम्ही दोघे एकमेकांपासून दूर गेलो.

कुठल्या तरी स्वर्गीय सुगंधाने एकदम मला धुंद करून सोडले. माझे डोळे मिटलेलेच होते. उजवा हात हळूहळू वर नेऊन मी पिाहले. अलका वाकून, अगदी

संभाळून, पट्टीवर थेंब थेंब औषध सोडीत होती. माझ्या गालावर तिच्या केसांची एक बट तिला न कळत रुळू लागली होती. ती बट माझ्या हाताला लागली. त्या नाजूक स्पर्शाने माझे शरीर पुलकित झाले. डोळे उघडले, तर अलका दूर होईल, म्हणून ते न उघडताच मी हसत म्हटले,

'अलका, माझं नाक फार फार रागावलंय्!'

'कुणावर?'

'डोळ्यांवर.'

'कुणाच्या?'

'माझ्या.'

'ते का, बाई?'

'एवढा सुंदर सुगंध कुठून येतो, हे त्याला कळत नाही, म्हणून!'

'त्या नाकाला मला काही विचारायचंय्!'

विचार की–'

'त्याची देवावर श्रद्धा आहे ना?'

'माझं नाक काही नास्तिक नाही!'

'देवळातली मूर्ती दगडाची असते, हे त्या नाकाला कबूल आहे ना?'

'आहे.'

'मग ते नाक त्या मूर्तीपुढं का वाकतं? त्याला त्या मूर्तीत देव दिसतो का?'

'तो दिसला नाही, तरी तिथं असतो.'

'त्या नाकाला येणारा सुंदर सुगंधही तसाच आहे.'

अलकेच्या या बोलण्याची मला मोठी गंमत वाटली. आम्ही दोघे जणू काही पुन्हा लहान होऊन शब्दांचे खेळ खेळू लागलो होतो; पण असले खेळ खेळण्यापेक्षा तो सुगंध घ्यायची इच्छा माझ्या मनात प्रबळ झाली.

मी अलकेला म्हटले,

'कसला आहे हा वास?'

'जाईच्या फुलांचा; लहानपणी फार आवडायची ती तुम्हांला.'

अलका म्हणाली, ते खरे होते; पण मधल्या काळात धनुष्यांच्या टणत्कारांत आणि घोड्यांच्या टापांत जातकुसुमांचे ते लाडीक कुजबुजणे मला कधी ऐकूच आले नव्हते.

मी म्हणालो,

'अलका, ती फुलं माझ्या नाकापाशी आण. मला त्यांची क्षमा मागायची आहे.'

'थांबा हं! वेणीच काढून देते मी!'

'वेणी?'

'हो; वेणीत ती माळली आहेत मी.'

'मग ती तिथंच राहू देत.'

'का?'

'तू फुलं तिथून काढलीस, तर ती माझ्यावर रागावतील.'

'इश्श!'

'त्यांचा तसाच वास घेऊ दे मला.'

अलका काहीच बोलली नाही.

मी म्हणालो,

'तू तुझ्या वेणीचा वास मला दिला नाहीस, तर मी मोठ्यानं ओरडेन. मग सारी माणसं जागी होतील–'

पट्टीवर घालायचे थेंब मघाशीच संपले असावेत. आपला लुसलुशीत हात माझ्या ओठांवर ठेवीत ती म्हणाली,

'असं काही करू नका, बाई! आठ दिवस राजवाड्यात कुणाचा जिवात जीव नव्हता. राजवैद्यांनी छातीवर हात ठेवून, आपल्या दुखण्याला उतार पडला आहे, असं सांगितलं, म्हणून आज कुठं झोपी गेली आहेत सारी. राजवैद्यसुद्धा पलीकडच्या महालात झोपले आहेत. तुम्ही ओरडलात, की सारी माणसं धावून येतील. मग आई मला बोचून खाईल नि रागारागानं म्हणेल, 'सेवासुद्धा नीट करता येत नाही कार्टीला!' ती मला सुळावर चढवील.'

'सुळावर चढण्यापेक्षा वेणीचा वास देणं बरं! नाही का? हं, चांगल्या गोष्टीत विलंब बरा नसतो, असं मोठे लोक म्हणतात! मी पाच अंक मोजायच्या आत-एक- दोन-तीन-चा-चा–'

नंदनवनातल्या सर्व फुलांनी आपला सुगंध त्या जाईच्या फुलांना दिला असावा.

अलकेच्या केसांतल्या त्या वेणीचा वास घेता-घेता मी धुंद होऊन गेलो. त्या फुलांबरोबर नाकाला आणि गालांना होणारा तिच्या बटांचा स्पर्श विलक्षण सुखद– अगदी उन्मादक होता.

अलका दूर होत आहे, असे वाटताच मी भान विसरलो. त्या सुगंधाने अजूनही माझी तृप्ती झाली नव्हती. शरीराच्या कणाकणाला तो हवाहवासा वाटत होता.

मी डोळे उघडले. ती दूर होऊ लागली. लगेच मी ती वेणी तिच्या केसांतून हिसकावून घेतली. दोन्ही हातांनी त्या फुलांचा चोळामोळा करीत मी ती नाकापाशी नेली.

कंपित स्वराने अलका उद्गारली,

'असं काय करावं, युवराज!'

'अजून माझं समाधान झालं नाही. आणखी-आणखी सुगंध हवाय् मला!'

आपण काय करीत आहोत, हे माझे मला कळण्यापूर्वीच माझ्या बाहूंचा विळखा तिच्या मानेभोवती पडला. पुढच्याच क्षणी तिचे ओठ माझ्या ओठांवर टेकले. मधुर, अति मधुर अमृत भरलेले होते त्या ओठांत. रखरखीत वाळवंटातून चालत आलेल्या प्रवाशासारखे माझे ओठ सुकून गेले होते. मी तहानेने व्याकूळ झालो होतो. ते अमृत मी घटाघटा पिऊ लागलो. 'आणखी, आणखी.' एवढा एकच मंत्र माझे ओठ पुटपुटत होते, केवळ एका गोष्टीची जाणीव मला उरली होती. मी सुखाच्या डोहात पोहत आहे. पण त्या डोहाचे पाणी पुरेसे खोल नाही.

'हे काय, युवराज?' त्या डोहातून कुणीतरी म्हणाले.

कोण होती ती? मत्स्यकन्या? मी डोळे फाडून पाहू लागलो. ती अलकाच होती. माझ्या शय्येपासून दूर उभी होती ती. पण माझे ओठ अतृप्त होते. माझे मन असंतुष्ट होते. शरीराचा कण नि कण पेटल्यासारखा झाला होता. मी जे अमृत प्यालो होतो, ते हालाहलाप्रमाणे मला जाळीत होते. तो दाह शांत करण्याकिरता मला आणखी अमृत हवे होते.

अलकेला धरण्याकिरता मी धडपडत उठू लागलो. माझ्या उजव्या पायातून भयंकर कळ आली. बाणानें विद्ध पाखरासारखा आर्त चीत्कार करीत मी शय्येवर पडलो.

१६

या जिवावरच्या दुखण्यातून बरे व्हायला मला तीन-चार मिहने लागले. पण त्या रात्री माझ्या त्या आर्त चीत्कारानें सारा राजवाडा प्रफुल्लित झाला. मी शुद्धीवर आलो, मृत्यूच्या दारातून परत आलो, या जिाणवेने सर्वांच्या जिवांत जीव आला. वृद्ध राजवैद्य तर धावतच माझ्या महालात आले.

एखाद्या लहान मुलीसारखे सद्गिदत होऊन ते अश्रू गाळू लागले.

आठ दिवस मी मृतवत पडलो होतो. त्या विचित्र मूर्च्छेतून मी शुद्धीवर येतो, की नाही, याचीच आईला शंका वाटत असावी! नगरातल्या सर्व देवतांना ती नाना प्रकारचे नवस बोलून चुकली होती. मी हिंडूफिरू लागायच्या आतच तिने ते सर्व मोठ्या समारंभाने फेडले.

माझा ताप लवकर उतरला. पायाचे हाड दुखावले होते. त्याने मात्र पुष्कळ त्रास दिला. पण अिस्थसंधी करण्यात अत्यंत कुशल असलेला एक रानटी मनुष्य राजवैद्यांनी पूर्व आर्यावर्तातून मोठ्या पिरश्रमाने आणिवला. त्याने हे हाड नीट बसिवले. पायात कुठलाही दोष रिाहला नाही. पण हे तीन-चार मिहने माझी मोठी कुचंबणा झाली. महालाच्या खिडकीतून बाहेर उडत असलेली पाखरे दिसली, की मला स्वत:च्या पांगळेपणाची चीड येई. वाटे, एखाद्या खिडकीतून पाखरासारखेच शरीर बाहेर झोकून द्यावे, मग पुढे काय व्हायचे असेल, ते होईल. घोड्याचे खिंकाळणे कानांवर पडले, की माझे हात फुरफुरू लागत. मांड्यांतली सारी रग जागी होई. स्वत:च्या पंगुत्वाचा राग कुणावर काढावा, हे काही केल्या मला कळत नसे. मग चिडून मी माझ्या देहाकडे पाहत राही. गेल्या दहा वर्षांत ज्या शरीराचे सौंदर्य आिण सामर्थ्य वाढिवण्याकिरता मी अहोरात्र धडपडलो होतो, त्याने माझ्यावर असे उलटावे? छे! माणूस शरीरावर प्रेम करतो, त्या प्रेमाला अंत नसतो. पण शरीर काही त्याच्यावर असे प्रेम करीत नाही. प्रसंगी ते त्याचे वैर साधते!

अशा रीतीने शरीर कुणाचे वैर करते, हे शोधून काढण्याचा मी पडल्या-पडल्या पुष्कळ प्रयत्न केला; पण तो कधीच सफल झाला नाही. शरीरापेक्षा निराळा असा यियात माझ्यामध्ये आहे, असे मला अनेकदा वाटे. पण त्याचे स्वरूप कसे जाणून घ्यायचे? विचार करकरूनही हे मला कळेना. मन, बुद्धी, अंत:करण हे काही शरीराचे अवयव नाहीत, त्यांचे स्वतंत्र अिस्तत्व आहे, हे मला कळत होते. पण शरीराने माझे वैर साधले, त्या वेळी ही सारी काय करीत होती? आठ दिवसांच्या माझ्या मूर्च्छेत राजवैद्यांनी दिलेल्या अनेक दुर्मीळ औषधांबरोबर मी विषही मुकाट्याने प्यालो असतो, त्या मूर्च्छेत- माझे मन कुठे होते? माझी बुद्धी कुठे होती? माझे अंत:करण कुठे होते? अंधार! जिकडितकडे अंधार!

मी चिडून माझ्या पायांकडे, नाही, तरी हातांकडे पाहत बसलो, की ओठ हळूच माझ्या कानांत कुजबुजतात,

'वेडा आहेस तू! शरीरानं काय सदैव तुझं शत्रुत्वच केलं आहे? त्या रात्री

स्वरूप जाणू इच्छणाऱ्या निचकेताची कथा मला खोटी वाटे. माझ्या देहाचा कण नि कण म्हणे,

'मला जगायचंय्, मला जगायचंय्!' .

मन त्याला उपहासाने प्रश्न करी,

'मग अश्वमेधाच्या घोड्याबरोबर तू कशाला धावतो आहेस? कुठं तरी घोडा अडिवला जाईल, घनघोर युद्ध होईल. कदाचित त्या युद्धात तू धारातीर्थी पडशील! ज्याला जगायचंय्, त्यानं,जिथं मृत्यू स्वच्छंद क्रीडा करीत असतो,तिथं पाऊल कशाला टाकावं?'

हा कलह काही केल्या मला मिटिवता येत नसे. मग पुष्पशय्यासुद्धा मला टोचू लागे. मी बाहेर येई. नक्षत्रांकडे पाही, गुदगुल्या करीत पळणाऱ्या वाऱ्याशी गोष्टी करी. शेजारच्या आंबराईतली झाडे मधेच काही तरी कुजबुजत. ते मी ऐकत बसे. जवळच्या जलाशयातून चक्रवाक आिण चक्रवाकी यांचे क्रंदन ऐकू येई. ते हृदयंगम करुण संगीत माझ्या मनाला मोहून टाकी. मधेच एखादी चांदणी आकाशातून निखळून पडे. पेटलेल्या लाकडातून उडणाऱ्या ठिणगीसारखी ती दिसे. हळूहळू माझ्याभोवती शांतीचे साम्राज्य पसरे. माझ्या निवासस्थानापाशी एवढा मोठा सैनिकांचा तळ पडलेला असे, पण मध्यरात्र उलटून दोन घटका झाल्या की, घोड्याचे खिंकाळणेसुद्धा ऐकू येत नसे. वृक्षांवरल्या पाखरांची किलिबल केव्हाच शांत झालेली असे. आता त्यांची झोपेतली चुळबुळही बंद होई. जीवमात्राची ही शांती पाहून नकळत माझ्या तोंडून प्रार्थनामंत्र निघत. अगदी मंद स्वरात मी ते म्हणे. शेवटी हात जोडून मी आकाशाकडे आिण सभोवती पसरलेल्या धिरत्रीकडे प्रसन्न दृष्टीने पाहत असे आिण तृप्त मनाने म्हणे,

'ॐ शांति: शांति: शांति:|'

मग निद्रा आपले तलम रेशमी वस्त्र हळूच माझ्या अंगावर पसरी आिण अंगाई- गीत म्हणू लागे.

१८

दिवसा लाभणारा पराक्रमाचा उन्माद जितका प्रिय होता,तितकीच रात्रीची ही शांतीही मला प्रिय होती. या दोन्हींचा मेळ कसा घालायचा, हे मात्र काही केल्या मला समजत नसे. अश्वमेधाच्या घोड्यामागून मी जात होतो. कालवृक्षावरले एक एक पान गळून पडत होते. या भ्रमंतीत शांती आिण उन्माद यांची किती विविध रूपे मी पाहिली!

नृत्यात गुंग होऊन गेलेल्या निर्तकेचे वस्त्र किंचित विलग होऊन तिच्या अंगकांतीचे ओझरते दर्शन होते ना? कैक वेळा तसे भासणारे शुद्ध चतुर्थीचे चांदणे मी डोळ्यांनी प्यालो.

एकदा किर्र अरण्यात आमचा तळ पडला होता. काळोख दाटत चालला होता. जिकडितकडे किरिकरणारे रातिकडे आिण गुरगुरणारी श्वापदे. मध्यरात्र उलटून गेली, तरी मला झोप येईना. कंटाळून मी बाहेर आलो आिण एखादा यक्षभूमीत प्रवेश केल्याप्रमाणे विस्मित झालो. माझ्या समोरच्या उंच, घनदाट वृक्षांच्या जाळीतून हसरे चांदणे हळूच खाली उतरत होते.

त्या चांदण्याप्रमाणे पाहिलेला वणवाही अजून माझ्या स्मरणात आहे. जणू सारे

अरण्य पेटले होते. पण त्या दृश्यात केवळ भयानकता नव्हती; भव्यताही होती. सृष्टिदेवतेचे प्रचंड यज्ञकुंड वाटले ते मला. अशाच एका यज्ञकुंडात पार्वतीने पतीच्या प्रेमासाठी उडी घातली. ती सती झाली. तो वणवा पाहताना प्रीतीची ही अमर कथा मला आठवली. मनात आले, माझी कुणी तरी प्रेयसी असायला हवी होती; तिच्या किंकाळ्या ऐकून मी या अग्निज्वाळांत शिरलो असतो आणि तिला सुखरूप बाहेर काढली असती. तिच्यावरले माझे हे उत्कट प्रेम पाहून साऱ्या देवांनी माझ्यावर पुष्पवृष्टी केली असती! कुणीतरी प्रतिभावान कवी दूर देशाहून माझे दर्शन घेण्याकिरता आला असता आणि म्हणाला असता,

'युवराज ययात, आज माझं जीवन कृतार्थ झालं. जन्माला येऊन जे पाहायचं, ते पाहिलं. महाकाव्याला विषय मिळाला मला.'

१९

शांती आणि उन्माद यांचे या भ्रमणात किती रूपांनी मला दर्शन झाले, म्हणून सांगू! धिरत्रीच्या अंगावर उभ्या राहिलेल्या रोमांचांसारखी भासणारी हिरवळ आणि आपल्या पुष्ट दंडांनी आकाश सावरण्याकरता गर्वाने उभे असलेले देवदार वृक्ष! आशीर्वादाच्या वेळी पुरोहितांनी गंगाजलाने प्रोक्षण करावे, अशी वाटणारी पावसाची झिमिझम आणि प्रलयकाळच्या प्रचंड लाटांची आठवण करून देणाऱ्या त्यांच्या हत्तींच्या सोंडेसारख्या धारा! करंगळीवर पळभर बसले, तर जणू काही चिमुकली रत्नजिडत अंगठी घातली आहे, असा पाहणाराला भास उत्पन्न करणारे सुंदर, चिमणे फुलपाखरू आणि घोड्यासकट सैनिकाला गिळून टाकून, झाडाला विळखा घालीत त्यांचा चुराडा करणारा भयंकर अजगर! देवालयाची उत्तुंग गोपुरे आणि गिणकांची मनोहर मंदिरे! तीन तीन पुरुष उंचीचे वीरांचे पुतळे आणि डोंगराच्या अंतरंगात कोरलेल्या रमणींच्या मोहक आकृती!

अशीच एक रतीची मूर्ती पाहायला मी गेलो होतो. बरोबरचे सारे सैनिक बाहेर उभे होते. मूर्ती मोठी सुंदर होती. शंकराने मदनाला जाळून टाकल्यानंतर शोक करीत असलेली रती होती ती. मी तिच्याकडे कितीतरी वेळ टक लावून पाहत उभा राहिलो होतो. तिचा पदर ढळला होता. मोकळे केस पाठीवर रुळत होते. ती एक निर्जीव मूर्ती आहे, हे हळूहळू विसरून गेलो मी. आपण काय करीत आहोत, हे कळण्याच्या आधीच मी पुढे झालो आणि त्या सुंदर मूर्तीच्या मुखाचे मोठ्या आवेगाने चुंबन घेतले. थंडगार दगडाच्या स्पर्शाने मी शुद्धीवर आलो नसतो, तर त्या मूर्तीची लक्ष लक्ष चुंबने घेऊनही माझी तृप्ती झाली नसती.

दगडाच्या स्पर्शाने मी दचकलो. दूर झालो, माझ्या मनात आले, आपल्या हातून पाप घडले तर नाही ना? रुखरुखणाऱ्या मनाचे मी समाधान केले- रती ही काही कुणी देवता नव्हे. तिच्या मूर्तीचे चुंबन घेण्यात कसले आले आहे पाप?

२०

अश्वमेधाचा घोडा आता पूर्व आर्यावर्तात आला होता. निबिड अरण्यांनी गजबजलेली भूमी होती ती. अधूनमधून मनुष्यवस्ती. क्वचित एखादे मोठे नगर.

जिकडितकडे वन्य लोकांची राज्ये, त्यामुळे युद्धाचा प्रसंगच फारसा कुठे आला नाही. मला अगदी कंटाळा आला या माझ्या जीवनक्रमाचा.

या प्रदेशात हत्ती विपुल आहेत. तेव्हा या नव्या प्रकारच्या मृगयेत मन गुंतवायचे मी ठरविले. मोठेमोठे रानटी हत्ती रात्री अरण्यातल्या जलाशयावर पाणी प्यायला येतात, असे ऐकले. एखाद्या हत्तीची आपण एकट्याने शिकार करावी, असे माझ्या मनात घेतले. एका मध्यरात्री कुणालाही बरोबर न घेता मी अरण्यात खूप आत गेलो. एका जलाशयाच्या बाजूला असलेल्या उंच वृक्षावर चढून बसलो. मोठा रोमांचकारी अनुभव होता तो! काळोखाचा समुद्र भोवताली पसरला होता. चार हातांपलीकडची वस्तू स्पष्ट दिसत नव्हती. ताप आलेल्या माणसाप्रमाणे सारे अरण्य जणू काही कण्हत होते. अनेक चित्रविचित्र आवाज एकमेकांत मिसळून कानांवर पडत होते. वात झालेला मनुष्य मधेच ओरडतो ना? तशी वाघाची डरकाळी कुठून तरी ऐकू आली.

अशा स्थितीत हत्तीची शिकार करण्यात ब्रह्मानंद होता. माझे पंचप्राण कानांत उभे राहिले. हत्ती पाणी प्यायला लागला, की त्याचा बुडबुड आवाज होतो, हे मी अनेकांकडून ऐकले होते. त्या आवाजाकडे माझे सारे लक्ष लागले होते. हळूहळू इतर आवाज मला ऐकू येईनासे झाले. एकेक पळ घटकेसारखे वाटू लागले.

माझ्या कानांवर एक अस्पष्ट आवाज आला. डुब्-डुब्-डुब्-बुड्-बुड्-बुड्. माझ्या सर्वांगातून वीज सळसळली. दूरचे, काही म्हटल्या, काही दिसत नव्हते. केवळ आवाजाच्या अनुरोधाने बाण टाकायचा. तो लागला, की हत्ती चीत्कार करील. मग भराभर त्याच जागी बाण सोडायचे, असे मी मनात योजून ठेवले होते.

'डुब्-डुब्-डुब्-बुड्-बुड्-बुड्-' मी बाण टाकला. त्याने लक्षयभेद केल्याचा आवाज आणि त्याच्या पाठोपाठ एक कर्कश मानवी स्वर हे दोन्ही एकदम माझ्या कानांवर पडले!

'कुणी टाकला बाण? पापी माणसा, पुढे ये, नाही तर–'

माझ्या अंगाला दरदरून घाम सुटला. बाण हत्तीला लागला नव्हता. त्याने कुणा तरी कोपिष्ट मुनीला दुखविले होते. तो लगेच शापवाणी उच्चारील! कंपित स्वराने मी वृक्षावरून मोठ्याने म्हणालो,

'मुनिराज, क्षमा करा मला. मोठा अपराध झाला माझ्या हातून!'

त्या वृक्षावरली खारसुद्धा माझ्याइतका चपळाईने खाली उतरली नसेल! अंधारातच मी त्या आवाजाच्या रोखाने गेलो. जलाशयाच्या काठाला झाडी थोडी विरळ झाली होती. चांदण्याच्या मंद मंद प्रकाशात तिथे एक मानवी आकृती उभी असलेली मला दिसली. भूतिपशाचासारखी भासत होती ती. मी लगबगीने पुढे झालो. त्या आकृतीच्या मुद्रेकडे न पाहता तिचे पाय धरू लागलो.

झटकन् ती आकृती मागे सरकली. मला शब्द ऐकू आले–

'पापी मनुष्याचा स्पर्श मला चालत नाही.'

'मी पापी नाही, महाराज. मृगयेच्या नादानं मी इथं आलो. हत्ती पाणी पीत आहे, असं वाटून मी बाण टाकला. मी क्षत्रिय आहे. मृगया हा माझा धर्म आहे.'

'धर्म आणि अधर्म यांच्या गोष्टी तू मला सांगतोस? मी व्रतस्थ योगी आहे. आजन्म ब्रह्मचारी आहे. स्त्रीच्या ओठांनी तुझे ओठ विटाळले आहेत, की नाहीत? खरं बोल? या दृष्टीनं तू पवित्र असशील, तरच तुला माझे पाय धरता येतील.'

खोटे बोलण्याचा धीर मला होईना. त्या रात्री मी आवेगाने घेतलेले अलकेचे

वाटत नाही. म्हणून मीच वृषापर्व्याच्या राज्यात जाऊन या विद्येसाठी शुक्राचार्यांचा शिष्य होण्याचं ठरवलं आहे. तिथं काय घडेल, हे कसं सांगू? कदाचित माझा हेतू सफल होईल. कदाचित ध्येयसिद्धीच्या कामी मला माझे प्राण अर्पण करावे लागतील!

अंगिरसमहर्षींनी- ते आमच्याच कुळातील आहेत, हे मी आपल्याला सांगितलं होतं का?- या कल्पनेला आशीर्वाद दिला आहे. तो देताना ते सहज मला म्हणाले, 'तू जन्मानं ब्राह्मण आहेस. अध्ययन, अध्यापन, यजन-याजन हा तुझा धर्म. तू विद्या मिळवायला चालला आहेस हे खरं. पण तुझं हे साहस ब्राह्मणापेक्षा क्षत्रियालाच शोभणारं आहे.' मी उद्गारलो, 'युवराज ययात इथं असते, तर त्यांना बरोबर घेऊनच मी राक्षसांच्या राज्यात पाऊल टाकलं असतं. शौर्याचं काम मी त्यांच्याकडं सोपवलं असतं आणि विद्यासंपादनाचं काम माझ्याकडं घेतलं असतं.'

अंगिरसांना मी बोलून दाखिवलं नाही; पण त्यांच्या उद्गारांमुळे माझ्या मनात एक नवा विचार निर्माण झाला. प्रत्येक वर्णाने इतर वर्णांचे गुण आत्मसात करण्यात कोणती हानी आहे! अनेक नद्यांचे पाणी एकित्रत करूनच आपण आराध्यदेवतेला अभिषेक करीत असतो. युवराज, शांतियज्ञाच्या निमित्तानं मित्तानं आपण जवळ आलो; समवयस्कांमध्ये मैत्री लवकर होते. त्यामुळं आपला स्नेह जडला. आपली प्रेमळ स्मृती माझ्या मनात सदैव जागृत राहील. संजीवनी विद्या मिळवून मी सुखरूप परत आलो, तर केव्हा ना केव्हा आपल्या भेटीचा योग येईलच.

काही ग्रहांची युती अल्पकाळानं होते, काहींची दीर्घकाळानं होते. आपणां दोघांची भेट केव्हा होईल, हे आज सांगवत नाही; पण ती निश्चत होईल आणि त्या वेळी धर्माचा– जगात जे जे मंगल असेल, त्याचा– पुरस्कार करणारा एक पुण्यश्लोक राजा म्हणून माझ्या मित्राला मी कडकडून मिठी मारू शकेन, अशा सुखस्वप्नात मी आज आहे. अधिक काय लिहू? वेदसुद्धा सुद्धा हृदयभावना व्यक्त करताना अपुरे पडतात! आचार्यांचे आपल्याला अनेक आशीर्वाद. नहुषमहाराजांना लवकर आराम पडो, अशी भगवान उमा-शंकरापाशी प्रार्थना.

अरे, हो! एक गोष्ट लिहायची राहिलीच! आपली ती चिमुरडी- एक फूल दोघांना कसं द्यावं, म्हणून गोंधळलेली गोड मुलगी- मी आश्रम सोडून जाणार, म्हणून ती ओक्साबोक्शी रडत आहे! तिच्या वेलींवर फुलंच फुलं फुललेली आहेत. त्यांचं कौतुक आता कोण करणार, म्हणून ती काळजीत पडली आहे. मी तिला सांगितले आहे की, युवराज पुन्हा लवकरच तुझ्यासाठी आश्रमात येतील. नुसती तुझी फुलं पाहायलाच नाही, तर त्यांचा वास घ्यायलासुद्धा!'

३३

कचाचे हे पत्र वाचून संपिवताच माझी स्थिती मोठी विचित्र झाली. चोरासारखा मी मंचकावर बसलो. मन विषादाने भरून गेले. कच आपल्या पक्षासाठी प्राणार्पण करायला सिद्ध झाला आहे! आिण मी? बाबा मृत्युशय्येवर आहेत, याचे भानसुद्धा मला रात्री राहिले नाही. मी सुखाचा शोध करीत-करीत–

सुंदर सुगंधी फुले केवळ दुरून पाहायची असतात काय? त्यांचा वास घेण्यात कोणते पाप आहे? मुकुलिका मला सुंदर वाटली, मी–

मी पाप केले? काल रात्री माझ्या हातून पाप घडले?

पापाच्या कल्पनेने माझ्या मनाची तगमग सुरू झाली. मधाचा आस्वाद घेता-घेता मधमाश्यांचे मोहोळ उठावे आिण त्यांनी कडकडून सर्वांगाला दंश करावा–

मी मंचकावरून उठलो आिण मुकुिलिलेला म्हणालो,

'रथ सिद्ध करायला सांग!'

'असेच जाणार आपण?'

'हो.'

'कुठं?'

'नगरात– बाबांच्या दर्शनाला. आईची पायधूळ मस्तकी घ्यायला.'

' थोडं खाऊन–!'

'उगीच तोंड घालू नकोस मधे! दासींचा उपदेश ऐकायची सवय नाही मला! नि हे पाहा, मी संध्याकाळी परत येणार नाही. वाड्यावरच राहीन!'

'पण–'

'पण काय?'

'युवराज अहोरात्र अशोकवनातच राहणार आहेत, त्यांना पूर्ण विश्रांती मिळेल आिण त्यांचं मन प्रसन्न राहील, अशी दक्षता सर्व सेवकांनी घ्यावी, अशी अमात्यांची आज्ञा आहे आम्हांला–'

'ठीक आहे. ती ऐकली मी.'

'मग संध्याकाळी विश्रांतीकिरता...'

'मी येणार नाही!'

३४

बाबांच्या प्रकृतीत काडीइतकीही सुधारणा नव्हती. दिवसा ते निश्चेष्ट पडून असत. संध्याकाळी वाताचा जोर झाल्यावर ते बोलू लागत. क्वचित अचूक, बहुधा विचूक! मी त्यांच्या महालात जाऊन त्यांचे पादवंदन केले आिण उदास मनाने आईच्या महालाकडे वळलो.

महालात आणून ठेवलेल्या एका सोन्याच्या देव्हाऱ्यापुढे हात जोडून आई बसली होती. थोड्या दिवसांत ती किती कृश दिसू लागली होती! तिच्या करुण मूर्तीकडे मला पाहवेना!

मी तिच्याजवळ जाऊन बसलो.

तिने माझ्या पाठीवरून हात फिरवला. त्या स्पर्शात मूर्तिमंत वात्सल्य अवतरले होते.

देव्हाऱ्यातली मूर्ती आिण दु:खीकष्टी आई त्यांच्या दर्शनाने माझ्या मनाची व्याकुळता वाढली. नकळत रात्रीच्या स्मृती जागृत झाल्या. ते पाप होते का? असेल तर देवापुढे, आईपुढे जे घडले, ते मोकळ्या मनाने कबूल करणे हाच त्यातून मुक्त होण्याचा उपाय नाही का?

आईकडे पाहण्याचा धीर होईना मला.

ती माझे तोंड हाताने वळिवण्याचा प्रयत्न करीत म्हणाली,

'काही तरी चोरतो आहेस तू माझ्यापासनं!'

मी चमकलो; चरकलो. आईला काय सांगायचे? कसे सांगायचे?

मी तिच्याकडे तोंड करीत नाही, असे पाहून ती म्हणाली,

'अशोकवनातसुद्धा रात्रभर तळमळत राहिला असशील तू त्यांची नि माझी काळजी करीत! मोठा हळवा स्वभाव आहे तुझा! प्रत्येक गोष्ट जिवाला लावून घेतोस. अरे वेड्या! काळजी कुणाला चुकली आहे? भगवान शंकरांनी हालाहल घेतलं, तेव्हा गौरीमाई कशी धाईधाई रडू लागली, हे कालच आख्यानात ऐकलं मी.'

'पण, आई–'

'पण नाही नि बीण नाही. लहानांनी काळजी करून झुरायचं असेल, तर मग वडील माणसं हवीत, रे, कशाला? उगीच वेड्यासारखा वागू नकोस. काव्य, नृत्य, संगीत यांत कुठं मन रमतंय् का, पाहा!'

त्याच वेळी अमात्य आत आले. आई त्यांना म्हणाली,

'अमात्य, त्या अशोकवनातली व्यवस्था काही–'

अमात्य मधेच म्हणाले,

'देवी, तिथं काहीही उणं पडणार नाही, अशी व्यवस्था केली आहे मी. मुकुलिका म्हणून दासी आहे. नवीन आहे; पण चतुर आहे मोठी. तिच्याकडं युवराजांच्या सुखसोयींची सर्व सूत्रं–'

मी पुन्हा चमकलो, चरकलो. जे काल रात्री घडले, ते अपिरहार्य असो वा नसो, पाप असो अथवा नसो– ते अमात्यांच्या संमतीनेच घडले काय?– नाही तर मुकुलिकेसारख्या दासीला एवढे साहस करण्याचा धीर कसा झाला असता? याचा अर्थ, ते सारे क्षम्य आहे, असाच का?

आई अमात्यांना म्हणत होती,

'तुमची तिथली व्यवस्था फार सुरेख असेल; पण ययूनं सुखात रमायला हवं ना?' ती हसली आिण पुढे म्हणाली, 'आमची माणसं कशी आहेत, हे मी का सांगायला हवं तुम्हांला, अमात्य? इंद्रलोकातसुद्धा ती सुखी व्हायची नाहीत! मला वाटतं, ययूचा दिवसाचा वेळ काव्य, संगीत अशा काही नादांत गेला, तर त्याचं मन लवकर स्थिर होईल.'

'राजकवींचा दुसरा मुलगा माधव आहे ना? मोठा रिसक आिण बोलका आहे. त्यालाच बोलावून घेऊन, दिवसभर युवराजांच्या सेवेत ठेवतो, म्हणजे झाले!'

मी हसण्याचा प्रयत्न करीत अमात्यांना म्हणालो,

'माधवला आधी कुणातरी पंडिताकडं मला घेऊन जायला सांगा. जन्ममृत्यूच्या गूढ प्रश्नांनी माझं मन बावरून गेलं आहे.'

३५

माधवने मला एका श्रेष्ठ पंडितांच्या घरी नेले. त्यांच्यियावषयी अनेक आख्यियायका प्रचिलत होत्या. जाता-जाता तो त्या मला सांगू लागला :

'पौर्णमा व अमावास्या या दोनच दिवशी ते घरातल्या मंडळींच्या पंक्तीला बसून भोजन करीत. इतर दिवशी अभ्यासकेत त्यांचे ताट जायचे! ते ताट बुधवारचे आहे,

की गुरुवारचे आहे, हे सुद्धा त्यांच्या लक्षात येत नसे. हिमालयाच्या टेकड्यांप्रमाणे त्यांच्या खोलीत शास्त्रांच्या पोथ्यांचे उंच उंच ढीग पडलेले असत. त्या टेकड्यांमधल्या गुहांत राहणाऱ्या ऋषिमुनींप्रमाणे हे पंडितमहाशय या टेकड्यांमधल्या किंचित मोकळ्या जागेत खुरमांडी घालून बसलेले दिसत.

एका आषाढाच्या अमावास्येला ऐन मध्यरात्री कुणी चोर त्यांच्या अंगणात आला. त्याच वेळी पंडितमहाशय कुठल्या तरी श्लोकातला एक शब्द परिक्षप्त आहे, अशी शंका येऊन पोथ्या धुंडाळीत आपल्या खोलीत फिरू लागले. हातात दिवा घेऊन मध्यरात्री फिरणारी, दाढी बोटभर वाढलेली, अतिशय हडकुळी, अशी ती आकृती पाहून या घरात भुताटकी असावी, असे त्या चोराला वाटले. तो भ्याला आणि आल्या पावली पळून गेला!

राजसभेत ते विशेष महत्त्वाच्या समारंभांना तेवढे येत. नृत्यगायन सुरू झाले, की खाली मान घालून श्लोक पुटपुटत बसत. भेटायला येणाऱ्या माणसाला ते कोणता प्रश्न विचारतील, याचा नेम नसे.

एकदा एक जटाधारी यती परमेश्वराच्या स्वरूपाविषयी त्यांच्याशी काही चर्चा करण्याकरिता गेला. वादिववाद रंगात आला. मधेच पंडितांनी त्याला विचारले,

'आपण श्मश्रू केव्हा करणार?'

त्या बिचाऱ्याला या प्रश्नाचा परमेश्वराशी काय संबंध आहे, हे कळेना. तो पंडिताकडे टकमक पाहू लागला!

पंडित रेकत म्हणाले,

'यितमहाराज, घनदाट अरण्यात सूर्यकिरणांना पृथ्वीपर्यंत पोचणं मोठं कठीण जातं. तसं होतंय् आपलं. या जटाभारातून कुठलाही विषय आपल्या डोक्यात शिरत नाही. तो मधल्या मधे अडकून पडतो.'

पंडितांकडे आलेल्या पिश्चम आर्यावर्तातील एका शास्त्र्यांनी त्यांना विचारले,

'आपल्याला मुलं किती आहेत?'

त्यांनी ताडकन् उत्तर दिले,

'मला ठाऊक नाही! ते सौभाग्यवतीला विचारा. असल्या गोष्टीत लक्ष घालायला वेळ नाही मला!'

मात्र प्रत्येक मुलाच्या बारशाच्या वेळी पंडित आणि पंडितीणबाई यांच्यांत खडाष्टक जुंपे. नव्या मुलाचे किंवा मुलीचे नाव काय ठेवायचे, या प्रश्नावर पित- पत्नींत तुमुल युद्ध होई. बिचाऱ्या बायकोचे या एका गोष्टीत नवऱ्यापुढे काही चालत नसे. माया, मुक्ति, प्रकृति, तितिक्षा अशी पंडिताच्या मुलींची नावे होती. एका मुलाचे नाव त्यांनी 'यम' असे ठेवले. बायकोने हात जोडून 'हे भयंकर नाव ठेवू नका.' म्हणून विनवणी केली. पण 'यम-नियमां'तला हा यम आहे, याचा अर्थ फार चांगला आहे,' असे सांगून त्यांनी तिचे तोंड बंद केले. तो मुलगा पाच-सहा वर्षांचा होऊन बाहेरच्या मुलांबरोबर खेळू लागला. तेव्हा प्रत्येक पोर त्याला चिडवून म्हणे, 'काय, रे, यमा? तुझा रेडा कुठं आहे?' शेवटी बापडा यम रडकुंडीला आला. विडलांनी हे नाव बदलावे, म्हणून त्याने त्यांचे पाय धरले.

माधवला रसाळ वाणीची देणगी लाभली होती. त्याने या साऱ्या गोष्टी अशा रंगात येऊन सांगितल्या, की हसू आवरणे अशक्य झाले. विद्वान माणसे विक्षप्त

असतात. जशी त्यांची बुद्धी अलौकिक, तशी त्यांची वृत्तीही लोकिवलक्षण! त्यामुळे त्यांच्या असल्या गोष्टी तिखटमीठ लावून सांगण्यात प्रत्येकजण अहमहिमकेने भाग घेतो. पंडितमहाशयांच्या या आख्यायिका अशाच प्रकारे प्रचिलत झाल्या असल्या पाहिजेत, हे मला कळत होते.

पण माधवाच्या रसभिरत वर्णनात– त्यात खरा भाग किती होता, कुणाला ठाऊक!– मी रंगून गेलो. माझ्या मनातले मळभ त्यामुळे पांगले.

पंडितांनी अभ्यासकेतच माझे स्वागत केले. तिथल्या त्या पोथ्यांच्या राशी आिण त्यांची पाने अगदी डोळ्यांजवळ नेऊन वाचणारी पंडितांची कृश मूर्ती पाहून मला नकळत यतीच्या गुहेची आिण यतीची आठवण झाली. पंडितांशी बोलू लागताच ही खोली हेच त्यांचे खरे जग आहे, हे माझ्या लक्षात आले. कुठल्या तरी एका दुर्मीळ पोथीचे पान काढून मला दाखिवताना त्यांना अगदी ब्रह्मानंद झालेला दिसला. कुणालाही आदर वाटावा, असे पांडित्य त्यांच्या अंगी होते. माझ्या अगदी नव्या प्रश्नाचे उत्तर देतानासुद्धा त्यांनी किती श्लोक पाठ म्हटले आिण आपल्या मताचे समर्थन करण्याकिरता किती आधार शोधून काढले, यांची गणती करता येणार नाही.

पण ज्या प्रश्नांनी मी अस्वस्थ झालो होतो, त्यांची मला पटतील अशी उत्तरे देण्याचे सामर्थ्य मात्र त्यांच्या पांडित्यात नव्हते. मृत्यूच्या कल्पनेने मी अितशय अस्वस्थ झालो आहे, असे सांगताच ते हसले आिण म्हणाले,

'मृत्यू कुणाला चुकला आहे, युवराज? वस्त्रं जुनं झालं, म्हणजे आपण ते टाकून देतो ना? आत्माही शरीराचा तसाच त्याग करतो.'

मी मधेच म्हटले,

'सर्व माणसं वृद्ध होऊन मृत्यू पावत असली, तर आपलं हे उत्तर माझं समाधान करू शकलं असतं; पण आपण सांगता, तसा जीवनाचा नियम आहे का? लहान मुलं आिण तरुण माणसं नित्य मृत्युमुखी पडत असलेली आपण पाहतो. त्याचं कारण काय?'

माधव मध्येच म्हणाला,

'माझ्या विहनीचीच गोष्ट घ्या. किती निरोगी, किती हसरी, किती सुस्वभावी होती ती! पण अवघ्या विसाव्या वर्षी तीन मिहन्यांची मुलगी मागं ठेवून गेली. यात देवाचा न्याय कुठं आहे? आिण वापरून फाटलेलं शरीररूपी वस्त्र तरी कुठं आहे?'

पंडितांनी किंचित डोळे विस्फारून माधवाकडे पाहिले मग ते माझ्याकडे वळून म्हणाले,

'युवराज, तुम्ही एक गोष्ट ध्यानात ठेवा! म्हणजे तुमच्या मनाचं समाधान होईल!'

'कोणती?'

'ही सारी माया आहे.'

'म्हणजे?'

'या जगात सत्य केवळ एक गोष्ट आहे!'

'कुठली?'

'ब्रह्म! या विश्वाच्या मुळाशी असलेली शक्ती! बाकी सर्व मिथ्या आहे. हा माधव, हा पंडित, हे युवराज- हे सर्व भास आहेत. या पोथ्या, हे घर, मृत्यूची तुम्हांला

वाटणारी ती भीती, या साऱ्या मिथ्या आहेत.'

माझी मृत्यूची भीती खोटी? मग जगण्यात मला वाटणारा आनंदही खोटा असला पाहिजे! काल रात्री मुकुलिकेच्या बाहुपाशात मी लुटलेला आनंदही खोटा आणि आज सकाळी ते पाप होते, या कल्पनेने मनाला लागलेली टोचणीही खोटी! देव खोटे, दैत्य खोटे! मग देवदानवांच्या युद्धाकरिता अंगिरस ऋषींनी शांतियज्ञाचा खटाटोप का केला? कच संजीवनी विद्या संपादन करण्यासाठी एवढे साहस करायला का प्रवृत्त झाला? दृष्टीला पडणारे हे चराचर जग आणि मनाला येणारे सुख-दुःखांचे सारे अनुभव ही जर केवळ माया असेल, हा जर क्षणिक भास असेल, तर नहुषमहाराजांचा निश्चेष्ट देह पाहून माझे मन व्याकूळ का होते? शरीर भंगुर असेल; पण ते खोटे नाही. सुखदुःखाचे उत्कट अनुभव कालांतराने पुसट होत असतील; पण ते खोटे नाहीत. भूक असत्य नाही आणि तिचे दुःखही असत्य नाही.

पंचपक्वान्ने असत्य नाहीत आणि त्यांचे सुखही असत्य नाही. पंडितांनी अनेक पोथ्यांतले श्लोक मला वाचून दाखिवले, त्यांचे सुरस विवरण केले; पण त्या साऱ्या महापुरात मी कोरडाच राहिलो! पाप, पुण्य, प्रेम, वासना– मला अस्वस्थ करून सोडणारे असे कितीतरी प्रश्न त्यांना विचारायला मी आलो होतो; पण ते विचारण्यात काय अर्थ होता?

माधवाने अतिशय आग्रह केला; त्याचे मन मोडू नये, म्हणून दुपारचे भोजन त्याच्याकडेच करावे आणि त्याच्याशी चार घटका गोष्टी करून मग राजवाड्यावर जावे, असे मी ठरवले.

माधवाच्या थोरल्या भावाला काव्याचा नाद होता. लहानपणी त्याचे नाव अनेकदा ऐकले होते मी. तो कुठे आहे, म्हणून मी त्याला सहज विचारले. पत्नीच्या मृत्युमुळे त्याचे मन संसारातून उडाले, तो तीर्थयात्रा करीत फिरत असतो, असे माधवाने मला सांगितले. पंडितमहाशयांचे मघाचे तत्त्वज्ञान माणसाच्या खऱ्याखुऱ्या अनुभवांपासून लक्ष योजने दूर आहे, यिावषयी मी निःशंक झालो.

माधवाच्या घरी जात असताना आपला भाऊ प्रसिद्ध कवी कसा झाला, ती कथा त्याने मला सांगितली.

राजधानीत एक काव्यस्पर्धा चालली होती. तिच्यात भाग घेण्याकिरता लांबून निरिनराळ्या प्रदेशांतून अनेक कवी आले होते. त्यांच्या मानाने माधवाचा भाऊ अप्रसिद्ध होता. 'चंद्रावरचा कलंक' या विषयावर समयस्फूर्त काव्य करण्याची स्पर्धा सुरू झाली. माधवाच्या भावाने तिच्यात प्रथम भाग घेतला नाही. कमळातला भुंगा, हिमालयावरला काळा खडक, अशा काही कल्पना करून अनेक कवींनी आपले श्लोक म्हटले. शेवटी पंचनदातल्या एका कवीने चंद्राची सुंदर तरुणीच्या स्तनाशी व कलंकाची त्याच्या कृष्ण अग्राशी तुलना केली. त्या उच्छृंखल, पण शृंगारक कल्पनाविलासाने श्रोते मोहून आणि वाहून गेले. पारितोषक या कवीलाच मिळणार, असे सर्वांना वाटू लागले. रसराज शृंगाराचा तो विजय होता.

'स्पर्धेत भाग न घेतलेल्या कुणा कवीला तो आता घ्यायचा असेल, तर त्यानं पुढं यावं!' असे परीक्षकांनी सुचिवले.

माधवाचा भाऊ उठला. चंद्रावरला कलंक हे सृष्टिमातेने, आपल्या सुंदर बालकाला दृष्ट लागू नये, म्हणून लावलेले गालबोट आहे, अशी कल्पना त्याने मोठ्या

सुंदर शब्दांत मांडली. त्याचे काव्य श्रोत्यांना अधिकच आवडले. पारितोषक त्याला मिळाले. तो वात्सल्याने शृंगारावर मिळविलेला विजय होता

घराच्या दारातच माधवाची पोरकी पुतणी त्याची वाट पाहत उभी होती. एखाद्या चित्रासारखी दिसत होती ती. तिचे भुरूभुरू उडणारे केस, चमचम चमकणारे डोळे, इवलेसे ओठ, नाजूक जिवणी, उभे राहण्याची ऐट- एखाद्या फुलावर क्षणभर स्थिर झालेल्या सुंदर फुलपाखरासारखी दिसत होती ती. माधव दिसताच ते फुलपाखरू दारातून भुर्रकन् उडाले आणि रथाकडे धावत आले. माधवाच्या गळ्यात आपल्या बाहूंचा विळखा घालीत आणि धिटाईने माझ्याकडे पाहत ती म्हणाली,

'हे कोण, हो, काका?'

'त्यांना नमस्कार कर आधी, तारके!'

'नमत्काल कलायला ते काय देवबाप्पा आहेत?'

'ते युवराज आहेत!'

'युवलाज म्हंजे?'

तिला पटेल, असा युवराज शब्दाचा अर्थ सांगणे माधवाला प्राप्त होते. विचार करून तो म्हणाला,

'हा रथ, हे घोडे, हे सारं सारं यांचं आहे. म्हणून यांना युवराज म्हणतात.'

माझ्याकडे टकमक पाहत आपले चिमुकले हात जोडून तारका म्हणाली,

'नमस्ते, युवलाज!'

मी चित्रकार असतो, तर या वेळच्या तिच्या डौलदार मूर्तीचे आणि मुद्रेवरल्या बिलश भावांचे मधुर चित्र काढून ठेवले असते!

'नमस्ते!' रथातून उतरून मी म्हणालो आणि तिला दोन्ही हातांनी उचलून घेतली. माझ्या पाठीवर आईला मूलच झाले नव्हते. त्यामुळे धाकट्या भावंडाशी खेळण्याची माझी इच्छा तशीच अतृप्त राहिली असावी. ती पुरी होण्याचा योग आज आला होता.

घरात जाताना माधव एकसारखा तारकेला माझ्या अंगावरून खाली उतरायला खुणावीत होता; पण तिचे त्याच्याकडे लक्ष नव्हते. ती मला म्हणाली,

'युवलाज, तुमचा एक घोला द्याल मला?'

'कशाला?'

'त्याच्यावल बसून मी दूल दूल जानाल आहे!'

'कुठं?'

'भूल!'

'भूर जायचं, तर घोडा कशाला हवा! पाखरावर बसून जावं! चिमणीवर, नाहीतर कावळ्यावर–!'

आम्ही बैठकीच्या खोलीत आलो. तरी ती मला तशीच बिलगली होती, एखाद्या झाडाला लटकणाऱ्या सुंदर फळासारखी.

मी खाली बसल्यावर माझ्या अलंकारांशी खेळत ती म्हणाली,

'तुमच्या घोल्यावल बसून मी देवाच्या घली जानाल आहे.'

'ते का?'

'माझी आई गेलीय् देवाच्या घली. कित्ती दिवस झ्याले, ती पलतच येत नाही!'

मी माधवाच्या मुद्रेकडे पाहिले. तो गोंधळला होता; पण तारकेला कसे आवरायचे, ते त्याला कळत नव्हते.

तारका माझ्या मांडीवर आपले मस्तक घाशीत म्हणाली,

'तुमचा घोला आज मी जाऊ देनाल नाही!'

'का?'

'लगीन आहे ना!'

'कुणाचं? तुझं?'

'अंहं. माझ्या भावलीचं!'

'कधी?'

'पलवा!'

'नवरा कुठला आहे?'

'नवला?' एवढा उद्गार काढून तिने आपले दोन्ही हात नकारार्थी हलिवले. तिची नकारदर्शक हालचाल मोठी मोहक होती. एखाद्या गोजरवाण्या पाखराने थेंब झाडून टाकण्याकिरता चिमणे पंख हलवावेत ना, तशी.

तारकेच्या बाहुलीचे लग्न परवा दिवशी ठरले होते आिण नवरा मात्र अजून निश्चत झाला नव्हता! मी तिची थट्टा करण्याकिरता म्हणालो,

'माझा घोडा देतो मी बाहुलीच्या लग्नाला; पण नवरा कुठून आणणार तू?'

'खलंच, बाई! नवला कुठून आनायचा?' असा उद्गार तिने काढला आिण तळहातावर आपली इवलीशी हनुवटी टेकून ती गहन विचारात गढून गेली.

माधव आत भोजनाची व्यवस्था करण्याकिरता गेला होता. त्यामुळे तारका अगदी मोकळ्या मनाने माझ्याशी बोलत होती, खेळत होती, हसत होती. आताची तिची ती चिमणी, विचारमग्न मूर्ती किती मनोहर दिसत होती! तिला उचलावे आिण तिचे खूप खूप पापे घ्यावेत, अशी तीव्र इच्छा मला झाली. पण त्या बाल-समाधीचा भंग करणे जिवावर आले माझ्या.

थोड्या वेळाने मान वर करून गंभीरपणाने ती म्हणाली,

'अहो युवलाज! माझ्या भावलीचा नवला व्हाल तुमी?'

याच वेळी माधव परत आला. तारकेचा हा अद्भुत प्रश्न त्याच्या कानांवर पडला. एरवी असल्या प्रश्नाबद्दल त्या अजाण बालिकेला त्याने चांगला चोप दिला असता; पण माझ्या पुढ्यात त्याला काही करता येईना. तो मुकाट्याने दात-ओठ खात राहिला. हिस्तनापूरचा युवराज हा तारकेच्या बाहुलीचा नवरा! लहान मुलांची कल्पना किती अिनर्बंध असते! या लग्नाचे चित्र मी डोळ्यांपुढे उभे करू लागलो. एका बाजूला एवढीशी बाहुली, मध्ये माधवाच्या जुन्यापुराण्या उत्तरीयाच्या तुकड्याचा अंतरपाट आिण पलीकडे ताडमाड उंच असा यियात!

तारकेच्या बाललीलांत भोजनापर्यंतचा वेळ कसा गेला, ते मला समजलेसुद्धा नाही.

भोजन होताच मी सारथ्याला म्हणालो,

'इथंच विश्रांती घेणार आहे मी. उन्हं उतरल्यावर तू रथ घेऊन ये! रात्री मी राजवाड्यावरच राहणार आहे.'

तिसऱ्या प्रहरी माधवाने आपल्या भावाचे काव्य मला वाचायला आणून दिले. मी सहज हाताला मिळेल ते पान घेऊन वाचू लागलो.

त्या पानात सागरदर्शन होते. हजार घोडे जुंपलेल्या रथात बसून वरुणदेव पृथ्वी जिंकायला चालला आहे, अशी समुद्राच्या भरतीच्या लाटांवर केलेली त्या वर्णनातली कल्पना मला फार आवडली. विशेषत:, फेसाळलेल्या लाटांची, धावण्यामुळे आयाळ अस्ताव्यस्त झालेल्या घोड्याशी केलेली तुलना कवीचे सूक्ष्म निरीक्षण दर्शविणारी होती.

समुद्रावरचा एक श्लोक असा होता :

'हे उन्मत्त सागरा, उगीच गर्जना करू नकोस. या क्षणी दैव तुला अनुकूल आहे, म्हणून तू भूमीचा एक एक भाग जिंकीत चालला आहेस. पण थोडा वेळ थांब! म्हणजे दैवाचा प्रताप तुला कळून येईल. ते जी मर्यादा घालून देईल, त्याच्या पलीकडे एक पाऊलसुद्धा तुला टाकता येणार नाही! एवढंच नव्हे, तर ते उलटलं, म्हणजे मुकाट्यानं खाली मान घालून, जिंकलेला एक एक भाग भूमीला परत करीत, पराभूत होऊन तुला परत जावं लागेल. दैवाची गती गहन असते, हे त्यांना ठाऊक आहे.'

दैवाच्या गतीचे हे काव्यपूर्ण विवेचन करीत असताना, पत्नीच्या मृत्यूची आणि त्याच्यामुळे आपल्या जीवनात होणाऱ्या स्थित्यंतराची माधवाच्या भावाला कल्पना तरी असेल काय? या वेळी तो कुठे असेल? एखाद्या धर्मशाळेत! गंगातीरावरील एखाद्या देवालयात? तो काय करीत असेल? त्याच्या मनात कोणकोणते विचार येत असतील? संध्याकाळच्या सावल्या दिसू लागताच त्याला तारकेची आठवण होत असेल का? घरोघरी दिवे लागत आहेत, पुरुष आपापली कष्टाची कामे संपवून घरी परत येत आहेत, स्त्रिया हसतमुखाने त्यांचे स्वागत करीत आहेत, मीलनाची वेळ जवळ येत चालली, या कल्पनेने त्या सर्व स्त्री-पुरुषांची मने फुलत आहेत, हे पाहून त्याला काय वाटत असेल?

राजवाड्यातून बाहेर पडल्यापासून मला मुकुलिकेची आठवण झाली नव्हती. आता तिची कमनीय आकृती एकदम माझ्या डोळ्यांसमोर उभी राहिली. ती पुसून टाकण्यासाठी मी त्या काव्यातले एक पान वाचू लागलो. ते काव्य असे होते :

'कैलास पर्वत किती उंच! त्याचे शिखर सदैव आकाशाचे चुंबन घेत असते. कैलासावर थंडीही भयंकर! जिकडे तिकडे शुभ्र हिमाचे थर! जणू भगवान् शंकरांनी अंगाला चिर्चलेले भस्मच वाऱ्याने उडून इकडे तिकडे पडले आहे! असले हे स्थान पार्वतीपरमेश्वरांनी आपल्या निवासाकिरता का बरे निवडले? शंकर बोलून-चालून निर्धन आणि दिगंबर; त्यात या स्थळी तर खायला कंदमुळे आणि पांघरायला वल्कलेसुद्धा मिळण्याची पंचाईत.

मग त्यांनी आपल्या संसाराकिरता दुसरे स्थान का निवडले नाही?

सांगू?

उमा-महेश्वरांना आपल्या प्रेमपूर्तीकिरता खराखुरा एकांत हवा होता. जिथे कुणीही येणार नाही, जिथे शंकराला उमेबरोबर मनसोक्त द्यूतक्रीडा करता येईल, त्या क्रीडेत हरल्यावर रागाने पट उधळून टाकता येईल, 'तुमचा स्वभावच असा! मनिावरुद्ध काही झालं, की घातली राख डोक्यात!' असे म्हणून उमा रुसून बसल्यावर तिला बाहुपाशात बांधून टाकून तिचा रुसवा दूर करता येईल, असे निवांत स्थळ भगवान शंकरांना हवे होते. म्हणूनच त्यांनी कैलासाची निवड केली.

माझे हे सांगणे तुम्हांला खोटे वाटते? मग भगवान विष्णूंना जाऊन विचारा. ते

तरी असे सागराच्या तळाशी शेषाची शय्या पसरून का पहुडले आहेत? आपल्या एकांतसुखाचा कुणी भंग करू नये, म्हणूनच ना?'

हे काव्य वाचून संपिवताच मुकुलिकेची मूर्ती माझ्या डोळ्यांपुढे मघापेक्षाही अिधक मोहक रूप धारण करून उभी रिाहली. माझे मन अशोकवनाकडे ओढ घेऊ लागले. सकाळी आपण तिच्यावर उगीच रागावलो, असे वाटले. जे घडले, त्यात तिची काय चूक होती? ती काय केवळ आपणहून–?

छे! मुकुलिकेचा असा सारखा विचार करीत राहणे बरे नाही. काल रात्री जे घडले, ते पाप असेल; अथवा नसेल; पण ते आज घडता कामा नये, पुन्हा कधीही घडता कामा नये.

मी पुन्हा काव्य वाचू लागलो :

'स्त्रीसारखी विलक्षण देवता त्रिभुवनात कुठे सापडेल का? तिच्या बाहुपाशात बद्ध होणारे सदैव पराक्रम करीत असतात. मोठमोठे वीर आिण कवी यांची चिरत्रे पाहा. उलट, तिच्या बाहुपाशापासून मुक्त राहणारे पराक्रमशून्य जीवन कंठीत राहतात, असे तिडि-तापसी आिण साधु-संन्यासी जगात काय थोडे आहेत?'

पुढील काव्य वाचताना तर मी अिधकच अस्वस्थ झालो :

'हे रमणी! तुझा प्रियकर फार दिवसांनी गावाहून परत आला, म्हणून तो दृष्टीला पडताच तू लाजलीस आिण तुझे गाल लाल झाले, असे तुझ्या मैत्रिणींना आिण आप्तेष्टांना वाटत आहे. या अरिसकांना वस्तुस्थितीची काय कल्पना असणार?

प्रियकर आज येईल, उद्या येईल, म्हणून तू त्याच्या वाटेकडे डोळे लावून बसली होतीस. रात्रीमागून रात्री जात होत्या. प्रत्येक रात्री आलोचन जागरण करीत होतीस तू. वाऱ्याने दार वाजले, तरी तुला वाटायचे, 'आला, माझा प्रियकर आला!' तू धावत जायचीस आिण दार उघडून पाहायचीस! मग निराश होऊन परत शय्येवर येऊन बसायचीस.

पावसाची मुसळधार कोसळू लागली, म्हणजे तुझ्या मनात यायचे, तो कुठे असेल बरे? या वेळी तो मार्गक्रम करीत असेल, तर या पावसात त्याची वस्त्रे भिजून ओलिचंब होतील. इथे हे संकट त्याच्यावर कोसळले असते, तर त्याला घट्ट मिठी मारून तरी मी माझी ऊब त्याला दिली असती; पण तो तर माझ्यापासून शेकडो योजने दूर आहे. मी त्याला कसे साहाय्य करणार?

हे रमणी, अशा रीतीने तू रात्रीमागून रात्री काढल्यास, जागरणाने तुझे डोळे लाल झाले; आज प्रियकर दिसताच तुझ्या डोळ्यांतून जे आनंदाश्रु वाहू लागले, त्यांच्याबरोबर डोळ्यांतली ही सारी लाली वाहून तुझ्या गालांवर आली आहे. तुझ्या भोवतालचे लोक अरिसक आहेत, वेडे आहेत, म्हणून तू प्रियकर दिसताच लाजलीस, असे ते समजत आहेत. इतके लाजायला तू काय नववधू आहेस?'

या काव्याच्या पुढचे 'रजनीस्तोत्र' वाचल्यावाचून राहवेना मला–

'सारे ऋिषि-मुनी प्रातःकाळी सूर्याला अर्घ्ये देतात. आमची बुद्धी प्रकाशित कर, म्हणून त्याची प्रार्थना करतात.

हे रजनी, तुला कुणीच अर्घ्ये देत नाही, तुझी कुणीच प्रार्थना करीत नाही; म्हणून तू झुरत आहेस. वेडी आहेस तू! सूर्यापेक्षा तुझे भक्त अिधक आहेत. प्रत्येक घरात डोकावून पाहा. तुझ्या आगमनाने तरुण-तरुणींची हृदयकमले प्रफुल्लित झालेली

दिसतील तुला. प्रत्येक घटका त्यांना युगासारखी वाटत आहे. तू शीतल असलीस, तरी त्यांची अंगे तप्त करीत आहेस, तू पुष्पे फुलवीत नसलीस, तरी आकाशात तारका आणि प्रेमी जनांच्या अंगांवर रोमांच फुलिवण्यात तुझा हात कोण धरू शकेल?

सूर्य कर्तव्याचा संदेश देतो. तू प्रीतीचे गीत गातेस. सूर्य मनुष्याची बुद्धी प्रकाशित करतो, तू त्याच्या हृदयात चांदणे फुलिवतेस.

हे रजनी, तू जगन्माता आहेस. तू नसतीस, तर– अष्टौप्रहर सूर्य या पृथ्वीवर प्रकाशित होत राहिला असता, तर– माणसाच्या साऱ्या कोमल भावना दग्ध होऊन गेल्या असत्या. आत्महत्येवाचून त्याला मुक्तीचा दुसरा मार्ग दिसला नसता.'

माधवाचा निरोप घेऊन मी रथात बसलो, तेव्हा या काव्यांनी मला धुंद करून सोडले होते. शरीर तुषार्त झाले होते. रात्रीच्या मधुर स्मृती वायुलहरींवरून येणाऱ्या मंद सुगंधाप्रमाणे अस्वस्थ करून सोडीत होत्या.

सारथी राजवाड्याच्या रोखाने रथ चालवू लागला. तेव्हा मी एकदम ओरडलो,

'सारथी, रथ थांबीव!'

रथ थांबवून त्याने विचारले,

'काय, महाराज?'

'कुठं चालला आहेस तू?'

राजवाड्याकडं.'

'कुणी सांगितलं तुला तिकडं जायला?'

'महाराजांनीच– दुपारी!'

आता कुठे मला माझ्या दुपारच्या संकल्पाची आठवण झाली. त्या बिचाऱ्याची काहीच चूक नव्हती. मी मृदू स्वरात म्हणालो,

'रथ अशोकवनाकडं ने! आज डोकं फार दुखतंय् माझं.'

अशोकवनातल्या महालात मी पाऊल टाकले, तेव्हा तो कालच्यासारखाच सुसज्ज आणि सुशोभित दिसला. 'आज मी इकडं येणार नाही.' असे मुकुलिकेला सांगून मी गेलो होतो. असे असून ती तने ही सारी सिद्धता ठेवावी, याचे मला नवल वाटले.

माझ्या मागोमाग ती महालात आली. तिच्या हातात मद्याची एक सुंदर सुरई होती. मी लटकी गंभीर मुद्रा धारण करून तिला म्हणालो,

'इथं मद्य ठेवायचं नाही, अशी आईची आज्ञा आहे ना?'

ती हसून उद्गारली,

'मी आपली दासी आहे. आपली इच्छा...'

बोलता-बोलता ती तने एका चषकात मद्य ओतून तो माझ्या हातात दिला.

मी तो तोंडाला लावता-लावता मुकुलिकेला विचारले,

'मी येणार नाही, म्हणून सकाळी सांगितलं होतं तुला. असं असून...'

'छे छे!'

'म्हणजे?'

'मी संध्याकाळी येणार आहे, असंच सांगून गेला होतात आपण!'

'काही तरी बोलतेय्स तू!'

‘खरं सांगू?, करंगळी उगीच दातात धरल्यासारखी करून ती म्हणाली, ‘बायकांचं लक्ष पुरुषांच्या जिभेकडं नसतं, ते डोळ्यांकडं असतं!’

३६

सूर्य उगवत होता आिण मावळत होता. सूर्योदयानंतर अशोकवनातून नगरात यावे, आईची आिण बाबांची चरणधूली मस्तकी घ्यावी, मग सावकाश माधवाकडे जावे, त्याच्या संगतीत काव्य, नृत्य व संगीत यांच्या आस्वादात स्वत:ला विसरून जावे, आिण सूर्यास्तानंतर अशोकवनात परत यावे, असा माझा क्रम चालला होता. एकदा वाटे, तान्ह्या मुलासारखा हा जीवनक्रम आहे. ते जागे होते, दूध पिते, हात- पाय हलवून खेळते आिण थोड्या वेळाने पुन्हा झोपी जाते. दिवसातून अठरा-वीस तास ते निद्रामग्न असते. यामुळेच चिंता, दु:खं, मृत्यू यांच्या काळ्याकुट्ट सावल्या त्याच्या मनाला स्पर्श करू शकत नाहीत. एकदा वाटे, छे! ही केवळ आत्मवंचना आहे. मोहाचा पिहला क्षण ही पापाची पिहली पायरी असते. ती पायरी आपण उतरलो. ती मोठी मोहक, रत्नखिचत अशी पायरी आहे. पण कितीही सुंदर असली, तरी ती अध:पाताची पायरी आहे! ही पायरी आपल्याला कुठे नेणार आहे? भीषण गर्तेत? भयाण दरीत? सप्त पाताळांत?

एखाद्या क्षणी माझ्या मनातले हे द्वंद्व अत्यंत भीषण स्वरूप धारण करी. दोन उन्मत्त हत्तींची टक्कर सुरू व्हावी, त्यांची अंगे लाल रक्ताने माखून जावीत, त्वेषाने पुढे येणाऱ्या एकाचा सुळा भाल्यासारखा दुसऱ्याच्या अंगात घुसावा, दुसऱ्याने तितक्याच त्वेषाने वर केलेली सोंड प्रहाराकिरता उचललेल्या गदेसारखी भासावी आिण हे सारे भीत- भीत दुरून पाहणाऱ्या चिमुकल्या बालकाचे मन गुदमरून जाऊन, हे दृश्य पाहता-पाहता त्याने मूर्च्छित पडावे! तशी माझी स्थिती होई त्या क्षणी!

पण असा क्षण क्वचित येई.

एके दिवशी संध्याकाळी एक कलापूर्ण शृंगारिक नृत्य पाहून मी आिण माधव परतलो. माधवाला त्याच्या घरी सोडून मी रथ अशोकवनाकडे नेण्याची सारथ्याला आज्ञा केली. इतक्यात वाड्यावरून एक दूत अमात्यांचा निरोप घेऊन आला. बाबा चांगले शुद्धीवर आले होते. ‘ययु कुठं आहे?’ म्हणून ते एकसारखे विचारीत होते.

बाणाच्या वेगाने मी वाड्यावर पोचलो. बाबांच्या महालात गेलो. त्यांची मुद्रा विलक्षण निस्तेज दिसत होती– ग्रहण लागलेल्या सूर्यासारखी! माझ्या मनात चर्र झाले.

बाबांनी मला जवळ बसिवण्याकिरता उजवा हात वर करण्याचा प्रयत्न केला. पण तो उचलताना त्यांना फार कष्ट होत असलेले दिसले. मला भडभडून आले. माझ्या बाळपणाच्या दुखण्यात याच हाताने मला धीर दिला होता, पिहल्याविहल्या चिमुकल्या पराक्रमात याच हाताने मला प्रोत्साहन दिले होते. तो हात हे माझे छत्र होते. तो हात आता–

माझ्या पापण्यांच्या कडा नकळत ओलावल्या. बाबांनी माझ्याशवाय सर्वांना महालातून जाण्यावषयी खुणेने सुचिवले. दासी गेल्या, अमात्य गेले, राजवैद्यही गेले. आई पाच-दहा पळे घुटमळली; पण बाबांना मला एकट्यालाच काही तरी सांगायचे आहे, हे लक्षात येताच किंचित अिनच्छेनेच तीही बाहेर गेल्यावर तिने महालाचे दार लावून

घेतले.

बाबांच्या उशाशी अनेक मात्रा, चूर्णे, भस्मे आिण चाटणे ठेवली होती. त्यांतच मद्याची एक चिमुकली सुरई होती. तिच्याकडे कष्टाने बोट दाखवीत बाबा म्हणाले,

'मला थोडं मद्य दे.'

राजवैद्य बाबांना मधून मधून घोटभर मद्य देतात, हे मी पाहिले होते. म्हणून चषकात मी अगदी थोडे मद्य ओतले. तो चषक त्यांच्या तोंडापाशी नेला. त्या प्याल्याकडे रोखून पाहत ते म्हणाले,

'पेला– पेला भरून दे मला–'

'पण, बाबा, तुमचं पथ्य–'

ते विषण्णपणे हसले.

'मला तुझ्याशी पुष्कळ बोलायचं आहे. ते बोलायला शक्ती हवीय् मला– भरपूर दे. उगीच– उगीच तीर्थासारखं–'

मी चषक भरला. तो त्यांच्या तोंडाला लावला. घुटके घेत-घेत त्यांनी ते मद्य संपिवले. मग थोडा वेळ ते डोळे मिटून पडून राहिले. थोड्या वेळाने त्यांनी ते उघडले. मुद्रेवरून ते उल्लसित झाल्याचे दिसत होते.

माझा हात हातात घेऊन ते म्हणाले, 'ययु, अजून जगण्याची फार फार इच्छा आहे मला. मला आयुष्य देणारा कुणी मिळाला, तर त्याला मी माझं सारं राज्यसुद्धा देईन. पण–'

एक दीर्घ सुस्कारा सोडून ते विलक्षण करुण दृष्टीने माझ्याकडे टकमक पाहू लागले. पुरुषसिंह म्हणून बाबांचा त्रिभुवनात लौकिक होता; पण त्यांची ही आताची दृष्टी– ती विद्ध हिरणाची होती, भेदरलेल्या सशाची होती.

ते हळूहळू पुढे म्हणाले,

'ययु, तुझ्या हाती अतिशय संपन्न असं राज्य देऊन मी जात आहे. जन्मभर तू सुखिवलासांत लोळत राहिलास, तरी ते व्यविस्थत चालेल. मी सिंहासनावर आलो, तेव्हा दस्यूंचा फार उपद्रव होता. लोकांना अनेक सुखसोयींची उणीव जाणवत होती. राज्यव्यवस्थाही– ते जाऊ दे. समृद्ध अशा एका राज्याचा वारसा तुला देऊन मी–'

'बाबा, तुमच्या कर्तृत्वाची आिण पराक्रमाची मला पूर्ण कल्पना आहे. तुमच्यासारख्या पित्याच्या पोटी जन्म मिळायला भाग्य लागतं, हे मला–'

बाबा मध्येच उद्गारले,

'आिण दुर्भाग्यही!'

माझ्या अंगावर काटा उभा राहिला. काय बोलावे, ते सुचेना.

बाबांना मिळालेला शाप! त्याच्याशी या उद्गाराचा काही संबंध असेल का? की यतीचे दु:ख अजून त्यांच्या मनात सलत आहे?

बाबा एक एक शब्द सावकाश बोलू लागले.

'ययु, तुझ्या पित्यानं इंद्राचा पराभव केला होता, तो स्वर्गाचा राजा झाला होता, हे तू लहानपणापासून ऐकत आला आहेस; पण ते इंद्रपद मला का सोडावं लागलं, ही कथा–'

'ती कुणीच सांगितली नाही मला!'

भेसूर हास्य करीत बाबा उद्गारले,

‘राजाचे अवगुण हा त्याच्या मृत्यूनंतर लोकांच्या चर्चेचा विषय होतो. अं? काय बरं सांगत होतो मी तुला? हं, आठवलं. इंद्रपदाच्या लोभानं माझी वृत्ती पालटली. मी गर्वानं फुगून गेलो. माझ्याएवढा पराक्रमी वीर त्रिभुवनात नाही, या कल्पनेनं मी मदोन्मत्त झालो. ययु, एक गोष्ट विसरू नकोस. पराक्रमाचा अभिमान निराळा आणि त्याचा उन्माद निराळा! इंद्राणीकडं भोगदासी म्हणून पाहण्यापर्यंत माझा उन्माद पराकोटीला पोचला... इंद्राणीनं एका अटीवर माझा स्वीकार करण्याचं कबूल केलं. ती अट म्हणजे, माझ्या पराक्रमाला शोभेल, अशा अपूर्व वाहनात बसून मी तिच्या मंदिरात जावं. ऋषींनी वाहून नेलेली पालखी हे त्रिभुवनातलं अलौकिक वाहन होईल, असंही तिनं सुचिवलं. मी उन्मादानं आधीच अंधळा झालो होतो, त्यात कामुकतेची भर पडली..... मोठमोठ्या ऋषींच्या खांद्यांवर स्वर्गीय रत्नांनी आलंकृत केलेली माझी पालखी मी ठेवली. ऋषी पालखी वाहून नेऊ लागले; पण त्यांची चाल मला मंदमंद वाटू लागली. केव्हा एकदा इंद्राणीच्या मंदिरात जातो आणि तिच्या लावण्याचा मनसोक्त उपभोग घेतो, असं मला झालं होतं. मी चिडलो. वाहकांनी घाई करावी, म्हणून त्यांतल्या एकाच्या मस्तकावर मी लाथ मारली! तो– ते अगस्त्य ऋषी होते. त्यांनी तात्काळ शापवाणी उच्चारली– आणि–’

शेवटचे शब्द बोलता-बोलता बाबांना धाप लागली. ते शब्द किती अस्पष्ट, किती कापरे होते!

त्यांना पुढे बोलवेना. त्यांनी पुन्हा मद्याच्या प्याल्याकडे बोल दाखिवले. आता लगेच त्यांना मद्य देणे हे मोठे कुपथ्य होईल, असे वाटून मी स्वस्थ राहिलो; पण त्यांच्या मुद्रेवर प्रतिबिंबित होणाऱ्या व्याधीच्या वेदना मला पाहवेनात. मी पेला अर्धामुर्धा भरला आणि त्यांच्या तोंडाशी लावला.

तेवढ्या मद्याने त्यांना पुन्हा हुशारी वाटू लागली. बोलण्याकिरता त्यांचे ओठ हलत आहेत, असे पाहताच मी म्हणालो,

‘आता विश्रांती घ्या तुम्ही, बाबा– उद्या बोलू आपण.’

‘उद्या?’ एवढाच उद्गार त्यांनी काढला; पण त्यात अिखल विश्वातले कारुण्य भरले होते.

ते क्षणभर अंतर्मुख झाले. मग शांतपणे म्हणाले,

‘ययु, ‘हा नहुष आणि याची मुलं कधीही सुखी होणार नाहीत!’ असा तो शाप होता! आईबापांच्या चांगल्या आणि वाईट अशा दोन्ही प्रकारच्या गोष्टींचा वारसा मुलांना मिळतो. तो सृष्टीचा नियमच आहे. पण– या शापाचं शुक्लकाष्ठ जन्मतःच तुझ्यामागं लागायला नको होतं, असं राहून-राहून मला वाटतं. ययु, तुझा पिता अपराधी आहे. त्याला क्षमा कर! एकच गोष्ट लक्षात ठेव– जीवनाच्या मर्यादा कधी विसरू नकोस. त्या मी विसरलो आणि–’

हताश मुद्रेने बाबांनी डोळे मिटून घेतले. या बोलण्यामुळे त्यांच्यावर फार ताण पडला आहे, हे दिसत होते. आता त्यांना पूर्ण विश्रांती हवी होती; पण ते स्वतःशीच काही तरी पुटपुटत होते. मी वाकून, कान देऊन ऐकू लागलो–

‘शाप, यित, मरण–’

हे शब्द माझ्या कानांवर पडले. मला राहवेना. मी बोलून गेलो,

‘बाबा, यित जिवंत आहे!‘

झंझावाताच्या आवेगाने एखाद्या घराची दारे ताडकन् उघडावीत, तसे त्यांचे डोळे उघडले, त्यांनी घोगऱ्या स्वरात विचारले,

'कुठं?'

'पूर्व आर्यावर्तात–'

'कशावरून?'

'मला भेटला होता तो.'

'केव्हा?'

'अश्वमेधाच्या वेळी.'

ते थरथर कापू लागले.

'आिण इतके दिवस तू हे माझ्यापासून चोरून ठेवलंस? स्वार्थी, नीच, दुष्ट– मी त्याला परत घेऊन येईन नि माझ्यामागून तो राजा होईल, या भीतीनं तू त्याला–'

त्यांच्या तोंडून पुढचा शब्द निघेना. मात्र ते अशा विचित्र दृष्टीने माझ्याकडे पाहू लागले, की नकळत मी ओरडलो,

'आई—'

आई, अमात्य, राजवैद्य, दासी- सर्व मंडळी आत आली. राजवैद्यांनी लगबगीने कसलेसे चाटण बाबांना चाटिवले.

थोड्या वेळाने त्यांना बरे वाटू लागले असावे. ते हळूच अमात्यांना म्हणाले,

'अमात्य, माझा नेम नाही आता. इंद्राच्या पराभवानंतरची माझी ती सुवर्णमुद्रा एकदा मला पाहू दे. ती पाहता- पाहता मला मरण येऊ दे. माणसानं विजयाच्या उन्मादात मरावं!'

बाबांच्या या शब्दांनी आई गडबडून गेली. ती डोळे पुसू लागली. तिचे सांत्वन कसे करावे, हे मला कळेना.

अमात्य ती सुवर्णमुद्रा घेऊन आले.

'ती माझ्या हातात द्या.' बाबा म्हणाले. ती हातात घेऊन मोठ्या कष्टाने ती उलटी-सुलटी करीत ते म्हणाले, हिच्यावर माझ्या पराक्रमाची खूण कुठं आहे? धनुष्यबाण- माझं धनुष्य- माझा बाण.'

अमात्य त्या मुद्रेची एक बाजू बाबांना दाखवून म्हणाले,

'या बाजूला धनुष्यबाणाचं चित्र आहे.'

'कुठं-कुठं? ही सुवर्णमुद्रा ती नव्हे! मला फसवताय् तुम्ही!'

'नाही, महाराज! या बाजूलाच ते चित्र आहे!'

'मग ते मला का दिसत नाही? दुसरी बाजू दाखवा मला!'

अमात्यांनी उलट बाजू बाबांपुढे धरली. बाबा एकाग्र दृष्टीने ती पाहू लागले. मध्येच त्यांनी मला हाक मारली,

'ययु–'

मी पुढे झालो. बाबा मला म्हणाले,

'या सुवर्णमुद्रेवर काही अक्षरं आहेत का?'

'आहेत.'

'ती वाच, पाहू!'

'जयतु जयतु नहुषः

‘ती अक्षरं मलाच का दिसत नाहीत! त्यांनीसुद्धा द्धा का कट केलाय् माझ्यियावरुद्ध!’

बाबांनी मला ती सुवर्णमुद्रा दोन-तीनदा उलटीसुलटी करायला सांगितले. मी तशी ती केली. प्रत्येक वेळी एका बाजूला धनुष्यबाण व दुसऱ्या बाजूला ‘जयतु जयतु नहुषः’ ही अक्षरे मला स्पष्ट दिसली. पण त्यांतले काहीही त्यांना दिसत नव्हते!

त्यांच्या डोळ्यांतून पाणी वाहू लागले. ते गदगदलेल्या स्वरात म्हणाले,

‘नाही– मला काही दिसत नाही! जयतु जयतु नहुषः! खोटं आहे हे सारं! त्या नहुषाचा आज पराजय होत आहे. मृत्यू तो पराजय करीत आहे! मृत्यू! मला काही दिसत नाही! मला-मला-!’

बोलता-बोलता ते निश्चेष्ट झाले.

आई आपले हुंदके आवरण्याचा प्रयत्न करीत होती; पण शेवटी त्यांचा स्फोट झालाच!

राजवैद्य एका दासीच्या साहाय्याने बाबांना मात्रा चाटवू लागले.

चोरपावलांनी मृत्यू महालात शिरला होता. तो कुणाला दिसत नव्हता, पण हृदय गुदमरवून टाकणारी त्याची कृष्णच्छाया सर्वांच्या मुद्रांवर पसरली होती.

मला तिथे उभे राहवेना. दोन्ही हातांनी तोंड झाकून घेऊन मी महालाबाहेर आलो. रडावेसे वाटत होते. पण रडे फुटत नव्हते.

थोड्या वेळाने अमात्य आणि राजवैद्य बाहेर आले. राजवैद्य माझ्या खांद्यावर हात ठेवून म्हणाले,

‘युवराज, आताच्या मात्रेनं महाराजांना आराम वाटत आहे. या क्षणी काळजी करण्यासारखं काही नाही; पण कोणत्या क्षणी काय होईल- आता सारा भिरभार परमेश्वरावर– तुम्ही अशोकवनात जाऊन विश्रांती घ्या. महाराजांच्या प्रकृतीत काही चलिबचल झाली, तर अमात्य तुम्हांला तत्काळ कळवतील.’

अमात्यांनी मान हलवून राजवैद्यांच्या बोलण्याला दुजोरा दिला.

इथे राहून तरी काय करायचे? आईचे दुःख एखाद्या पुतळ्याप्रमाणे मुकाट्याने पाहायचे! बाबांच्या वेदना बघत एखाद्या दगडाप्रमाणे स्वस्थ बसायचे!

माझा रथ राजपथावरून जाऊ लागला. जिकडे तिकडे लोकांचे थवेच्या थवे दिसत होते. कुणी हसत-खिदळत होते. कुणी गीते गुणगुणत जात होते, कुणी चांदण्यात रमतगमत विहार करायला निघाले होते. त्यांच्या त्या सुखाच्या दर्शनाने मी अधिकच दुःखी झालो.

अशोकवनातल्या महालात मी पाऊल टाकले. तेव्हा मुकुलिका नटूनथटून दारात उभी होती. तिच्याशी एक अक्षरदेखील न बोलता मी आत गेलो. माझा वेष उतरिवण्यासाठी ती पुढे झाली. मी तिला हातानेच ‘नको’ म्हणून खुणावले. ती चपापली, दुसरीकडे पाहू लागली.

माझे मन चडफडत म्हणत होते :

ही दीडदमडीची दासी स्वतःला कोण समजते? रंभा, उर्वशी, की तिलोत्तमा? तिकडे महाराज मृत्युशय्येवर पडले आहेत आणि इकडे ही नट्टापट्टा करून मला भुलवू पाहत आहे! आज ना उद्या युवराज सिंहासनावर बसेल, तो राजा होईल, त्याच्याशी

असले नाजूक संबंध असले, म्हणजे तो आपोआपच आपल्या मुठीत राहील, हे सर्व लक्षात घेऊन हिने आपले जाळे माझ्याभोवती पसरले असावे. तसे नसते, तर प्रत्येक दिवशी नव्या नवरीप्रमाणे नटूनथटून, ती मला मोहनी घालण्याचा प्रयत्न का करीत आहे? इथली सारी सूत्रे किती कौशल्याने तिने आपल्या हाती ठेवली आहेत! या कानाचे त्या कानाला कळू देत नाही काही! याचा हेतू दुसरा काय असणार? तिने माझ्याशी केलेली सलगी– माझ्यासारख्या जगाचा अनुभव नसलेल्या तरुणाशी चाललेले तिचे हे प्रेमाचे नाटक– पापाची कल्पनासुद्धा नसलेल्या एका युवकाला अधःपाताच्या मार्गाला लावण्याकिरता ती करीत असलेली ही धडपड-

मुकुलिकेने भीतभीत विचारले,

'भोजन केव्हा करणार?'

'जेवायचं नाही मला आज.'

'का?'

'माझी इच्छा नाही, म्हणून!'

'पण मी आज मुद्दाम–'

'तुझं सारं नाटक कळलंय् मला! उद्या सकाळी इथून वाडयावर मुकाटयानं चालती हो!- मला तोंडसुद्धा पाहायची इच्छा नाही! तू-तू-चल... बाहेर जा! लक्षात ठेव, मी बोलावल्यियाशवाय या महालात पाऊल टाकायचं नाही!'

मी चिडलो होतो. रागावलो होतो. स्वतःवर, जगावर, मृत्यूवर, मुकुलिकेवर! मी काय बोलत होतो, हे माझे मलाच कळत नव्हते.

मुकुलिका भयभीत मुद्रेने बाहेर गेली. ती भ्याली आहे, हे पाहून मला बरे वाटले. अंगावरला वेष न उतरिवताच मी शय्येवर अंग टाकले.

एकदम मला बाबांची आठवण झाली. ती सुवर्णमुद्रा- तिच्यावरली ती विजयिचन्हे पाहण्याची त्यांची धडपड- मघाशी त्यांना दिसेनासे झाले होते. आता-आता कदाचित त्यांच्या हातापायांची हालचालसुद्धा थांबली असेल! इंद्राला चळाचळा कापिवणारा वीर अशी बाबांची कीर्ती त्रिभुवनात दुमदुमत होती; पण आज त्यांना आपला हात हालिवणेसुद्धा कठीण झाले आहे! काही घटकांनी त्यांचे शरीर एक निर्जीव काष्ठ होईल.

मृत्यूची अनिमक भीती माझ्या मनात पुन्हा पिंगा घालू लागली. एखाद्या भ्यालेल्या या बालकासारखा मी डोळे मिटून स्वस्थ पडलो. हळूहळू निद्रेच्या राज्यात शिरलो.

किती वेळ माझा डोळा लागला होता, कुणाला ठाऊक! मला जाग आली, ती एका भयंकर स्वप्नामुळे. त्या स्वप्नात बाबांच्या जागी ययिात मृत्युशय्येवर पडला होता. त्याच्या डोळ्यांना काही दिसेनासे झाले होते. त्याचे हातपाय गार गार पडत चालले होते. तो बोलू शकत नव्हता, हसू शकत नव्हता, रडू शकत नव्हता.

वेडयासारखा मी स्वतःच्या शरीराकडे– त्याच्या प्रत्येक अवयवाकडे पाहू लागलो. देह नाही, तर मंजुळ संगीत नाही; तर सुंदर चंद्रोदय नाही, देह नाही, तर स्विादष्ठ पक्वान्ने नाहीत, देह नाही; तर सुविासक फुले नाहीत, देह नाही; तर प्रेमळ स्पर्श नाही! जन्माला आल्यापासून जे सुख मी उपभोगले होते, ज्या ज्या उन्मादाचा मी

अनुभव घेतला होता, त्याच्यात्याच्याशी माझ्या देहाचा अगदी निकटचा संबंध होता. मी म्हणून स्वत:चा उल्लेख करणारा ययात या देहापेक्षा भिन्न आहे, की नाही, हे मला सांगता येत नव्हते. देह निराळा, आत्मा निराळा, असे मी लहानपणापासून ऐकत आलो होतो, पण पुन्हापुन्हा एक प्रश्न माझ्यापुढे एखाद्या अग्निज्वालेप्रमाणे नाचत जाऊ लागला– ययातीच्या शरीरावाचून ययातीचा आत्मा जगतातल्या कोणत्या सुखाचा उपभोग घेऊ शकणार आहे?

मुकुलिकेवर आपण मघाशी उगीच रागावलो, असे वाटू लागले. राजवाड्याच्या चार भिंती या तिच्यासारख्या दासीच्या चार दिशा. तिला बिचारीला बाहेरच्या जगाची काय कल्पना असणार? मला भुलवून आणि फसवून तिला काय मिळणार? युवराज आपले स्वामी आहेत, त्यांच्या सुखात कोणतेही न्यून पडू द्यायचे नाही, या भावनेने ती वागली. असे असून-

मी तिला हाक मारली,

'मुकुलिके–'

ती बाहेर दाराशी कान देऊन उभी होती, की काय, कोण जाणे! तिने हळूच दार उघडले, पुन्हा ते हळूच लावले आणि एकेक पाऊल टाकत ती पुढे आली. मंचकाजवळ येताच खाली मान घालून ती उभी राहिली.

मी म्हणालो,

'अशी का उभी राहिली आहेस? तुझं तोंड पाहायची इच्छा नाही, असं मी मघाशी म्हटलं, म्हणून?'

ती गालांतल्या गालांत हसली असावी; पण तिने मान वर केली नाही.

मी पुन्हा म्हणालो,

'एवढीशी थट्टासुद्धा कळत नाही तुला? आता मान वर केलीस, तर बरं आहे! नाही तर घोड्याला लगाम असतो ना, तसा तुझं तोंड फिरवायला उद्यापासून मी एक लगाम–'

मान वर करून, मधुर स्मित करीत मुकुलिका माझ्याकडे पाहू लागली. ती मघापासून बाहेर बहुधा रडत उभी असावी. त्यामुळेच, की काय, पाऊस पडून गेल्यावर सृष्टी जशी अधिक सुंदर दिसते, तशी ती दिसत होती.

मी उठून तिच्या खांद्यावर हात ठेवणार होतो; इतक्यात माझ्या कानांवर शब्द पडला,

'युवराज–'

'तू हाक मारलीस मला?' मी तिला विचारले.

तिने मानेने 'नाही' म्हणून सांगितले; पण ती हाक तिनेही ऐकली असावी. ती मंचकापासून झटकन दूर झाली होती. कावरीबावरी होऊन ती दाराकडे पाहू लागली.

पुन्हा हाक आली,

'युवराज–'

मंचकासमोरच्या भिंतीतून कुणी तरी हाक मारीत होते. मी आश्रमातून आलो, त्या दिवशी अमात्यांनी सांगितलेल्या गोष्टीची आठवण झाली मला. राजवाड्यापासून अशोकवनापर्यंत असलेले भुयार– त्या भुयाराच्या वाटेने कुणी तरी आले असावे!

मी भिंतीजवळ जाऊन ती नीट पाहिली. मध्यभागी भिंत पोकळ होती. तिथे

पुरुषमय करण्याची विद्या संपादन करायला तो गेला आहे! स्त्रीचा– तिच्या सौंदर्याचा असा द्वेष तो का करीत आहे? किती वेडगळ आकांक्षा आहे त्याची? हे रम्य स्थान त्याच्या दृष्टीला पडले असते, तर त्याचे वाळवंट बनवायला तो निघाला असता. जे नैसिर्गक आहे, जे सुंदर आहे, त्याच्यावर प्रेम करावे, त्याची पूजा करावी, त्याच्या उपभोगाने आपले जीवन फुलवावे, हा माणसाच्या जीवनाचा हेतू आहे, की–

दोन दिवस झाले, तिसरा दिवस गेला, पण त्या स्थळाचा निरोप घेऊन पुढच्या प्रवासाला लागावे, असे मला वाटेना. मी कुठे जातो, काय करतो, हे स्थान सोडावयाचे माझ्या जिवावर का येत आहे, हे मंदारला कळेना. दोन-तीनदा तो गुप्तपणे माझ्यामागून आला.

मला ते जाणवले. बिचारा निराश होऊन परतला. या स्थानिवषयी मला वाटणारे प्रेम त्याला कसे समजावून सांगावे, हे मला कळेना. मला वाटे, पुन्हा आपण या रम्य स्थळी केव्हा येऊ, ते देव जाणे! कदाचित कधीच येणार नाही! जीवनाचा आलेख त्या विचित्र वक्ररेषेने तयार होतो, ती अत्यंत लहरी आहे. ती हे रम्य स्थान पुन्हा आपल्या दृष्टीस पडू देईल, असा काय नेम आहे? या जगात सुख लुटण्याचा काळ एकच असतो– ते मिळत असते, तेव्हा!

असे सारखे मनात येऊन, मी माझा मुक्काम वाढवीत होतो. प्रत्येक दिवसागिणक मंदारच्या कपाळावर एकेक आठी वाढत होती.

शेवटी पाचव्या दिवशी तो मला म्हणाला,

'उद्या पहाटे निघायलाच हवं आपल्याला.'

त्याच्या बोलण्यातला 'च' मला आवडला नाही. मी हिस्तनापूरचा राजा होतो, मंदार माझा य:किश्चत सेवक होता. पण त्याला पटेल, असे इथे राहण्याचे कारण मला सांगता येईना. शेवटी संध्याकाळी या स्थानाचा निरोप घेण्याकिरता मी मोठ्या उदास मनाने गेलो. एखाद्या प्रिय व्यक्तीच्या चिरवियोगाच्या कल्पनेने मनुष्य व्याकूळ होऊन जातो ना, तसे माझे झाले होते. मनुष्याच्या वियोगदु:खात तिथे दुसरी व्यक्ती सहभागी होऊ शकते. आपले दु:ख स्पर्शाने आिण अश्रूंनी व्यक्त करता येते; इथे तसे काय होते?

संध्याकाळच्या लांब लांब सावल्या डोंगराच्या उंचवट्यावर वृक्षवेलींच्या पर्णभारावर आिण डोहातल्या संथ पाण्यावर हळूहळू पसरू लागल्या. मी हे सर्व पाहत वृक्षावर तसाच बसून होतो. आता घटका-दोन घटकांत आपल्या इथून जावे लागणार, म्हणून मी अितशय अस्वस्थ झालो होतो. इतक्यात नदीच्या समोरच्या काळावर एक हरिणी ऐटीने उभी असलेली दिसली. ती बहुधा पाणी प्यायला आली असावी; पण पाण्याला तोंड न लावता ती तशीच उभी रिाहली होती. जणू काही कुणी शिल्पकार तिची मूर्ती घडवीत होता आिण त्याच्या कलेचे सौंदर्य लवभरही बिघडू नये, म्हणून ती अशी निश्चल उभी होती! मधेच माझा उजवा हात खांद्याकडे गेला. त्या हाताला धनुष्यबाणाची आठवण झाली होती. माझ्यातला शिकारी जागा झाला; पण तो क्षणभरच. त्या हिरणीकडे पाहता-पाहता मृगयेत फार मोठे पाप आहे, असा विचार– क्षत्रियाला न शोभणारा विचार– माझ्या मनात डोकावून गेला.

ती हिरणी तशीच उभी होती. तिच्यावरील दृष्टी मी सहज ऐलतीरावर वळिवली. मी चिकत झालो. तिथेही एक हिरणी– छे! ती कुणी तरी तरुणी होती. पाठमोरी दिसली ती मला. अशा निर्जन जागी ती का बरे आली असावी?

तिने वर आकाशाकडे पाहिले! हात जोडले! आणि दुसऱ्या क्षणी डोहात आपला देह फेकून दिला!

३९

त्या तरुणीला वाचिवण्याकिरता मी डोहात उडी टाकली, तेव्हा माझे मन केवळ करुणेने भरून गेले होते! पण तिला बाहेर काढून शुद्धीवर आणण्यासाठी मी तिचे मस्तक मांडीवर घेतले मात्र! त्या करुणेची जागा भीती, आश्चर्य आणि आनंद यांनी घेतली.

ती अलका होती!

अलकेच्या नाका-तोंडांत फारसे पाणी गेले नव्हते. तिने लवकरच डोळे उघडले; पण माझ्याकडे दृष्टी जाताच मंद स्मित करून लगेच ते मिटून घेतले. खोल गेलेल्या आवाजात ती उद्गारली,

'आई, युवराज केव्हा आले?' तिचे स्थळकाळाचे भान अजून परत आले नव्हते; असे दिसले.

'मी आता युवराज नाही, अलके! महाराज झालो आहे!' मी हसत म्हणालो. डोळे उघडून आणि ते माझ्यावर रोखून ती म्हणाली,

'खरंच, चुकले मी, महाराज!'

बोलता-बोलता ती इतकी गोड हसली, की अनेक वर्षांपूर्वीची अपरात्री माझ्या उशाशी उभी असलेली मुग्ध अलका माझ्या डोळ्यांपुढे उभी राहिली. त्या रात्रीच्या पहिल्या चुंबनाची गोडी माझ्या रोमारोमांतून सळसळत गेली. एखादे लहान मूल दिव्याकडे टाक लावून पाहते ना? तशी ती माझ्या मुद्रेकडे टकमक पाहत होती. आपण पाहत आहोत, ते जागेपणी, का स्वप्नात, असा संभ्रम अजून तिच्या मनात असावा! त्या संभ्रमामुळे तिचे सुंदर मुख अधिकच मोहक दिसत होते. त्याचे चुंबन घेण्याचा मोह मला अनावर झाला. तिच्या ओठांवर हळूच ओठ ठेवण्याकिरता मी मान किंचित खाली केली. तिच्या ते लक्षात आले असावे! अंग शहारल्यासारखे करून ती म्हणाली,

'अंहं!'

तिचा स्वर किंचित घोगरा होता; पण त्याच्यामागचा निग्रह मला स्पष्टपणे जाणवला.

मुकाट्याने मी मान वर केली.

पाणावलेल्या डोळांनी माझ्याकडे पाच-दहा क्षण पाहून आणि माझा हात हातात घट्ट धरून ती म्हणाली,

'मी दुसऱ्याची आहे आता, महाराज!'

तिचा हात थरथर कापत होता. मुद्रा भयग्रस्त दिसत होती. मी नको-नको म्हणत असतानाही मधेच अडखळत, मधेच थांबत, ती आपली कहाणी सांगू लागली, अंगावरले ओले वस्त्र, भिजून चिंब झालेले केस, कशाचीही शुद्धी नव्हती तिला! मावशीने तिचे लग्न जुळिवले. आईला आनंद झाला. लग्न पार पडले. नवरा शेतकरी होता. चांगला देखणा, सशक्त आणि सधन. पण तो जुगारी होता. या नादामुळे त्याला दुसरे काही सुचत नसे. घर, शेत, बायको, आई यांपैकी कशाचीच आठवण राहत नसे. त्याला एक जिवलग मित्र होता. तो जादूटोणा करीत असे.

एका जत्रेच्या निमित्ताने नवरा अलकेला बरोबर घेऊन घराबाहेर पडला. सोबतीला तो मित्र होताच. जत्रेतल्या जुगारात हार खावी लागली, अलकेला घेऊन तिचा नवरा तिथून पळाला. मित्र बरोबर होताच. आज ना उद्या त्या मित्राच्या मदतीने आपल्याला कर्णपिशाच वश होईल, मग जुगारात आपण पैसेच पैसे मिळवू, असे मनोराज्य तो नेहमी करायचा! त्याचा मित्र अष्टौप्रहर जादूटोण्यात गुंग असायचा! माणसाचे गाढव करण्याची जादू तो शोधीत होता. 'माणसाला कुत्रे किंवा बोकड करण्याची शक्ती आपल्याला लाभली आहे', असेही तो सांगत असे!

त्या दोघांबरोबर भटकत-भटकत अलका घरापासून फार दूर आली. काय करावे, तिला कळेना. ती नवऱ्याला चार उपदेशाचे शब्द सांगू लागली, की तो तिच्यावर गुरगुरे; मग आपल्या मित्राला म्हणे,

हिला कुत्री, नाही तर बकरी करून टाक, म्हणजे ही अशी टुरटूर करणार नाही! मुकाट्याने आपल्याबरोबर येईल.'

तो मित्र विस्तव पेटवून त्याच्यावर मोहऱ्या टाकी– आणि काही मंत्र पुटपूटू लागे.

अलकेचे प्राण कंठात येत. ती त्या दोघांच्या पाया पडे, आणि पुन्हा असे बोलणार नाही, म्हणून नाक घाशीत कबूल करी. मग त्या जादूटोणा करणाराचे मंत्र थांबत.

पण तिच्या दुर्दैवाचे एवढ्याने समाधान झाले नाही. चार-पाच दिवसांपूर्वी तिच्या नवऱ्याने तिला पणाला लावले. तो जुगार हरला. जिंकणाराजिभल्या चाटीत तिच्याकडे पाहू लागला. ती काही तरी निमित्त करून तिथून निसटली आणि अंधारात मिळेल त्या वाटेने चालू लागली. लपत-छपत चालायचे, कुणी एखादा तुकडा दिला, तर तो खायचा, मिळेल तिथे पाणी प्यायचे, अशा रीतीने तिने हे दिवस काढले. जगणे अगदी असहय झाले. शेवटी जीव देऊन या सर्व दु:खांतून मुक्त होण्याचा तिने निश्चय केला.

हे सारे सांगताना फार कष्ट झाले तिला! तिची कहाणी ऐकून मला वाटले, दैव हे मोठे क्रूर मांजर आहे. माणसाला मारण्यापूर्वी त्याला उंदरासारखे खेळिवण्यात त्याला विलक्षण आनंद होत असावा!

सूर्य मावळतीला झुकला होता. पण अलकेच्या मनात आशेचा उदय होईल, असे काही तरी बोलणे आवश्यक होते. तिच्या केसांवरून वात्सल्ययुक्त करुणेने हात फिरवीत मी म्हटले,

'तू मुळीच भिऊ नकोस. तू माझी...'

माझ्या मांडीवरले मस्तक झटकन उचलीत ती फणकाऱ्याने उद्गारली,

'नाही, मी तुमची नाही! मी-मी-मी दुसऱ्याची आहे!'

तिचे मस्तक थोपटून मी म्हटले,

'वेडी कुठली! तू माझी बहीण आहेस! तुझ्या आईचं दूध मी प्यालो आहे. आहे ना ठाऊक?'

एका धीराच्या शब्दात, एका आपुलकीच्या स्पर्शात केवढी शक्ती असते!

अलका खुदकन् हसली. जणू विझू लागलेल्या ज्योतीला तेल मिळाले.

संध्याकाळ लगबगीने पृथ्वीवर उतरत होती. या निर्जन जागी यापुढे राहणे इष्टच नव्हते. मी प्रथम हळूहळू अलकेला बसते केले. मग हात धरून तिला उठवले.

माझ्याकडे नुसती पाहत राहिली. तिचा चेहरा काळिठक्कर पडला होता. डोळे तारवटून गेले होते. पुन्हा पुन्हा माझ्याकडे पाहत ती म्हणाली,

'कोण आहे?'

तिला ऐकू येत नव्हते, दिसत नव्हते– माझ्या काळजात चर्र झाले! तिचे दोन्ही खांदे गदगदा हलवीत मी चीत्कारलो,

'अलके!'

तिने माझा आवाज ओळखला. तिच्या ओठांना मंद स्मित स्पर्श करून गेले. तिने जड, पण गोड आवाजाने विचारले,

'कोण? महाराज?'

तिच्याजवळ बसून मी तिचे मस्तक लहान मुलासारखे खांद्यावर घेतले आणि ते थोपटीत उद्गारलो,

'काय हे, अलके?'

तिच्यापलीकडेच एक रिकामा पेला पडला होता! त्याच्याकडे मोठ्या कष्टाने बोट दाखवीत ती म्हणाली,

'त्याला विचारा. त्या-त्या पेल्यात– प्रेम होते– ते-ते- मी प्याले!'

तिला पुढे बोलवेना. एकदम तिच्या डोळ्यांतून घळघळा अश्रू वाहू लागले. माझा खांदा भिजून चिंब झाला. मधेच जिवाच्या आकांताने ती म्हणाली,

'तो-तो-मंदार– त्यानं-त्यानं– त्याला मी–'

तिची जीभ अडखळू लागली. मी वेड्यासारखा तिला थोपटीत होतो. तिच्या अंगावरून हात फिरवीत होतो. ती आळोखिपळोखे देऊ लागली. तिला त्या विषाच्या विलक्षण वेदना होत असाव्यात! तिचे अंग गार पडत चालले होते! माझ्या खांद्यावरले तिचे मस्तक जड जड होऊ लागले. तिला नीट श्वास घेता येईना. काय करावे, हे तिला कळेना.

तिला आचके येऊ लागले. मधेच खोल गेलेल्या स्वराने ती म्हणाली,

'म-म-मला– विसरू नका, म-माझा-एक सोनेरी केस– आठवण– अग, बाई ग...'

तिचा एक सोनेरी केस मी हळूच तोडला. ती आता केवळ काही क्षणांची सोबतीण होती. माझ्यापायी तिला मरण आले होते! मृत्यूच्या अज्ञात प्रदेशातला कधीही न संपणारा प्रवास करायला अलका– माझी अलका– माझी दुर्दैवी अलका– निघाली होती. त्या प्रवासात तिला अखंड धीर देईल, अशी एखादी खुणेची वस्तू बरोबर द्यायला नको का?

मृत्यूच्या दारात राजासुद्धा भिकारी होतो, मी तिला काही-काही देऊ शकत नव्हतो!

नकळत माझी मान खाली गेली. अलकेच्या ओठांवर माझे ओठ टेकले. अजून तिला थोडी शुद्धी असावी. तोंड वळिवण्याची धडपड करीत ती पुटपुटली,

'अंहं! विष-विष!'

पण तोंड वळिवण्याची शक्ती तिच्या अंगी नव्हती. मी वेड्यासारखा तिची चुंबने घेऊ लागलो.

त्या रात्री अलकेचे ते पिहले चुंबन– या रात्री अलकेचे हे शेवटचे चुंबन! जीवन हे किती भयंकर नाटक आहे! तोंड वळिवण्याच्या धडपडीत अलकेचे मस्तक खांद्यावरून

निसटले. ती धाडकन खाली पडली!

मी तिला हलवून पाहिले! पिंजऱ्यातून पक्षी उडून गेला होता!

तिचे निर्जीव शरीर माझ्यासमोर पडले होते! तिचा आत्मा– माझे मन म्हणत होते, कुठे आहे तो आत्मा?

बाहेरून आईची हाक आली–

'युवराज–'

मी माझ्या महालात आलो, तेव्हा अमात्य माझी वाट पाहतच बसले होते.

ते अपरात्री मुद्दाम आले होते, ते म्हणाले,

'मोठी आनंदाची वार्ता आलीय्!' जगात आनंद असू शकतो? मी स्तब्ध राहिलो.

ते सांगू लागले,

देव-दैत्यांचं युद्ध थांबलं! कचाला संजीवनी विद्या मिळाली. त्यामुळं देवपक्षातले मृत सैनिक जिवंत होऊ लागले, म्हणून दैत्यांनीच युद्ध थांबवलं. फार-फार बरं झालं. या युद्धात दैत्य विजयी झाले असते, तर त्यांनी आपल्या राज्यावरही आक्रमण केलं असतं.'

कचाला संजीवनी मिळाली होती! देव-दैत्यांचे युद्ध थांबले होते! माझ्या दृष्टीने या सर्व गोष्टी अत्यंत क्षुद्र होत्या. माझे मन एकसारखा आक्रोश करीत होते– अलका कुठे आहे? माझी अलका कुठे आहे? प्रेमासाठी भुकेलेल्या भावाची एकुलती एक बहीण कुठे आहे?

***

भाग दुसरा

प्रगट करीत गेले.

किती वेळ मी अशी नाचत होते, कुणाला ठाऊक! त्या नृत्याची धुंदी मला चढली. तबकातल्या कचाच्या त्या मस्तकाशिवाय दुसरे काही दिसेनासे झाले मला! त्यातून रक्तबिंदू ओघळत होते. मला वाटले, मंगल कुंकुमाने आलंकृत झालेल्या माझ्या प्रियकराचे मस्तक आहे हे! मी अभिसारिका होऊन त्याला भेटायला चालले आहे. ते मस्तक निर्जीव आहे, हे मी विसरले. नाचता-नाचता मधेच मी गुडघे टेकून बसले आणि त्याचे चुंबन घेत म्हटले,

'कचदेवा, तू चुंबन द्यायला तयार नव्हतास; पण शेवटी मी ते घेतलंच, की नाही?'

त्याच क्षणी मी जागी झाले होते. स्वप्नात का होईना, पण रक्तबंबाळ मुंडक्याचे चुंबन मी घेतले होते!

छे! स्वप्नाचा हा शेवटचा भाग खरा नसावा! लहानपणी कुठल्या तरी असुराची असली कथा मी ऐकली होती. तीच–

२

कचावर अजून माझे प्रेम आहे. मग मी त्याच्याशी इतक्या क्रूरपणाने कशी वागेन?

स्वप्ने कुठून येतात? माणसाच्या मनातूनच ना?

हं! आले लक्षात! स्वप्न म्हणजे एक मोठा विलक्षण गोफ असतो! माझ्या मनात हे स्वप्न कसे–

विद्यार्थ्याने व्रतस्थ राहिले पाहिजे, असे कच नेहमी म्हणे. तो वनातून मला आवडणारी फुले अगत्याने आणी. पण माझ्या केसांत त्याने ती एकदासुद्धा खोवली नाहीत. माझा स्पर्श त्याला फार-फार प्रिय होता. तो चुकून झाला, तरी पळभर त्याची मुद्रा किती प्रफुल्लित होई! पण होता होईल तो, तो होऊ नये, म्हणून तो अहोरात्र दक्षता घेई.

माझ्यापासून दूर-दूर राहण्याची त्याची धडपड, त्याच्यावरचा माझा राग आणि अनुराग, उद्याचा उत्सव या सर्वांनी मिळून या स्वप्नाचा गोफ माझ्या मनात गुंफला.

का माझे वेडे मन त्याच्यावर अजून प्रेम करीत आहे? आणि माझे विचारी मन त्याचा द्वेष करीत आहे? प्रेम आणि द्वेष! अग्नी आणि पाणी!

माझ्यातला हा दोन मनांचा झगडा कधी संपणार? खरोखर कधी संपणार? किती वेडे, किती मृदू, किती अंधळे असते स्त्रीचे मन! इथून गेल्यापासून कचाने एका शब्दानेसुद्धा माझी विचारपूस केली नाही. माझ्या प्रीतीच्या बळावर त्याने बाबांकडून संजीवनी मिळविली. ती घेऊन तो देवलोकात गेला. तिथे त्याचा जयजयकार झाला. फार मोठा ऋषी, फार मोठा वीर ठरला होता. देवांवरले प्राणसंकट केवळ त्याच्यामुळे टळले.

आता तो मागेल ती अप्सरा इंद्र त्याच्या स्वाधीन करीत असेल! मग कशाला होईल त्याला देवयानीची आठवण! पुरुष असेच कृतघ्न असतात! कपटी! कठोर! पाषाणहृदयी! जाळे घेऊन उडणाऱ्या पक्षयांप्रमाणे ते लीलेने दूर दूर निघून जातात. बायका मात्र त्या अदृश्य झालेल्या प्रीतिपाशात आपली हृदये गुंतवून ठेवून रडत बसतात.

फुलांच्या पाकळ्या झडून जातात. मागे उरतात, ते केवळ त्यांचे काटे! प्रीती अशीच आहे का? त्या फुलांच्या विरून गेलेल्या सुगंधाची आठवण करीत स्त्री मात्र झुरत राहते! त्या काटयांची ती वेडी पूजा करीत बसते. ते टोचून बोटातून रक्त येऊ लागले, म्हणजे–

नाही, मी अशी बाकीच्या बायकांसारखी रडत आिण कुढत बसणार नाही. मी चारचौघींपेक्षा निराळी आहे. मी असामान्य आहे. देवाने मला रूप दिले आहे. बाबांनी मला बुद्धी दिली आहे. बाबांची पिहली सारी तपश्चर्या धुळीला मिळाली. आता पुन्हा ते नवी विद्या संपादन करण्यासाठी तपाला बसणार आहेत. त्यांची मुलगी आहे मी. जगाला भीक न घालणाऱ्या शुक्राचार्यांची कन्या आहे मी! कचाला विसरून जाणार आहे मी!

अंहं! त्याच्यावरले माझे प्रेम विसरून जाणार आहे मी. मला शाप देऊन गेला आहे तो. खरे प्रेम कधी शाप देऊ शकेल का? काय म्हणे, 'कुणीही ऋषिपुत्र तुझ्याशी लग्न करणार नाही!' न करीना! ऋषिपुत्राच्या गळ्यात माळ घालून रानातल्या झोपडीत दिवस कंठण्याची इथं कुणाला हौस आहे? वेडा कच! माझ्या इतका जवळ आला तो! पण माझे मन त्याला कधीच कळले नाही! केवळ फुलांनी शृंगारण्याकिरता का आिदशक्तीने मला हे अलौकिक सौंदर्य दिले आहे? शिर्मिष्ठेसारखी लावण्यवती राजकन्या रात्रंदिवस माझा हेवा करते, तो काय उगीच? उद्या वसंतोत्सव सुरू होणार, म्हणून आज तिला झोपसुद्धा आली नसेल! या उत्सवात देवयानीहून सुंदर दिसण्याकिरता कोणती वस्त्रे नेसावीत, याचा विचार करीत बसली असेल ती! विचार करीत रात्रभर जाग, म्हणावे! उत्सवाचा पिहला दिवस म्हणून उद्या सकाळी राजकन्या आिण तिच्या मैत्रिणी वनिवहाराला जाणार आहेत. तिथे जलक्रीडा करणार आहेत. बाबांना वाईट वाटू नये, म्हणून मीही जाणार आहे. कचाने स्वर्गलोकातून माझ्यासाठी आणलेले ते सुंदर वस्त्र मी नेसले, म्हणजे साऱ्या मुली माझ्याकडे टकमक पाहू लागतील. या उत्सवाकिरता म्हणून किती तरी दिवस मी ते तसेच जपून ठेवले आहे. शिर्मिष्ठेला त्याची कल्पनासुद्धा नसेल! पट्टांशुक नेसलेली देवयानी तिने पिाहली, म्हणजे–

पण ते कचाने दिलेले वस्त्र आहे. तो इथे राहायला आला, तेव्हा त्याने भेट म्हणून दिलेली वस्तू आहे. त्या वेळी, स्वार्थासाठी का होईना, तो माझ्यावर प्रेम करीत होता! माझी त्याच्यावर प्रीती जडली होती. ते वस्त्र मी तेव्हा नेसले असते, तर ते शोभून गेले असते; पण परस्परांचे प्रेम लोप पावल्यावर? प्रेमिकांनी एकमेकांना शाप दिल्यावर? छे! ते मी नेसले, तर जळून राख झालेल्या प्रीतीच्या आठवणी माझ्या मनात पुन्हा पुन्हा फुलू लागतील! मला आवडणारी फुले तोडण्याकिरता आपला जीव धोक्यात घालून कच उंच दरडीवर कसा चढायचा? माझे वर्षानृत्य पाहताना तो एखाद्या नागासारखा कसा डुलायचा; पहाटे माझी झोपमोड होऊ नये, म्हणून बागेच्या अगदी कोपऱ्यातल्या कुंजात जाऊन मंद स्वरात मंत्रपठन कसे करायचा; 'स्वर्गातील कुठल्याही अप्सरेहून तू अिधक सुंदर दिसतेस!' असे एखाद्या वेळीच, पण किती गोड स्वरात तो म्हणायचा! आिण मी 'तू मोठा तोंडपुजा आहेस!' असे म्हटले, म्हणजे 'जे सुंदर असतं, त्याचीच पूजा जग करतं!' असे उत्तर तो हसत कसे द्यायचा–

नकोत त्या आठवणी! एकेक आठवण म्हणजे अग्नीची ज्वाळा आहे–तिचे चटके काळजाला असे बसतात–

कचाचे प्रेम विसरून जायचे मी ठरिवले आहे. मग त्याने दिलेले वस्त्र– असेल–

ते फार सुरेख असेल– इंद्राणीलासुद्धा तसले पट्टांशुक नेसायला मिळाले नसेल! पण मी ते आता का नेसावे? ते कितीही सुंदर असले, तरी त्याच्या चिंध्या करून टाकायला हव्यात! त्याचे पोतेरे करून त्याने अंगण सारवायला हवे! त्या कृतघ्नाला हीच शिक्षा योग्य होईल!

मी हळूच उठले आणि जलक्रीडेसाठी काढून ठेवलेल्या वस्त्रांतून ते लाल अंशुक घेऊन बाहेर अंगणात आले. दोन्ही हातांनी ते उंच धरावे आणि टर्कन् फाडावे, म्हणून मी ते वर केले.

पण ते फाडायला माझे हात धजेनात. कदाचित एखाद्या पुरुषाने ते फाडले असते. कचाने तर त्याचे नक्की तुकडे तुकडे केले असते; पण मी स्त्री आहे. सौंदर्याची पूजा हा स्त्रीचा धर्म आहे. ती कुठल्याही सुंदर वस्तूचा नाश करू शकत नाही.

चंद्रसुद्धा त्या अंशुकाच्या दर्शनाने मोहून जाऊन आकाशात थांबला असावा. मला वाटले, आता तो आनंदाने हसू लागेल! आणि मग उद्याची पौर्णिमा आजच होईल!

जलक्रीडेनंतर उद्या हे वस्त्र मी नेसले, की माझे रूप असे खुलेल– आपला बाप राजा आहे, या गोष्टीचा फार गर्व झालाय् त्या शिर्मिष्ठेला! जेव्हा तेव्हा– उद्याच्या उत्सवात तिचे नाक ठेचायला हवे–

जसे तिचे, तसेच कचाचे! त्याने दिलेले हे सुंदर वस्त्र नाही फाडणार मी! पण त्याची आठवण करून देणाऱ्या बाकीच्या गोष्टी–

माझी दृष्टी बागेच्या कोपऱ्यातल्या लताकुंजाकडे गेली. फार आवडती जागा होती ही त्याची. हा कुंजच उद्ध्वस्त करून टाकायला हवा!

पण बाबांनाही तो कुंज आवडतो. त्यांनी सकाळी विचारले, तर? तर सांगता येईल काहीही. ती गोठ्यातली वांड किपला– फार धुडगूस घालते आताशा. दावे तोडून उधळते काय, हुंदळते काय! शिंगे रोखून अंगावर काय येते! ती रात्री सुटली असेल नि तिने या कुंजाची धूळधाण केली असेल! असे काही–

मी त्या लताकुंजाकडे जाऊ लागले. इतक्यात मागून हाक ऐकू आली,

'देवी–'

३

ती हाक ऐकून मला बरे वाटले. बाबांची सवय बदलली, हे बरे झाले! परवापर्यंत कुठेही, अगदी परक्यांसमोरसुद्धा, ते आपले 'देव' म्हणून खुशाल मला हाक मारायचे! जणू काही मी एक मुलगा आहे! कचासमोर त्यांनी अशी हाक मारली, की लाजेने चूर होत असे मी! त्यांना कितीदा सांगितले– खूप रागावलेसुद्धा त्यांच्यावर– तेव्हा कुठे आता ते मला 'देवी' अशी न चुकता हाक मारू लागले आहेत. या मोठ्या माणसांचे सारेच विचित्र असते.

'यापुढं देव म्हणून मला हाक मारायची नाही!' म्हणून मी हट्ट धरला!

तेव्हा बाबा म्हणाले,

'तुला देव म्हणून काही तू देव होणार नाहीस. तू देवीच आहेस.'

त्यांना काय सांगायचे, कपाळ? तरुण मुलीचे मन लाजाळूच्या झाडाप्रमाणे असते. साध्या गोष्टीने त्याला संकोचल्यासारखे होते, हे त्यांच्यासारख्या तपस्व्यांना

कळत नसावे! अष्टौप्रहर ही माणसे कुठल्यातरी निराळ्याच जगात वावरत असतात!

बाबांची हाक ऐकताच मी थांबले, वळले. ते हळूहळू पुढे आले. जवळ येऊन माझी हनुवटी वर करीत आणि माझ्या डोळ्यांत खोल खोल पाहत त्यांनी विचारले,

'पोरी, अजून जागी आहेस तू?'

'झोपच येईना, बाबा, मला! म्हणून म्हटलं, जरा बागेत–' हातातले ते वस्त्र कसे लपवावे, याविचारात काही तरी बोलायचे, म्हणून मी बोलून गेले.

माझ्या पाठीवरून हात फिरवीत ते म्हणाले,

'कळतं, पोरी, तुझं दुःख मला कळतं. मनोभंगासारखं दुसरं दुःख–'

कचाचा विषय आता मला विषासारखा वाटू लागला होता. तो बदलावा, म्हणून मी मधेच म्हणाले,

'बाबा, माझ्या चाहुलीनं जागे झालात तुम्ही?'

त्यांनी नकारार्थी मान हलवली. मग एक आवंढा गिळून ते म्हणाले,

'पराभवाचं शल्य सारखं टोचतंय् माझ्या मनात, पोरी! पुन्हा एकदा दीर्घ तपश्चर्येला बसावं आणि जगानं आजपर्यंत पाहिली नाही, अशी नवी विद्या दाखवावी, असं सारखं मनात येतंय्!'

'मग करा ना सुरुवात! संजीवनीच्या तपश्चर्येच्या वेळी मी लहान होते. त्या वेळी माझे बाबा जगातले केवढे मोठे पुरुष आहेत, हे कळत नव्हतं मला. आता तुम्ही तपश्चर्येला बसल्यावर मी तुमची सेवा करीन, तुमचे कष्ट हलके होतील, असं–'

ते हसून उद्गारले,

'ते शक्य नाही!'

असा राग आला मला बाबांचा! फार फार लहानपणी माझी आई गेली, तेव्हापासून बाबांनीच मला वाढिवले– अगदी तळहातावरल्या फोडासारखे! हे खरे असले, तरी देवयानी म्हणजे एक फुलपाखरू आहे, ती सुखिप्रय आहे, तपश्चर्येच्या कामी तिचा काही उपयोग नाही, ती आपली सेवा करू शकणार नाही, असा त्यांनी माझ्याविषयी आपला चुकीचा ग्रह का करून घ्यावा?

बाबांचे लक्ष कदाचित माझ्या हातातील वस्त्राकडे जाईल आणि मग रात्रंदिवस जाळणाऱ्या आठवणीची आग त्यांच्या मनात अधिकच भडकेल, असे भय मला वाटत होते; पण ते आपल्याच विचारात गढून गेलेले दिसले.

चोहींकडे पसरलेल्या शुभ्र चांदण्याकडे पाहिल्यासारखे करीत ते म्हणाले,

'देव–'

'अंहं, देवी–'

'अरे, हो, चुकलोच की!' ते हसून म्हणाले, 'मद्याचा उन्माद मला तपश्चर्येच्या उन्मादाइतकाच प्रिय होता. पण तशी वेळ येताच एका क्षणात दारू सोडली मी. मात्र जिभेवर रुळलेलं तुझं हे लहानपणाचं नाव–' ते बोलता-बोलता थांबले.

क्षणभराने व्याकूळ स्वराने ते बोलू लागले,

'हा शुक्राचार्य संजीवनीचा स्वामी होता, तेव्हा त्रिभुवन त्याला थरथर कापत होतं. पण आज जगातल्या हजारो जोगड्यांतला एक बैरागी होऊन बसलाय् तो! नाही, हे सहन होत नाही मला, पोरी! नखं आणि दात गेल्यावर सिंहानं जगावं कशाला?'

संजीवनीचे हरण करून त्या कठोराने बाबांच्या काळजावर केवढा भयंकर घाव

घातला होता! इतके दिवस झाले, तरी त्या घावातून रक्तस्राव चाललाच होता.

मी बाबांना धीर देण्याकिरता म्हणाले,

'बाबा, तपश्चर्या करून तुम्ही तसली दुसरी विद्या सहज मिळवाल!'

मिळवीन– निःसंशय मिळवीन. एक सोडून दहा विद्या मी मिळवीन. पण त्या मिळवायला उग्र तप करायला हवं. तपाच्या वेळी साधकाचं मन सर्व उपाधींपासून अलिप्त असावं लागतं. माझ्या मागच्या तपश्चर्येच्या वेळी तू लहान होतीस. आता तुझं लग्नाचं वय झालं आहे. माझी तपश्चर्या सफल व्हायला किती वर्षं लागतील, कुणास ठाऊक! भगवान शंकर हे मोठं लहरी दैवत आहे!'

'पण, बाबा–'

मला पुढे बोलू न देता ते म्हणाले,

'माझ्या लग्नाची काळजी तुम्ही करू नका, हेच तू मला सांगणार ना? पोरी, आईबापांचं मन कळायला आईबापच व्हावं लागतं! तू नीट रांगूसुद्धा लागली नव्हतीस, तेव्हापासूनच मीच तुझा बाप नि मीच तुझी आई झालो. तुझ्या बाललीलांत मला ज्ञानाचा आणि मद्याचा असे दोन्ही आनंद मिळाले. या तीन आनंदांपलीकडचं जग मी जाणत नाही. संजीवनी माझ्यापाशी होती, तेव्हा कोणताही ऋषी, देव, राजा माझा जावई व्हायला एका पायावर तयार झाला असता! पण दैत्यांना विजयी करण्याच्या उन्मादात माझं तिकडं दुर्लक्ष झालं. आज– पोरी, तपस्व्यांचा राजा असलेला तुझा बाप आज भणंग भिकारी झाला आहे! 'माझी मुलगी पदरात घ्या!' म्हणून दुसऱ्याचे पाय धरायची पाळी माझ्यावर येणार आहे!'

बाबांचा विलक्षण राग आला मला! त्यांच्यापाशी संजीवनी होती, ती गेली! गेली, तर गेली; देवयानीचे रूप तर गेले नाही ना? स्वतःच्या सौंदर्याच्या बळावर ती–

आईबापांची मुलांवर खूप खूप ममता असेल! पण ही माया अंधळी असते. तिला मुलांचे गुणदोष दिसत नाहीत. बहुधा गुणच दिसत नाहीत. नाही तर देवयानीच्या लावण्याला भुलून त्रिभुवनातला कुणीही पुरुष तिच्या पायांवर लोळण घेईल, हे काय बाबांच्या ध्यानात आले नसते?

पण हे बाबांना समजावून सांगायचे कसे? आणि कुणी?

मी त्यांना पर्णकुटीत घेऊन गेले. एखाद्या लहान मुलासारखे त्यांना शय्येवर झोपिवले. त्यांचे पाय चुरीत किती तरी वेळ मी तिथे बसले.

माझा डावा डोळा एकदम लवू लागला. मोठा शुभशकुन असतो, म्हणे, हा. मी त्या डोळ्याला विचारले,

'का, रे, बाबा लवतोय्स तू? उद्या असं विशेष काय घडणार आहे माझ्या आयुष्यात?'

त्याने काहीच उत्तर दिले नाही. तो लवतच राहिला.

४

आम्ही साऱ्या जणी वनातल्या त्या विस्तीर्ण जलाशयापाशी पोचलो. बाकीच्या मुली आपापली वस्त्रे एका दासीपाशी ठेवून स्नानाला उतरल्या. शर्मिष्ठेची व माझी वस्त्रे संभाळण्यासाठी दुसरी दासी पुढे आली. मोठी वेंधळी वाटली ती मला! मी

शिर्मष्ठेला म्हटलं,

'हे रत्न कुठून पैदा केलंस, बाई?'

तिने हसत हसत उत्तर दिले,

'अग, ज्या ब्रह्मदेवानं तुला नि मला निर्माण केलं, त्यानंच हे रत्नसुद्धा–'

मला तिचे हे बोलणे मुळीच आवडले नाही. हवे तर तिने 'मला' म्हणायचे म्हणायचे होते! आपल्याबरोबर मला कशाला बसवलेन् या अजागळ पोरीच्या पंक्तीला! हा मत्सर आहे, दुसरे काही नाही.

'शिर्मष्ठेची नि माझी वस्त्रं निरनिराळी ठेव!' असे त्या वेडपट दासीला बजावून मी पाण्यात उतरले. माझ्यामागून तिला काही तरी सांगत शिर्मष्ठाही आली.

जलाशयात जणू नील आकाशच क्रीडेकिरता उतरले होते. वनश्री त्याच्यावर चवऱ्या वारीत होती. इतर मैत्रणी थोड्या अंतरावर एकमेकींवर पाणी उडवून खेळत होत्या. पण खोल पाण्यात जाण्याची त्यांच्यापैकी एकीचीही छाती नव्हती. मी शिर्मष्ठेला हसत म्हणाले,

'जलक्रीडा म्हणजे काही भांड्यातल्या पाण्यानं मार्जन करणं नव्हे! आपण जरा लांब पोहत जाऊ या. मग या भित्र्या पोरींना जरा धीर येईल. हे बघ, त्या कमळाशी खेळत असलेलं हंस-हंसीचं जोडपं! दोन चिमुकले पांढरे ढग तरंगत असावेत ना? तसं दिसतंय्! तिथं जाऊन परत काठापर्यंत यायचं! चल, कोण पैज जिंकतं, ते पाहू!'

शिर्मष्ठा नुसती हसली. आम्ही दोघी पोहू लागलो. तिला खूप मागे टाकायची, म्हणून मी भराभर हात मारीत पुढे गेले. माशासारखी पोहत होते मी. मधूनच मी मागे वळून पाहिले. शिर्मष्ठा सावकाश पाणी तोडीत मागून येत होती– एखाद्या कासवासारखी. आज तिची चांगली फिजती होणार, म्हणून मी मनात हरखून गेले. ही पोहण्याची पैज ती निश्चत हरणार! खट्टू होऊन ती काठावर आली, म्हणजे मी नेसलेले पट्टांशुक पाहून अधिकच भडकणार!

पोहत-पोहत मी त्या कमळापाशी आले होते. शिर्मष्ठा अजून मागेच होती. पण मला एकदम दमल्यासारखे वाटू लागले. आपण उगीच इतकी घाई केली, असे मनात आले. थोडा वेळ विसावा घेण्याकिरता मी थांबले. वळून पाहते, तो शिर्मष्ठा जवळ आली होती. मी झटकन वळले आिण सारे बळ एकवटून परत काठ गाठण्याकिरता पोहू लागले. जाता-जाता थोडी गंमत करावी, म्हणून अंगावरून जाणाऱ्या शिर्मष्ठेच्या तोंडावर मी खूप पाणी उडवले.

मी पोहत होते, पण ज्या वेगाने मी आले होते, तो मंदावला होता. हातापायांत थकवा जाणवला होता. मघाशी पाणी हसऱ्या बालकासारखे दिसत होते. त्याच्यावर किती नाजूक लाटा उठत होत्या. आता ते एखाद्या चिडून आदळ-आपट करणाऱ्या मुलासारखे भासू लागले. त्याच्यावर मोठमोठ्या लाटा उठत होत्या. घटकेत इतका बदल का व्हावा, हे मला कळेना. मी समोर निरखून पाहिले. वनात मोठा सोसाट्याचा वारा सुटला होता. वृक्षवेली कुणी तरी गदगदा हलिवल्यासारख्या दिसत होत्या. धूळ एकसारखी वर उडत होती. अंतराळ धूसर करून टाकीत होती.

मी घाबरले. इतक्यात शिर्मष्ठा मागून येऊन झपझप माझ्यापुढे गेली. मी तिला हाक मारली; पण तिने ओ दिली नाही!

माझ्या आधी शिर्मष्ठेने काठ गाठला. मी मेले, की जिवंत आहे, याची तिला कुठे

पर्वा होती? तिच्याभोवती पाच-सात मित्रणी गोळ्या झाल्या. त्यांच्याशी बोलत- बोलत ती दासीकडे गेली. एकदम वृक्षाआड दिसेनाशी झाली.

काठाला पाऊल लागताच मी खाली मान घालून चालू लागले. त्या मैत्रिणींनी माझ्याभोवती कडे केले. ' शिर्मष्ठेनं पैज जिंकली, होय ना?' असे म्हणून त्या मला चिडवू लागल्या. त्यांतल्या दोघींना दूर ढकलून मी दासीकडे गेले. तिने माझी वस्त्रे पुढे केली. मला संताप आला. ती वस्त्रे माझी नव्हती! कचाने दिलेले जे सुंदर वस्त्र मी आज नेसणार होते, ते तिने शिर्मष्ठेला दिले होते! 'गधडी कुठली!' असे म्हणत मी खाडकन् तिच्या मुस्कटात मारली आणि शिर्मष्ठा जिथे वस्त्र बदलीत होती, तिथे गेले. माझे सुंदर अंशुक– जे वसंतोत्सवाकिरता मी जपून ठेवले होते, ते वस्त्र– ती नेसली होती! माझा राग अनावर झाला. त्या वस्त्राचे एक टोक धरून मी ते जोरजोराने ओढण्याचा प्रयत्न करू लागले.

शिर्मष्ठा माझ्याकडे रागारागाने पाहत म्हणाली,

'हे, ग, काय, देवयानी! तू शर्यत हरलीस, त्याचा राग माझ्यावर काय काढतेस? लंगडं ते लंगडं–'

मी फणकाऱ्याने उत्तरले,

'मी लंगडी आहे, का पांगळी आहे, ते मग पाहू. तू अंधळी आहेस, त्याची व्यवस्था कर आधी! कुणाचं वस्त्र नेसली आहेस, ग, तू?'

'माझं!'

'डोळे फुटले आहेत, वाटतं, तुझे? हे वस्त्र माझं आहे.'

'युद्ध थांबल्यावर आईला इंद्राणीकडून भेट म्हणून आलेलं वस्त्र आहे हे. तुझ्यासाठी काढून ठेवते, असं रात्रीच सांगितलं होती तिनं मला!'

'तुझ्या आईला इंद्राणीकडून भेटी येत असतील, नाही तर डिकणीकडून येत असतील! मला काय करायचंय् त्याच्याशी! नसत्या मोठेपणाच्या गोष्टीत सांगतेस नि दुसऱ्याचं वस्त्र– माझं वस्त्र मुकाट्यानं मला दे–'

'मी देणार नाही! काय करणार आहेस तू?'

ते ओढीत मी म्हटले,

'काय करणार आहे मी? मी कोण आहे, हे ठाऊक आहे का?'

'आहे, पुरं पुरं ठाऊक आहे! वृषपर्वामहाराजांच्या पदरी असलेल्या एका भिक्षुकाची मुलगी आहेस तू!'

शिर्मष्ठेने बाबांना भिक्षुक म्हटले होते! त्यांचा भयंकर अपमान केला होता. तिला काय बोलू आणि काय बोलू नको, तिचा कसा सूड घेऊ, असे मला झाले; पण संतापाने माझ्या तोंडून शब्दच फुटेना!

मी बोलत नाही, असे पाहून ती अधिकच चेकाळली. ती म्हणाली,

भिकारडे! तू खुशाल रागाव, आदळआपट कर, हवं तर भुईवर गडाबडा लोळ, नाही तर जन्मभर माझा द्वेष करीत बैस. इथं कुणाला तुझ्या रागालोभाची पर्वा आहे? बोलूनचालून मी राजकन्या आहे. तू माझ्या विडलांच्या एका आश्रताची मुलगी. बाबा त्यांना 'गुरुदेव, गुरुदेव' म्हणतात, हा बाबांचा चांगुलपणा आहे. राजसभेत बाबा सिंहासनावर बसतात. तुझा बाप मृगाजिनावर बसतो. हे अंतर पुन्हा कधी विसरू नकोस!'

तिच्या झिंज्या धराव्यात आणि तिला फरफटत ओढीत नेऊन वनातल्या कुठल्या

तरी पडक्या विहरीत ढकलून द्यावे, अशी इच्छा मला झाली, पण रागाने माझे हातपाय लटलट कापू लागले होते. मी मूर्च्छा येऊन पडते, की काय–

आमचे भांडण सुरू झालेले पाहून मघाच्या मैत्रिणी जवळ आल्या होत्या. मी लटलट कापत आहे, हे त्यांच्या लक्षात आले असावे. त्या खो खो हसू लागल्या. त्या हसण्याने माझ्या तळपायाची आग मस्तकाला गेली. त्यांच्या बरोबर शर्मिष्ठाही हसू लागली.

माझ्या मनात अपमानाचा वणवा पेटला. अस्से धावत नगरात जावे, बाबांना हे सारे सांगावे आणि पाणी प्यायलासुद्धा मी इथे राहणार नाही, असे त्यांना बजावून–

मी धावत सुटले. मागून शर्मिष्ठेचा आवाज आला,

'देवयानी– थांब, देवयानी– जरा थांब!'

नीच, दुष्ट, उन्मत्त!

मी मागे वळूनसुद्धा पाहिले नाही. विद्ध हरिणीप्रमाणे मिळेल त्या वाटेने मी वनात धावू लागले.

५

शर्मिष्ठा माझ्यामागून धावू लागली. तिच्या सख्याही तिच्यामागून पळत येत असाव्यात. त्यांच्या पावलांची चाहूल मला ऐकू येत होती, पण मी एकदासुद्धा मागे वळून पाहिले नाही. ही उर्मट, गर्विष्ठ शर्मिष्ठा माझ्यापुढे नाक घासीत आली, तरी तिला क्षमा करणार नाही, असे मी मनाशी घोकीत होते.

पण थोडया वेळात माझा वेग मंदावला. शर्मिष्ठा आता आपल्याला गाठणार, याची जाणीव मला झाली. मघाशी पोहताना तिने माझा पराभव केला होता. आता धावतानाही! छे! प्राण गेला, तरी हरकत नाही; पण तिच्या हाती लागायचे नाही, असे मी मनात म्हणत होते. पण हे साधायचे कसे, हे मला कळेना.

मी वळून पाहिले. माझ्यात आणि शर्मिष्ठांत फार थोडे अंतर उरले होते. आता धावून काही उपयोग नव्हता. मी इकडे-तिकडे पाहिले. पलीकडेच एक खूप रुंद तोंडाची, लता-तृणांनी आच्छादलेली विहीर दिसली. तिच्यात किती पाणी होते, कुणास ठाऊक! मी तिच्या काठावर जाऊन उभी राहिले. शर्मिष्ठा माझ्याजवळ आली. गयावया करीत माझा हात धरू लागली. तिचा हात ताडकन झिडकारून मी म्हटले,

'तू राजकन्या आहेस, मी भिक्षुकाची मुलगी आहे. मी तुझ्या दारात भीक मागायला यायचं! होय ना? मग आता कशाला–?'

तिचे शब्द ऐकू आले,

'देवयानी, मी मी–'

माझ्यातल्या हरिणीची जागा वाघिणीने घेतली. मी चवताळून वळले आणि तिच्या अंगावरले वस्त्र खसकन ओढीत म्हणाले,

'माझं वस्त्र नेसून माझा अपमान करतेस? माझ्या विडलांच्या जिवावर जगून त्यांना भिक्षुक म्हणतेस? सोड, सोड ते वस्त्र! माझं वस्त्र! दे ते मला–'

'अग– पण–' असे काही तरी म्हणत होती. ते वस्त्र एकदम सुटून खाली पडेल, असे भय तिला वाटत असावे!

मी ते ओढीत किंचाळले,

'सोड, सोड ते! सोडतेस, की नाही?

पुढल्या पाच-दहा क्षणांत मी काय बोलले आणि काय केले, शिर्मष्ठा काय बोलली आणि तिने काय केले, ते माझे मलाच आठवत नाही. एकदम 'अग, आई ग–' अशी किंकाळी मला ऐकू आली. ती शिर्मष्ठेची होती? मी तिला विहरीत ढकलले होते? छे! ती किंकाळी माझीच होती! त्या चांडाळणीने मला विहरीत ढकलून दिले होते.

६

मधे किती वेळ लोटला, कुणास ठाऊक! मी तृणपर्णांनी आच्छादलेल्या विहरीत पडले आहे– छे! आपल्या शिर्मष्ठेने विहरीत ढकलून दिले आहे, ही जाणीव ज्या क्षणी मला झाली, त्या वेळी मी पाण्यात उभी होते. विहीर खूप खोल होती. पण तिच्यात कंबरभरच पाणी होते. आडरानातली विहीर ती! वेलींनी तिचे तोंड अर्धवट झाकून टाकले होते. आत नीट दिसत नव्हते. या ओसाड विहरीत नाना प्रकारचे भयंकर साप वस्ती करीत असतील! कुणी तरी उडी मारल्याचा आवाज झाला. माझ्या सर्वांगावर काटा उभा राहिला. शेवटी जीव मुठीत घेऊन मी तो आवाज ज्या बाजूने आला, तिकडे निरखून पाहिले. ती एक बेटकुळी होती!

मी मोठ्याने ओरडले,

'अहो, कुणी तरी मला बाहेर काढा!'

एकदा, दोनदा, तीनदा ओरडले मी! थोडा वेळ थांबून पुन्हा ओरडले,

'देवयानी विहरीत पडली आहे! शुक्राचार्यांची कन्या देवयानी विहरीत पडली आहे!'

मी आशेने वर पाहिले. कुण्णी कुण्णी आत पाहिले नाही. कुणीही विहरीकडे फिरकले नाही. मला विहरीत ढकलून देऊन शिर्मष्ठा मैत्रिणींसह नगराकडे निघून गेली असावी! ती एक उफराट्या काळजाची आहे; पण इतर मुलींनी काही माणुसकी दाखवावी, की नाही? आपली मैत्रीण विहरीत पडली– ती जिवंत आहे, की नाही, हे न पाहता त्या खुशाल चालत्या झाल्या!

माझे मन जळत होते; पण विहरीतल्या त्या उपसा नसलेल्या गार गार पाण्यात उभे राहावे लागल्यामुळे शरीर कुडकुडत होते. मनात एकीकडे सूडाची आग पेटली होती, दुसरीकडे भीतीचा काळोख दाटत होता.

मी पुन्हा पुन्हा ओरडले! पण त्या निर्जन अरण्यात माझ्या हाका कोण ऐकणार? मी अशीच कुडकुडत उभी राहणार, थोडया वेळाने बेशुद्ध पडणार आणि मग त्या पाण्यात बुडून मरणार, असे मला वाटू लागले. ही कल्पना मनात येताच मी एखाद्या लहान मुलीसारखी ओक्साबोक्शी रडू लागले.

मधेच माझ्या कानांवर शब्द आले,

'आत कोण आहे?'

दुष्ट, उर्मट शिर्मष्ठा चोंबडेपणा करायला पुन्हा परत आली असावी! मी एकदम रडायची थांबले. मात्र त्या प्रश्नाला उत्तर दिले नाही.

विहरीच्या काठावर उभे राहून, तिच्या तोंडावरल्या वेली हातांनी दूर करीत,

आत वाकून कुणी तरी विचारीत होते,

'कोण आहे आत?'

तो आवाज पुरुषाचा होता, बाबांचा? छे! वृषपर्वामहाराजांचा? अंहं! आवाज निश्चत पुरुषाचा होता! पण काही केल्या तो ओळखीचा वाटेना. मी आतून विचारले,

'कोण बोलतं हे?'

'ययात!'

मी स्वप्नात तर नव्हते ना? मोठ्या उत्सुकतेने मी प्रश्न केला,

'हिस्तनापूरचे महाराज ययात?'

'होय, हिस्तनापूरचा राजा ययात आहे मी. शिकारीच्या नादात खूप लांब आलो या अरण्यात. तहान फार लागली होती, म्हणून रथ पलीकडं उभा करून आम्ही पाणी शोधू लागलो. माझा सारथी दुसऱ्या बाजूला गेला. दुरून विहरीसारखं काही दिसलं, म्हणून मी इकडे आलो. ते जाऊ दे, तुम्ही कोण?'

'तुम्ही नाही, तू!'

'म्हणजे?'

'ते मग सांगेन मी! महाराजांनी आधी वर काढावं मला! मी थंडीनं कुडकुडतेय्! पण-पण-या विहरीत तुम्ही उतरणार कसे, बाई?'

वरून प्रथम हास्यध्वनी आणि त्याच्या मागोमाग गोड शब्द आले,

'ययात लहानपणी धनुर्वेद्या शिकलाय्! तिच्यातले चमत्कारसुद्धा!'

वेदमंत्रांसारखे काही शब्द मला ऐकू आले. त्यांच्या पाठोपाठ पाण्यात काहीतरी पडल्यासारखे वाटले. भराभर तरंग उठू लागले. पुढल्याच क्षणी एका कमळात मी उभी आहे, असा मला भास झाला. संजीवनी विद्येसारखाच धनुर्वेद्येतला चमत्कार होता हा! वर येता-येता मी पाहिले. बाणांचा कमळासारखा एक पाळणा बनिवला होता. त्यात उभी राहून मी वर येत होते!

ते कमळ विहरीच्या तोंडाशी येऊन थांबले. मी समोर उभ्या असलेल्या ययातिमहाराजांकडे निरखून पाहिले. कच सोडला, तर इतका देखणा पुरुष कधीच पाहिला नव्हता मी! राजवस्त्रांना त्यांचा रुबाबदार देह शोभा आणीत होता आणि मला वाटले, पुरुषांच्या गळ्यात रुद्राक्षांच्या माळेपेक्षा रत्नहारच अधिक चांगला दिसतो.

महाराज माझ्याकडे टक लावून पाहत आहेत, हे लक्षात येताच मी लाजले. खाली मान घालून पाहू लागले. माझे ओले वस्त्र अंगाला कसे चिकटून बसले होते. नकळत ते माझे सौंदर्य वाढवीत होते. शिर्मष्ठेने मला विहरीत ढकलून देऊन माझ्यावर केवढा उपकार केला होता! मी ओलेती नसते, तर एवढ्या पराक्रमी आणि ऐश्वर्यसंपन्न राजाच्या डोळ्यांत दृष्टभेटीच्या पिहल्या क्षणी भरले असते, की नाही–

मी खाली पाहतच उभी होते. महाराजांनी हसत विचारले,

'या अप्सरेचं नाव कळेल का आम्हांला?'

'मी अप्सरा नाही!'

'म्हणजे! पृथ्वीतलावर इतकी सुंदर स्त्री–'

माझ्या सौंदर्याने महाराजांचे मन जिंकले होते. त्या सौंदर्याच्या पारड्यात आणखी वजन टाकायला हवे होते. किंचित मान वर करून महाराजांकडे एक कटाक्ष टाकीत आणि पुन्हा खाली पाहत मी म्हणाले,

‘मी शुक्राचार्यांची मुलगी देवयानी!’

‘शुक्राचार्यांची? दैत्यगुरू शुक्राचार्यांची मुलगी!’

‘हो.’

‘मी तुमच्या–’

‘अंहं. तुझ्या–’

महाराज हसून म्हणाले,

‘मी आज थोडासा शुक्राचार्यांच्या उपयोगी पडलो! माझे मृगयेचे सारे श्रम सफल झाले!’

‘पण आणखी थोडे श्रम देणार आहे मी आपल्याला!’

‘ते मी मोठ्या आनंदानं घेईन!’

‘मी बाहेर कशी येऊ?’

‘म्हणजे?’

‘मला भय वाटतंय्. बाहेर येता-येता पाय चुकून मी पुन्हा विहरीत पडले, तर?’

‘मी तुला पुन्हा वर काढीन!’

‘मग मी पुन्हा पडेन!’

नि मी तुला पुन्हा वर काढीन!’

आम्ही दोघेही हसू लागलो. हसता-हसता हळूच मान वर करून मी पाहिले. ओल्या वस्त्रामुळे अधिकच सुंदर दिसणाऱ्या माझ्या आकृतीवर त्यांचे डोळे खिळले होते.

मी हळूच उजवा हात पुढे केला. महाराजांनी आपल्या उजव्या हातात तो घेतला. मी बाहेर काठावर आले. ते माझा हात सोडू लागले. मी पायाच्या नखांनी जमीन उकरीत म्हटले,

‘असा नाही सोडता येणार माझा हात आता! आपण पाणिग्रहण केलंय् माझं!’

ते चपापून म्हणाले,

‘हे कसं शक्य आहे? तू ब्राह्मणकन्या, मी क्षत्रिय राजकुमार! असला विवाह...’

‘असले अनेक विवाह पूर्वी झाले आहेत, महाराज! लोपामुद्रेचं उदाहरण–’

‘छे.’

मी हसून म्हटले,

‘महाराज, मी आपली राणी व्हावं, अशी दैवाचीच इच्छा आहे. नाही तर आज या अरण्यात आपलं येणं कशाला झालं असतं? आपण नेमके याच विहरीजवळ कसे आला असता? पूर्वजन्माच्या ऋणानुबंधावाचून का अशा गोष्टी घडून येतात?’

‘पण, सुंदरी–’

‘पण नाही नि बीण नाही! महाराज आपलं दर्शन झालं, त्याच क्षणी आपल्या चरणी माझं हृदय मी अर्पण केलंय्. आपण त्याचा स्वीकार करा, नाही तर धिक्कार करा! आपण मला आपली म्हटलं नाही, तर हिमालयाच्या कुठल्याही गुहेत मी जाईन अन् तिथं आपल्या नावाची जपमाळ घेऊन उरलेलं आयुष्य काढीन! परपुरुषाचा स्वप्नातसुद्धा स्पर्श न झालेली माझ्यासारखी कुमारिका केवळ एका क्षणाकरिता कुणाच्या हातात हात देईल का?’

‘पण, देवयानी, तुझे वडील त्रिभुवनाला पूज्य असलेले ऋषी आहेत, त्यांना हे

आवडलं नाही, तर–‘

‘ती काळजी आपल्याला–’ बोलता-बोलता आठवण होऊन मी मध्येच थांबले आणि म्हणाले, किती वेडी आहे मी! आपल्याला तहान लागली होती, हे विसरूनच गेले! जवळपास कुठंतरी चांगलं पाणी–’

माझ्याकडे लोभस दृष्टीने पाहत ते उद्‌गारले,

‘तुझ्याकडे पाहता-पाहता तहानभूक– सारं सारं विसरून गेलो मी! सुंदर हिरणीची शिकार करायला आलो होतो मी! पण घडलं अगदी उलटं! तिनंच माझी शिकार केली!’

मी हसले, लाजले. खाली पाहत मी मनाशी म्हटले,

‘बाबांसारख्या ऋषींनी नुसती तपश्चर्या करावी. जग कशावर चालतं, याची त्यांना कुठं कल्पना आहे? काल रात्री बाबा लग्नाची इतकी काळजी करीत होते! आता देवयानी म्हणून नव्हे, तर हिस्तनापूरची महाराणी म्हणून मी जेव्हा त्यांच्या पाया पडेन, तेव्हा त्यांची मुद्रा कशी बघण्यासारखी होईल!

‘तो कपटी कचही आज हवा होता इथं! त्याच्यावर मी घेतलेला हा सूड पाहून त्याचा असा जळफळाट झाला असता! खरंच! सूडसुद्धा किती सुंदर असू शकतो!’

७

रथातून नगरात जावे आणि हे सर्व बाबांच्या कानांवर घालावे, असे महाराज म्हणत होते, पण राजकन्या म्हणून शिर्मष्ठा जिथे अजून मिरवीत होती, तिथे पाऊल टाकायची माझी इच्छा नव्हती! तिने माझा अक्षम्य अपमान केला होता. बाबांचा असह्य अधिक्षेप केला होता. महर्षीला भिक्षुक म्हटले होते तिने.

मी भिक्षुकाची मुलगी नाही, हिस्तनापूरची महाराणी आहे, हे तिला ऐकवायची फार-फार इच्छा होती मला! पण तेवढ्याने तिचा सूड घेतल्यासारखे कसे होईल? तिचा अपराध मोठा होता. जसा अपराध, तसा दंड! शिर्मष्ठेला जन्मभर आठवण राहील, अशी शिक्षा झाल्याशिवाय नगरात पाऊल टाकायचे नाही, असा मी निर्धार केला. महाराजांच्या सारथ्याबरोबर निरोप पाठवून बाबांना बोलावून घ्यावे–

तो निरोप सारथ्याला सांगावाच लागला नाही मला. नेमका याच क्षणी धूळ उडवीत एक रथ त्वरेने आला. आमच्यापासून थोडया अंतरावर तो थांबला. त्या रथातून बाबा आणि वृषपर्वा खाली उतरले. फार दिवसांनी दिसणाऱ्या आईला मिठी मारायला मूल धावते ना? तसे बाबा लगबगीने पुढे आले. मला पोटाशी धरून ते माझे मस्तक थोपटू लागले. मी अभिमानाने आणि आनंदाने डोळे मिटून घेतले. मध्येच माझा एक गाल किंचित ओला झाल्यासारखा वाटला मला. मी हळूच डोळे उघडून पाहिले. बाबांचे डोळे पाणावून गेले होते. तपस्वी शुक्राचार्य आपली लाडकी मुलगी सुरक्षित आहे, हे पाहून भान विसरले होते, आनंदाने अश्रू गाळीत होते. ययातिमहाराज हे कौतुकाने पाहत होते. केवढी धन्यता वाटली मला या क्षणी!

मोठ्या कष्टाने हुंदका आवरीत बाबा म्हणाले,

‘देव–’

वर पाहून डोळे मोठे करीत मी हळूच म्हटले,

‘अंहं, देवी–’

बाबांनी क्षीण हास्य केले. मग ते म्हणाले,

'देवी–'

त्यांच्यापासून दूर होत मी म्हणाले,

'देवी आता तुमची राहिली नाही, बाबा!'

'म्हणजे?'

मी ययातिमहाराजांकडे सलज्ज आणि साभिप्राय कटाक्ष फेकला. लगेच खाली मान घालून मी उभी राहिले.

महाराजांनी पुढे होऊन बाबांना अभिवादन केले. ते कोण, इथे ऐन वेळी कसे आले, त्यांचे येणे घडले, म्हणून माझे प्राण कसे वाचले, हे सारे-सारे महाराजांच्या मदतीने मी बाबांना सांगितले. ते ऐकून त्यांना अतिशय हर्ष झाला. आम्हां दोघांना मनःपूर्वक आशीर्वाद देत ते वृषपर्व्याकडे वळून म्हणाले,

'कधी कधी भाग्यसुद्धा संकटाचं रूप घेऊन येतं. आजचा हा सारा मंगल प्रसंग तसाच आहे. राजा, हिच्या विवाहाच्या सोहळ्याची तयारी कर. सारं नगर शृंगारा. दानवांच्या दृष्टीनं मोठा आनंदाचा दिवस आहे हा! हिची सासरी पाठवणी केली, की हा शुक्र नव्या तपश्चर्येला मोकळा झाला. मध्यंतरी रुष्ट झालेलं दैव पुन्हा प्रसन्न होत आहे, असं दिसतंय्. चला, ययातिमहाराज, या रथात बसून नगरात चला. देवी, तू हो पुढं!'

मी जागेवरून हलले नाही, तोंडाने एक शब्दसुद्धा उच्चारला नाही.

वृषपर्वा पुढे येऊन मला म्हणाले,

'झालं गेलं सर्व विसरून–'

मी उसळून उद्गारले,

'जो घाव घालतो, त्याला तो विसरून जाणं सोपं असतं; पण ज्याच्या कपाळावर घाव बसतो, त्याला त्याचा विसर पडत नाही! तो प्राणांतिक वेदनांनी तळमळत असतो. तुमच्या मुलीनं आज मला विहरीत ढकलून माझा जीव घेण्याचा प्रयत्न केला. तेसुद्धा एक वेळ सोसलं असतं मी; पण ती बाबांना उद्देशून जे भलतं- सलतं बोलली– काळजाला घरं पडतील, असं ती जे बोलली–'

बाबांनी कठोर स्वरानें विचारले,

'काय म्हणाली शिर्मष्ठा?'

मी म्हणाले,

'कसं सांगू ते, बाबा, मी तुम्हांला? ती मला टोचून म्हणाली, 'मी राजकन्या आहे, तू भिक्षुकाची मुलगी आहेस! तुझा बाप माझ्या पित्याच्या दरबारात एक भाट म्हणून, एक याचक म्हणून, एक स्तुतिपाठक म्हणून उभा असतो. माझ्या विडलांच्या पुढं हात जोडून तो दिक्षणा–'

वृषपर्वा पुढे होऊन लीनतेने म्हणाले,

'गुरुकन्ये, शिर्मष्ठासुद्धा लहानच आहे अजून तुझ्यासारखी. एका वस्त्रावरून तुमचं दोघींचं भांडण कसं सुरू झालं, ते तिनं सांगितलं मघाशी. लहानांना पोच असत नाही, भान राहत नाही. शब्दावरनं शब्द वाढत जातो–'

'मला तिनं विहरीत ढकललं, यातसुद्धा तिचा काही अपराध नाही का?'

'असं कोण म्हणेल? पण राग अंधळा असतो! शिर्मष्ठेच्या अपराधाबद्दल पदर

पसरून तुझी क्षमा मागतो मी!‘

‘पदर बाबांच्यासारख्या भिक्षुकांनी पसरावयाचा असतो; आपल्यासारख्या राजांनी नाही! बाबांना जरूर असली, तर ते जातील परत नगरात. जिथं त्यांचा नि माझा इतका अपमान झाला आहे, तिथं मी पुन्हा पाऊलसुद्धा टाकू इच्छीत नाही!’ लगेच ययात महाराजांकडे वळून मी म्हणाले,

‘चला, महाराज, आता इथं क्षणभरसुद्धा राहण्यात अर्थ नाही. माहेर सोडून सासरी जाताना मुलीच्या डोळ्यांतलं पाणी खळत नाही, असं मी लहानपणापासून ऐकत आले होते! पण मला मात्र ते सोडताना अतिशय आनंद होतोय्. जिथं माझा जीव घेण्याचा प्रयत्न झाला, तपस्वी म्हणून त्रिभुवनात मान्यता पावलेल्या माझ्या विडलांना भिक्षुक म्हणून जिथं एका पोरटीनं वैभवाच्या धुंदीत हिणवलं, तिथं पाणी प्यायलासुद्धा मी राहणार नाही!’

बाबा इतका वेळ स्तब्ध होते. ते म्हणाले,

‘आिण, राजा, मीसुद्धा! तप करणाराला या हिमालयात हजारो गुहा मोकळ्या आहेत. त्याला काही तुझ्या राज्याचीच जरुरी आहे, असं नाही. ज्याच्या जिवावर आजपर्यंत तुम्ही दानव मानानं जगलात आिण ज्याच्या तपाच्या बळावर पुन्हा आपण डोकं वर काढू, अशी आशा बाळगून तुम्ही त्याचा अपमान करताना, त्याच्या मुलीचा प्राण घेण्याचा प्रयत्न करताना–’

वृषपर्वा मध्येच म्हणाले,

‘गुरुदेव, देवयानीचा काही तरी गैरसमज–’

बाबा गर्जना करून म्हणाले,

‘हा मी चाललो! न्यायान्यायाचा निवाडा करीत बसायला मला वेळ नाही!’

वृषपर्वा गुडघे टेकून बाबांचे पाय धरीत म्हणाले,

‘गुरुमाउलीनंच आपल्याकडं अशी पाठ फिरवली, तर समुद्रात जीव देण्याशवाय आम्हांला दुसरी कुठली गती आहे? शिर्मष्ठेच्या हातून घोर अपराध घडला आहे. गुरुदेवांनी तिला हवी ती शिक्षा द्यावी! हूं की चूं करता मी ती अमलात आणीन! या क्षणी तिला इथं आणिवतो, आपल्या आिण गुरुकन्येच्या शंभरदा पाया पडायला लावतो, दोघांची क्षमा मागायला तिला आज्ञा करतो. ही शिक्षा सौम्य वाटत असेल, तर या क्षणी तिला दानवांच्या राज्यातून घालवून देतो!’

तिनं देवयानीचा अक्षम्य अपराध केला आहे. ही जी शिक्षा देईल, ती तत्काळ भोगायला शिर्मष्ठा तयार असेल, तरच मी पुन्हा नगरात पाय ठेवीन!‘

वृषपर्वा माझ्याकडे वळून म्हणाले,

‘गुरुकन्ये, तू सांगशील, ती शिक्षा–’

मी मध्येच म्हणाले,

‘महाराज, जो शब्द पाळता येईल, तोच माणसानं द्यावा. मी शिक्षा सांगितली अन् ती तुम्ही अमान्य केली, तर?’

‘काही झालं, तरी शमाची तू मैत्रीण आहेस. बालपणापासून तुम्ही दोघी बरोबर वाढला आहात. तू तिला भलती शिक्षा करशील? गुरुदेवांच्या चरणांची शपथ घेऊन, मी तुला वचन देतो, की शिर्मष्ठेला तू जी शिक्षा देशील, ती मी मोठ्या आनंदानं–’

‘मी राजकन्या आहे, तू भिक्षुकाची मुलगी आहेस!’ हे शिर्मष्ठेचे उर्मट शब्द अजून

कानांत घुमत होते. या घमेंडखोर मुलीला चांगली अद्दल घडेल, अशी शिक्षा झाली पाहिजे, असे एकसारखे मन म्हणत होते. मी राजकन्या आहे, या कल्पनेने ती असा तोरा मिरवते काय? आपल्या वैभवाच्या धुंदीत दरव्याने दिरद्री लोकांचा ही उपहास करते काय? ठीक आहे; तोरा उतरेल. धुंदी नाहीशी होईल, अशीच शिक्षा तिला–

मी बोलून गेले–

'शिर्मष्ठेनं माझी दासी झालं पाहिजे!'

'दासी–?' एकदम काळ्याठक्कर पडलेल्या वृषपर्वामहाराजांच्या तोंडून कष्टाने एवढाच उद्गार निघला.

माझा विजय झाला होता. मी तारस्वराने म्हणाले,

'हो– शिर्मष्ठेनं माझी दासी झालं पाहिजे! या हिस्तनापूरच्या महाराणीची दासी झालं पाहिजे! दासी म्हणून जन्मभर माझी सेवा करायला आत्ताच्या आत्ता माझ्याबरोबर हिस्तनापूरला आलं पाहिजे.'

*

शर्मिष्ठा

१

हे घटकेचे टोल पडले. दोन घटकांतील एक घटका संपली! फक्त एक घटका उरली. एका घटकेत– एवढ्या थोडया वेळात– मला जन्माचा निर्णय घ्यायला हवा! देवयानीची दासी व्हायचे, की–

बाबांचे हे पत्र समोर पडले आहे. त्यांनी आपल्या लाडक्या लेकीला पाठिवलेले पहिलेविहले पत्र! त्यांची शमा आजपर्यंत त्यांना सोडून कुठे दूर गेलीच नाही! मग तिला पत्र पाठिवण्याचा प्रश्न येणार कुठून! तो आज आला– अशा वेडया-वाकडया रीतीने आला– पलीकडच्या महालात बाबा आिण अलीकडच्या महालात शिर्मष्ठा! आम्ही दोघे इतकी जवळ असून त्यांना मला पत्र लिहायचा प्रसंग आला– पूर्वजन्माच्या वैऱ्यासारखा दावा साधून हा प्रसंग आला!

आज– वसंतोत्सवाच्या पिहल्या दिवशी–

आज अरुणोदय झाला, तो लहानपणाप्रमाणेच महालाच्या खिडकीतुन माझ्यावर गुलाल उधळीत! मी शय्येवरून डोळे भरून तो पाहत होते. मध्येच मनातल्या मनात लाजले! तो अरुण लग्नातल्या पिवत्र होमासारखा वाटला मला. मग रात्री झोपायला जाताना आईने केलेल्या थट्टेची आठवण झाली. ती मला कुरवाळीत म्हणाली होती,

'शमा, हे युद्ध थांबलं, ते फार बरं झालं, बघ! आता आर्यावर्तातला कुणी तरी चांगला राजा पाहून– हिस्तनापूरचा ययात राजा फार शूर नि गुणी आहे, म्हणे! लहान असतानाच अश्वमेधाचा घोडा घेऊन तो दिग्वजयाला गेला होता. मोठा देखणासुद्धा आहे, म्हणतात. माझ्या या नाजूक फुलाला शोभेल, असा!'

तिचे हे बोलणे ऐकून 'इश्श! हे काय, ग, आई?' असे म्हणून मी तोंडावर पांघरूण ओढले, हे खरे! पण सारी रात्र मी गोड गोड स्वप्नांच्या हिंदोळ्यावर झोके घेत होते. त्यांतल्या एका झोक्याने मला हिस्तनापुरात नेऊन टाकले होते–ययातमहाराजांची पट्टराणी करून!

अरुणोदयाच्या वेळी मी जागी झाले, तेव्हासुद्धा या स्वप्नाची धुंदी माझ्या डोळ्यांवरून उतरली नव्हती!

पण जीवन किती भीषण आहे! किती विरोधपूर्ण आहे! सत्य स्वप्नापेक्षा किती कठोर असते! आज सकाळी पूर्वेकडे उगवलेला सूर्य पिश्चमेकडे झुकलासुद्धा नाही, इतक्यात माझ्यावर हिस्तनापूरला जायची पाळा आली आहे! त्याच ययातमहाराजांच्या राजवाड्यात–पण त्यांची राणी म्हणून नव्हे; तर त्यांच्या महाराणीची दासी म्हणून!

सकाळी जलक्रीडेच्या वेळी माझ्या तोंडून नाही नाही ते शब्द गेले! ते जायला नको होते! देवयानीला लागेल, असे मी खूप खूप बोलले. ते मी बोलायला नको होते! पण मी तरी काय करू? मनावर, जिभेवर– कशावरच माझा ताबा राहिला नाही! लहानपणापासून मी पाहतेय्, माझा पाणउतारा करायची एकसुद्धा संधी देवयानीने कधी गमावली नाही! ती ऋषिकन्या झाली, माझ्यासारखी राजकन्या झाली नाही, हा काय माझा अपराध? पण जिथेतिथे, पावलोपावली, देवयानी शर्मिष्ठेपेक्षा श्रेष्ठ आहे, हे सिद्ध करण्याचा अट्टहास ती सदैव करीत आली.

आम्ही दोघी तीन-चार वर्षांच्या असू. नौकाविहाराला नेले होते आम्हांला दासींनी. देवयानी पाण्यात वाकून पाहू लागली. मग टाळ्या पिटीत ती म्हणाली,

'ए छमा, ही कोन बग छान-छान मुलगी मला खेळायला बोलावतेय्!'

मी पाण्यात वाकून पाहिले.

मलाही माझ्यासारखीच असलेली एक मुलगी हसून बोलावीत होती. मी म्हटले,

'ही बघ मलासुद्धा एक छान मुलगी बोलावतेय्!' देवयानी नाक मुरडून, ओरडून म्हणाली,

'अंहं! तुझी मुलगी घान आहे, माजी छान आहे!'

आम्ही दोघी आठ-दहा वर्षांच्या झालो. वसंतोत्सवातल्या एका नाटुकल्यात आम्हां दोघींना गुरुजींनी भूमिका दिल्या. त्या नाटकात त्यांनी मला वनराणी केले होते. तिला फुलराणी केले होते. देवयानी दिसायची सुंदर, नाचायची चांगली, म्हणून तिला फुलराणी केले होते त्यांनी. आरंभी नुसती कळी. मग अर्धवट उमललेले फूल, मग पूर्णपणे फुललेले फूल, अशी तीन नृत्ये त्यांनी तिला घातली होती. वनराणीला नृत्य नव्हते. माझी नृत्यात गतीच नव्हती. पण फुलराणी ही वनराणीपेक्षा मानाने कमी, म्हणून देवयानीने वनराणी होण्याचा हट्ट धरला. शेवटी गुरुजींना त्या वनराणीला नृत्ये घालावी लागली. फुलराणीची ती नृत्ये करण्याइतके मला नाचता येत नव्हते. त्यामुळे तिच्या हट्टापायी साऱ्या नाटकाचा विरस झाला.

आम्ही पंधरा-सोळा वर्षांच्या झालो. त्या वर्षीच्या उत्सवात नगरातल्या मोठमोठ्यांच्या मुलींच्या अनेक स्पर्धा ठेवल्या होत्या. नृत्यस्पर्धा, गीतस्पर्धा, काव्यस्पर्धा– असल्या कितीतरी स्पर्धा होत्या. नृत्यात, गीतात, सौंदर्यात– सगळीकडे देवयानी पिहली आली! मात्र काव्यात माझी किवता सरस ठरली. ही लगेच रुसली, रागावली, डोक्यात राख घालून जाऊ लागली.

'मी शुक्राचार्यांची मुलगी आहे, माझे बाबा त्रिभुवनात कवी म्हणून प्रसिद्ध आहेत, माझीच किवता चांगली आहे; शर्मिष्ठा राजकन्या आहे, म्हणून हे परीक्षक तिची कविता चांगली ठरवून अन्याय करीत आहेत!' असे ती म्हणू लागली.

शेवटी परीक्षकांनी ते पारितोषक आम्हां दोघींमध्ये वाटून दिले, तेव्हा कुठे ती गप्प बसली. त्या वेळी मला पिहले पारितोषक मिळाले, ते फक्त चित्रस्पर्धेतले. ते सुद्धा देवयानीला चित्रेच काढता येत नव्हती, म्हणून!

तिचे वडील संजीवनीसाठी तपश्चर्या करीत बसलेले! संजीवनीच्या साहाय्याने दानव देवांवर विजय मिळिवणार! म्हणून देवयानीला कधीही दुखवायचे नाही, हे बाबांचे

धोरण मलाही पाळावे लागले.

एक ना दोन! तिच्या अहंपणाच्या हजार गोष्टी माझ्या मनात खोल जाऊन बसल्या होत्या; धुमसत होत्या. सकाळी मी नेसलेले वस्त्र ती हिसकावून घेऊ लागली, तेव्हा त्या सर्वांचा स्फोट झाला! पण हे मी कुणाला सांगू! कुणाला कसे समजावून देऊ?

चार वाईट शब्द माझ्या तोंडून गेले! पण ते माझे जीवन उद्ध्वस्त करायला निघाले आहेत! या एका चुकीबद्दल राजकन्येला दासी होण्याची शिक्षा दिली जात आहे!

मी दासी व्हायचे? शिर्मष्ठेने दासी व्हायचे! अष्टौप्रहर स्वत:ची पूजा करीत बसणाऱ्या या पाषाणाच्या सुंदर पुतळीची मी दासी होऊ? छे! शक्य नाही ते!

३

नाही! केवळ अपशब्दच माझ्या तोंडून गेले नाहीत. आई म्हणत होती, हे वस्त्र देवयानीचे आहे. ते कचाने तिला भेट म्हणून दिले होते. मी ते नेसायला नको होते. अजून तेच माझ्या अंगावर आहे! ज्या कचाने आपला जीव धोक्यात घालून देव- दानवांचे युद्ध बंद केले, त्याने दिलेल्या भेटीने भयंकर भांडण सुरू करावे? आईने रात्री मला वस्त्रे नीट दाखवून का ठेवली नाहीत? हे अंशुक माझे नव्हते, हे मला कसे कळावे? छे! मी राजकन्या झाले, हीच चूक झाली! त्यामुळेच सर्व गोष्टी दासींवर सोपिवण्याची सवय मला लागली, तिचा शेवट– शिर्मष्ठेने माझी जन्मभर दासी झाले पाहिजे, हा देवयानीचा हट्ट!

तिला मी विहरीत ढकलले, म्हणे! ती वनात वेड्यासारखी धावू लागली! ते पाहून ही हट्टी, तापट मुलगी रागाच्या भरात जिवाचे काही बरे-वाईट करून घेईल, अशी भीती मला वाटली. तिला धरण्याकिरता म्हणून मी तिच्यामागे धावले; तिचा घात करण्याकिरता नाही. मी काही तिला विहरीच्या काठावर ओढीत नेले नाही. ती आधीच तिथे जाऊन उभी राहिली होती! दोघींच्या हिसकाहसकीत तिचा तोल जाऊन ती विहरीत पडली! असं अजून वाटतंय मला! का तिच्यावरच्या साऱ्या साठलेल्या रागाचा स्फोट माझ्या हातून झाला आिण मी तिला वेड्यासारखे विहरीत ढकलून दिले? मनुष्य रागाच्या आहारी गेला, म्हणजे क्रूर होतो, पशू बनतो!

खरोखरच मी इतके भान विसरले होते काय? मला काहीच आठवत नाही. बऱ्या-वाइटाचे, खऱ्या-खोट्याचे, पाप-पुण्याचे साक्षीदार या जगात केवळ दोन आहेत, असे कच म्हणत असे– एक माणसाचा आत्मा आिण दुसरा सर्वसाक्षी परमेश्वर. आज सकाळी माझा आत्मा रागाने अंधळा झाला होता! आिण परमेश्वर? तो सर्वसाक्षी असेल! पण निरपराधी माणसाच्या बाजूने साक्ष द्यायला तो धावून येतो का?

निदान नेहमी येत नाही! तो यायचा संभव असता, तर बाबांनी माझ्यापुढे टाकलेल्या या भयंकर प्रश्नाचे उत्तर मी त्यालाच विचारले असते. देवयानीने जन्माची दासी होण्याची अट मला घातली आहे. ती मी मान्य करू, की नको

४

बाबांनी पत्रात लिहले आहे...

‘बाळ, बाप या नात्यानं तू मला विचारशील, तर तू दासी व्हावंस, या गोष्टीला मी कधीच संमती देणार नाही.

पण माणसाला एकाच वेळी अनेक नाती सांभाळावी लागतात. मी केवळ तुझा पिता नाही. मी दानवांचा राजा आहे. कचानं संजीवनीचं हरण केल्यामुळं आपला संपूर्ण पराभव झाला आहे.

या प्रतिकूल परिस्थितीतून राक्षसांना डोकं वर काढायचंय्. शुक्राचार्यांचं गुरुत्व आम्हांला अत्यंत आवश्यक आहे. देवयानीवर त्यांचं अतिशय प्रेम आहे. तिनं घातलेली अट जर पूर्ण झाली नाही, तर शुक्राचार्य नगरात पाऊल टाकणार नाहीत. त्यांच्या अभावी आपलं राज्य धुळीला मिळेल. अंतराळात स्वच्छंद संचार करू इच्छणाऱ्या दानवांना क्षुद्र किड्यांप्रमाणे भूमीवर सरपटत राहावं लागेल.

शमा, तू दासी झालीस, तर तुझं आयुष्य धुळीला मिळेल. माझी लाडकी शमा–! शमा दुसऱ्याची दासी होणार? नाही, पोरी! दासी म्हणून डोळ्यांपुढं उभी राहणारी तुझी मूर्ती- छे! दासी म्हणून तुला बघण्यापेक्षा... ती कल्पनासुद्धा सहन होत नाही मला! त्यापेक्षा डोळे फोडून घेतलेले बरे! शमा, तू देवयानीची अट मान्य केली नाहीस, तरी मी तुझ्यावर रागावणार नाही!

शत्रूवरसुद्धा असला प्रसंग परमेश्वरानं आणू नये. पण, पोरी, तुझ्या दुर्दैवी पित्यावर तो आज आला आहे! काय करावं, ते सुचेना! म्हणून तुला हे पत्र घरातल्या घरात लिहलं आहे. हे सारं मी तुला तोंडानं सांगायला हवं होतं! पण ते कसं सांगू? कोणत्या तोंडानं सांगू? ते सांगायला मी आलो असतो, तर माझ्या तोंडून एक शब्दसुद्धा बाहेर पडला नसता! प्रेमानं कर्तव्याचा पराजय केला असता!

शमा! माझी लाडकी शमा! पोरी, ज्यानं तुला सदैव सुख होईल, असा निर्णय घेण्याची बुद्धी भगवान शंकर तुला देवो!’

५

‘घटका भरली’ हे शब्द लग्नमंडपात मी लहानपणापासून ऐकत आले होते. अलीअलीकडे त्या शब्दातले काव्य मला कळू लागले होते. दोन प्रणयी जीवांचे मीलन करणारा मंगल क्षण अगदी जवळ आला, हे सुचिवणारे ते गोड-गोड शब्द– त्या दोन शब्दांनी हल्ली मला गुदगुल्या होऊ लागल्या होत्या.

पण ते शब्द या क्षणी मला अत्यंत अमंगल वाटत होते. ‘घटका भरली’ हे शब्द ऐकायची इच्छा नव्हती मला! ही घटका कधीच भरू नये, या क्षणी काळपुरुषाचा कुणी तरी गळा दाबून प्राण घ्यावा, असे एकसारखे मनात येत होते. घटका भरली, की आई दार उघडून आत येईल. डोळे पुशीत माझ्यापाशी उभी राहील!

बाबांना मला निश्चत उत्तर द्यावे लागेल! देवा! काय उत्तर देऊ मी? आनंदाने दासी होऊ? या दुष्ट देवयानीची दासी होऊ? ते कसे शक्य आहे? आजपर्यंत मी इतरांकडून पायांवर पाणी घेतले. आता ते लोकांच्या पायांवर घालीत बसू? अंगावरले हिरेमाणकांचे अलंकार दूर करून भिकारणीसारखी राहू? अहोरात्र सेवकांना आज्ञा करणारी राजकन्या मी! ती मी इतरांच्या आज्ञा हात जोडून मुकाट्यानं ऐकू? त्यांची बोलणी खाऊ? धनीण देईल, त्या अन्न-वस्त्रांवर हूं की चूं न करता दिवस कंठीत राहू? प्रणयाला, प्रीतीला, पितसुखाला, वात्सल्याच्या आनंदाला– साऱ्या साऱ्या गोष्टींना पारखी होऊ?

छे! मी बाबांना सांगणार– देवयानीची दासी होण्यापेक्षा मी जोगीण होईन! देवयानीला माझ्यावर सूड घ्यायचाय् ना? ठीक आहे. तिला बोलवा इथं. ती आली, म्हणजे तुम्ही हातात खड्ग घ्या आणि तिच्यासमोर एका घावासरशी शिर्मष्ठेचे मस्तक उडवा! मात्र ते निर्जीव मस्तकसुद्धा तिच्या पायांवर जाऊन पडणार नाही, हे लक्षात ठेवा. प्राण गेला, तरी मी दासी होणार नाही! स्वप्नातसुद्धा देवयानीची दासी होणार नाही!

६

मी एकदम दचकले. कसला तरी आवाज–

घटका भरल्याचे टोल! मी भीत-भीत दाराकडे पाहिले. ते उघडले नाही. आई आत आली नाही, मला बरे वाटले!

खाली मान घालून मी विचार करीत होते!

विचार-विचार-विचार– काळजावर घणाचे घाव बसत होते. मस्तकाच्या चिंधड्या होत होत्या.

–आणि हे सारे कशापायी? हे अंगावरले वस्त्र चुकून मी नेसले, म्हणून!

कचाने भेट म्हणून देवयानीला दिलेले हे पट्टांशुक! ते चुकून– बाबांच्या पायांशपथ चुकून– मी नेसले.

या विलक्षण योगायोगात दैवाचा काही हेतू असेल काय? संजीवनीसाठी कच इथं आला. तो आमचा शत्रू होता; पण त्याची विद्या, त्याची निष्ठा, त्याचा त्याग, त्याचा स्वभाव या सर्वांमुळे मनातल्या मनात मी त्याची पूजा करू लागले. असला वडीलभाऊ मला लाभला असता, तर मी किती-किती चांगली झाली असते, असे अनेकदा माझ्या मनात येई.

देवयानीने मला त्याच्याशी कधी मोकळेपणाने बोलू दिले नाही, वागू दिले नाही! तिला माझा कसला मत्सर वाटत होता, कुणास ठाऊक! पण कचाकडे नुसते पाहिले, तरी माझे मन प्रसन्न होई. त्याने माझ्याकडे पाहून मंद स्मित केले, तरी मनाला मोठा आनंद वाटे. सहज संभाषणात तो असे काही बोले, की पुढे किती तरी दिवस मी त्याचा विचार करीत राही.

राक्षसांनी त्याला तीनदा हालहाल करून मारले; पण प्रत्येक वेळी जिवंत झाल्यावर तो हसून मला म्हणाला,

'एखादी गोष्ट दुरून जितकी भयंकर दिसते, तितकी ती खरोखर भीतदायक नसते. मरणसुद्धा असंच आहे. राजकन्ये, अनुभवाचे बोल आहेत हे माझे!' एवढे बोलून तो किती मोकळ्या मनाने हसायचा! त्याच्या या उद्‌गारांचा अर्थ काय? कचाला भविष्य कळत होते काय? दासीपण म्हणजे दुसरे काय आहे? मरण– माणसाच्या अभिमानाचे मरण! त्याच्या मोठेपणाचे मरण!

राजकुलात माझा जन्म झाला, म्हणून दासी होणं भयंकर वाटतंय् मला! पण मी एखाद्या दासीच्या पोटी जन्माला आले असते, तर मी आनंदाने माझे जीवन कंठीत राहिले असतेच, की नाही? जगातच साऱ्याच मुली काही राजकन्या म्हणून जन्माला येत नाहीत!

‘अर्थ कसला असायचा त्यात? सारा अनर्थच आहे! आज– इथं– या मंगल वेळी– माझ्या आयुष्यातल्या आनंदाच्या क्षणी– दारू पिऊन यायला तुम्हांला– तुमच्या तोंडाचा हा वास–’

दारू? मी दारू प्यालो? छे! मघाशी माधवाबरोबर मी त्याच्या घरी गेलो होतो. कुणी तरी उत्कृष्ट माध्वी त्याला भेट म्हणून आणून दिली होती. माझे स्वागत करताना ती त्याने माझ्याकडे केली, फार चांगली होती ती! म्हणून मौजेने ती मी घेतली.

मी म्हटले,

‘देवयानी, मी दारू प्यालेलो नाही! थोडी माध्वी–’

‘दारूची सगळी नावं पाठ आहेत मला. ती तुम्ही सांगायला नकोत मला! राक्षसांच्या राज्यात तिचं मोठं स्तोम होतं पूर्वी. या दारूपायीच बाबांची संजीवनी विद्या गेली! तेव्हा कुठं त्यांनी दारू सोडली! ब्राह्मण दारू प्याला, तर त्याच्या घशात शशाचा रस ओतावा, असा नियम केला त्यांनी!’

‘मी ब्राह्मण नाही, हे माझं मोठं भाग्य आहे, म्हणायचं!’’ औपरोधक स्वराने मी म्हणालो.

या आनंदाच्या प्रसंगी कसलेतरी खुसपट काढून साऱ्या रंगाचा भंग करणाऱ्या देवयानीचा मला संताप आला होता.

ती उत्तरली,

‘तुम्ही ब्राह्मण नसाल, पण मी आहे. मी माझ्या बाबांची मुलगी आहे, तपस्वी शुक्राचार्यांची कन्या आहे मी! दारूचा वास दुरूनसुद्धा सहन होत नाही मला!’

‘तू जशी तुझ्या विडलांची मुलगी आहेस, तशीच माझी बायकोही आहेस! मी क्षत्रिय आहे; क्षत्रियाला मद्य वर्ज्य नाही!’

‘पण बाबांनी दारू सोडून दिली आहे. तो तर दारूचा वैरी होता!’

‘तो? तो कोण?’ रागाने झपाटलेल्या माझ्या मनात संशयाची भर पडली!

मी तावातावाने प्रश्न केला,

‘तो कोण?’

देवयानी स्तब्ध उभी राहिली. इतका वेळ ती मला टोचून, घालून-पाडून बोलत होती! सूड घ्यायची ही चांगली संधी आहे, असे वाटून मी म्हणालो,

‘तो कोण, ते सांग ना! आता का दातिखळी बसली?’

दात-ओठ खाता तिने उत्तर दिले,

‘मला काही चोरी नाही कुणाची त्याचं नाव घ्यायला! कचालासुद्धा दारू आवडत नव्हती!’

मत्सराची सूक्ष्म छटा माझ्या मनाला स्पर्श करून गेली. मी कठोर स्वराने उत्तरलो,

‘हा हिस्तनापूरचा राजवाडा आहे. हा शुक्राचार्यांचा आश्रम नाही, किंवा कचाची पर्णकुटी नाही! ज्याला मद्य आवडत नसेल, त्यानं त्याला स्पर्श करू नये! पण इतरांच्या आवडीनिवडींची सक्ती माझ्यावर का? मी काय कुणाचा सेवक आहे? मी राजा आहे! हिस्तनापूरचा राजा ययात आहे मी! इथला स्वामी मी आहे! इथं कचाचं काही काम नाही! इथं शुक्राचार्यांनी लुडबुड करण्याचं काही कारण नाही! तू माझी धर्मपत्नी आहेस. माझं सुख पाहणं हे तुझं–’

'तुमचं सुख तुम्ही खुशाल पाहत बसा–' असे म्हणून देवयानीने अग्निबाणासारखा एक जळजळता कटाक्ष माझ्याकडे फेकला. मग क्षणभर तिने माझ्याकडे विलक्षण क्रोधाने पाहिले आणि पिशाचाने झपाटलेल्या एखाद्या स्त्रीप्रमाणे खाडकन् दार उघडून ती निघून गेली!

मी धाडकन् शय्येवर कोसळलो. बाबांना मिळालेला तो भयंकर शाप! बिळातून फुसफुसत निघाल्या क्रुद्ध नागाप्रमाणे तो माझ्या स्मृतिकोषातून वर आला,

'ही नहुषाची मुलं कधीही सुखी होणार नाहीत!'

२

आमच्या प्रीतीच्या साफल्याची पहिली रात्र होती ही! त्या शापाचा प्रत्यय प्रीतीच्या या पहिल्या रात्री इतक्या विपरीत रीतीने येईल, अशी मला कल्पनासुद्धा नव्हती. धो-धो पडणाऱ्या पावसात पांथाने वृक्षाखाली उभे राहावे आणि त्या वृक्षावर कोसळणाऱ्या विजेच्या लोळाने अंध व्हावे, तशी माझी स्थिती झाली. अतृप्त शरीर आणि संतप्त मन यांच्या कात्रीत रात्रभर माझ्या मनाचे तुकडे-तुकडे होत होते!

केवढ्या आशेने मी महालात आलो होतो! मला देवयानी हवी होती. सारी सारी देवयानी हवी होती. केवळ शरीरानेच नव्हे, तर मनाने देवयानी माझी व्हायला हवी होती. अलकेच्या मृत्यूने आम्हां मातापुत्रांत आकाशाला जाऊन भिडणारी भिंत निर्माण केली होती! मुकुलिकेमुळे माझे शरीर काही क्षण सुखावले होते; पण त्या सुखात असलेली पशुता पुढे अलकेच्या सहवासात मला पूर्णपणे कळून चुकली होती. तसल्या क्षुद्र आणि क्षणिक सुखापेक्षा अधिक उच्च आणि उत्कट प्रीतीचा आस्वाद घेण्यासाठी ययात अत्यंत आतुर झाला होता! पण–

३

अलकेच्या मृत्यूनंतर लवकरच राज्याभिषेकाचा समारंभ झाला. आईने तोंडभरून मला आशीर्वाद दिला. डोळे भरून राजवेषातील आणि राजवैभवातील ययातीकडे तिने पाहिले; पण याच वेळी अलकेची आठवण काढून किलका कोपऱ्यात डोळे पुशीत उभी होती. मी तिच्याकडे पाहिले. माझ्या काळजात चर्र झाले. एकाच जागी एक महत्त्वाकांक्षी खुनी आई राजमातेच्या वैभवात मोठ्या आनंदाने मिरवत होती आणि एक सालस, निरपराधी आई एकुलत्या एका पोरीसाठी कोपऱ्यात अश्रू गाळीत उभी होती! आपली पोरगी कुठे मेली, कशी, कशी मेली, हेसुद्धा तिला कुणी कळू दिले नाही! राजवाडा–राजवाडाच कशाला हवा? सत्तेचे किंवा संपत्तीचे प्रत्येक केंद्र– हा एक प्रचंड अजगर असतो. तो अत्यंत भयंकर रहस्ये लीलेने गिळू शकतो. ज्याने बाबांना मिळालेल्या शापाचे आणि यतीच्या रूपाने आलेल्या त्याच्या प्रत्यंतराचे रहस्य सहज पचिवले होते, त्या राजवाड्याला अलकेसारख्या य:किश्चत दासीचे मरण लपिवणे काय मोठे कठीण होते? आपली मुलगी महामारीने मेली, अशी किलकेची समजूत करून देण्यात आली होती. आज हा अभिषेक पाहायला अलका हवी होती, असे कुणी तरी सहज म्हणाले. त्या शब्दांनी त्या बिचारीच्या हृदयाची जखम पुन्हा वाहू लागली. अशा मंगलप्रसंगी राजवाड्यात अश्रू गाळणे उचित नाही, हे तिला कळत नव्हते, असे नाही;

पण काही केल्याि तला ते आवरेनात!

ते अश्रू आईला दिसले. ती तिला अशी ताडताड् बोलली!

'आत्ताच्या आत्ता आपल्या बिहणीकडे चालती हो! इथं राहून अपशकुन करू नकोस!' असे आई म्हणाली, तेव्हा तर माझ्या अंगावर काटा उभा रिाहला!

मला आईचा राग आला! त्या क्षणी मी निश्चय केला, कोणत्या ना कोणत्या मार्गाने अलकेच्या मृत्यूचा सूड घेतलाच पिाहजे!

४

तो सूड घेण्याकिरता मी आईशी अबोला धरला. मद्य-मृगयेमध्ये मी यथेच्छ डुंबू लागलो. आईने दाखवायला आणलेल्या प्रत्येक सुंदर राजकन्येची प्रतिमा मी नावे ठेवून नापसंत केली. या सूडाने अलकेच्या बाबतीत माझे थोडेसे समाधान झाले; पण माझे अंत:करण पूर्वीइतकेच क्षुधित आिण तृषार्त रिाहले.

अशा मन:स्थितीत मृगयेच्या नादात मी हिमालयाच्या पायथ्याकडे गेलो. एका मृगाचा पाठलाग करता-करता राक्षसराज्यात शिरलो; आिण धर्मपत्नी म्हणून देवयानीला बरोबर घेऊन हिस्तनापुराला परत आलो!

५

त्या दिवशी एका घटकेत– घटका तरी कुठली? एका पळात– देवयानीचा मी स्वीकार केला. किती अद्भुत, किती विलक्षण घटना होती ती! मात्र त्या क्षणी ही घटना मला अत्यंत काव्यपूर्ण वाटली होती!

समुद्रमंथनातून वर येणाऱ्या लक्ष्मीप्रमाणे विहरीतून बाहेर येणारी देवयानी भासली मला!

मी तिच्यावर लुब्ध झालो, तो काय केवळ तिच्या लावण्यामुळे? छे! देवयानीचा स्वीकार केल्याने आईवर चांगला सूड घेतल्यासारखे होईल, असे मला वाटले. आईला सून म्हणून क्षत्रिय राजकन्या हवी होती! मी ब्राह्मण ऋषिकन्येशी लग्न केले, म्हणजे जन्मभर तिच्या मनात हे शल्य सलत राहील! एका निष्पाप मुलीच्या हत्येचा सूड दैव कसा घेते, हे तिला पुरे पुरे कळेल!

कुठलेही आढेवेढे न घेता मी देवयानीचे पाणिग्रहण केले, ते केवळ या दोनच गोष्टींमुळे नाही. आणखीही एक आशा माझ्या निर्माण झाली होती. ही सुंदर तरुणी शुक्राचार्यांची कन्या आहे, हे कळताच मला ती अधिक कमनीय वाटू लागली, एका थोर ऋषीच्या शापाची छाया आपल्या कुळावर पडली आहे. त्या छायेतून मुक्त व्हायला तितक्याच मोठ्या ऋषीचा आशीर्वाद आपल्याला हवा, असे माझ्या मनात आले. संजीवनीसारखी अपूर्व विद्या मिळिवण्याइतकी तपश्चर्या शुक्राचार्यांनी केली होती. अगस्त्य ऋषींचा शाप आपल्या कन्येच्या आिण जावयाच्या संसारात विष कालवीत आहे, असे वाटले, तर ते काय स्वस्थ बसतील? ते उग्र तप करून त्या शापावर उश्शाप मिळवतील. जगातल्या अत्यंत वैभवशाली राजाचा जावई होऊन मी सुखी होऊ शकणार नाही– पण शुक्राचार्यांनी मनात आणले, तर– कोणता सासरा आपल्या जावयाचे कल्याण चिंतीत नाही? जे जावयाचे सुख, तेच मुलीचे सुख. कोणत्या पित्याला आपल्या मुलीची

काळजी वाटत नाही?

कुठलाही मागचा-पुढचा विचार न करता, कुणाचाही सल्ला न घेता, देवयानी जितक्या उत्सुकतेने माझी पत्नी झाली, तितक्याच तत्परतेने धर्मपत्नी म्हणून मी तिचे पाणिग्रहण केले.

६

पण शुक्राचार्यांचा मला प्रत्यक्ष जो अनुभव आला, तो अगदी निराळा! त्यांची आपल्या मुलीवर फार माया दिसली; पण एवढा मोठा राजा जावई म्हणून आपल्याला लाभला, याचे त्यांना मुळीच कौतुक वाटले नाही. एका शब्दानेसुद्धा ते तसे बोलले नाहीत. ते मोठे तपस्वी असल्यामुळे जणू काही त्यांच्या कन्येचा माझ्यावर अधिकारच होता! माझ्या सुख-दुःखांविषयी बोलणे लांबच राहिले, राजा या नात्यानेदेखील माझी विचारपूस केली नाही त्यांनी! सर्व वेळ आपल्या मुलीची मनधरणी करीत आणि ही आपल्याला सोडून जाणार, म्हणून उसासे टाकीत त्यांनी काढला. पुन्हा मोठ्या तपश्चर्येला सुरुवात करणार आहेत, म्हणे, ते! त्या संकल्पाचे सागरसंगीत वर्णनही मी ऐकले; पण यांत हा इतर माणसांसारखाच माणूस आहे, त्याने कुठल्याही प्रकारचे आढेवेढे न घेता आपल्या कन्येचा स्वीकार केला आहे, त्याच्या सुख- दुःखांशी समरस होणे आणि स्वतःविषयी त्याच्या मनात आपुलकी निर्माण करणे अत्यंत आवश्यक आहे, हे शुक्राचार्यांच्या गावीही नव्हते!

शर्मिष्ठेने देवयानीची दासी होण्याचे क्षणार्धात कबूल केले! शुक्राचार्यांनी डोक्यात राख घालून निघून जाऊ नये; आपल्यामुळे आपल्या ज्ञातीची संकटे वाढू नयेत, म्हणून ती तिने देवयानीच्या क्रोधाग्नीत आनंदाने स्वतःची आहुती दिली. हा तिच्या मनाचा मोठेपणा होता; पण तपस्वी म्हणून, एक प्रौढ आनुभविक माणूस म्हणून, निदान वृषपर्वामहाराजांचा गुरू आणि मित्र म्हणून तरी शुक्राचार्यांनी शर्मिष्ठेचे सांत्वन करायला हवे होते, की नाही?

पण ते पडले मोठे ऋषी! त्यांना सामान्य जनांची सामान्य दुःखे कशी दिसणार? आपल्याच तपश्चर्येच्या, मोठेपणाच्या आणि हट्टी मुलीची समजूत घालण्याच्या नादात ते मग्न होते. किती थोडा वेळ मी राक्षसांच्या राज्यात होतो! पण तेवढ्यात एक गोष्ट माझ्या ध्यानात आली– या पिता-पुत्रींचे एक निराळेच आत्मकेंद्रित विश्व आहे! देवयानीच्या दृष्टीने शुक्राचार्यांपेक्षा मोठा ऋषी त्रिभुवनात दुसरा कोणी नाही! शुक्राचार्यांच्या दृष्टीने देवयानीसारखी दुसरी सुंदर गुणी मुलगी आकाशपाताळ धुंडूनही कुठे मिळणार नाही!

मुलीला सासरी पाठवताना प्रत्येक पित्याच्या डोळ्यांत अश्रू उभे राहतात, तसे ते शुक्राचार्यांच्या डोळ्यांतही आले; पण मला लगेच एका बाजूला बोलावून ते म्हणाले,

'राजा, देवयानी माझी एकुलती एक मुलगी आहे. तिचं सुख, तेच माझं सुख, हे कधीही विसरू नकोस. ती सदैव प्रसन्न राहील, असं कर. पुन्हा मोठं तप करून संजीवनीसारखी अलौकिक सिद्धी मी मिळवणार आहे. माझा आशीर्वाद ही जगातली एक अत्यंत मोठी शक्ती आहे, हे अहोरात्र ध्यानात ठेव. मात्र मी जितका थोर, तितकाच

कोपिष्ट ब्राह्मण आहे. विचारी पुरुषांना महाविषारी सर्पापेक्षा, अतितीक्ष्ण शस्त्रापेक्षा किंवा ज्वाळांच्या जिभा चाटीत चोहींकडे पसरत जाणाऱ्या प्रज्वलित अग्नीपेक्षा तपस्वी ब्राह्मणाची भीती अधिक वाटते. सर्प एकाला दंश करतो, शस्त्र अनेकांना यमसदनाची वाट दाखिवतं. अग्नी उभं गाव जाळतो; पण जर का तपस्वी ब्राह्मण एकदा क्रुद्ध झाला, तर तो सर्व राष्ट्राचा संहार करू शकतो. वृषपर्व्याला मला कसं शरण यावं लागलं; शिर्मष्ठा नाक मुठीत धरून देवयानीची दासी कशी झाली, हे तू डोळ्यांनी पाहिलं आहे. तेव्हा देवयानीला दुःख होईल, असं काहीही, केव्हाही करू नकोस. तिचं दुःख हेच माझं, हे तू विसरू नकोस!'

माझ्याप्रमाणेच देवयानीलाही ते काही उपदेश करतील, असे मला वाटले होते. अशा प्रसंगी राजगृही जाणाऱ्या नववधूला वडील माणसांची सेवा कशी करावी. पतीला सुख होईल, अशा रीतीने वागणे हा पत्नीचा कसा धर्म आहे, सवती असल्या, तरीसुद्धा त्यांचा मत्सर न करता गुण्यागोविंदाने कसे राहावे, हे सांगितले जाते, असे मी ऐकत आलो होतो. पण शुक्राचार्य पडले मोठे तपस्वी! आपल्या मुलीला असला काही लौकिक उपदेश करण्याचे त्यांना सुचलेच नाही! शेवटी मोठ्यांचे सगळेच निराळे, असे मनाशी म्हणत मी त्यांचा निरोप घेतला!

७

मध्यरात्र केव्हाच उलटून गेली होती! दुसऱ्या प्रहराचे टोल मी मघाशीच ऐकले होते! या सर्व आठवणी पुन्हा पुन्हा मनात घोळवीत तळमळत, क्षणाक्षणाला मी या कुशीवरून त्या कुशीवर होत होतो; पण मला झोप येईना.

मनुष्य किती आशाळभूत असतो.

एकदा वाटे, आज देवयानीने जे थैमान घातले, त्याने सारा राजवाडा गोंधळून गेला असेल! दासदासी आपापसांत अजून कुजबुजत बसल्या असतील! पितपत्नींच्या पहिल्या भेटीत इतक्या उन्मत्तपणाने शयनमंदिरातून निघून जाणारी तरुणी त्यांनी बाहेर कुठेही पाहिली नसेल! ऐश्वर्य जितके मोठे, तितके शिष्टाचारही अधिक बंधनकारक! पण जे कुठेच– गिरबाच्या झोपडीतसुद्धा– घडू नये, ते आज राजवाड्यात घडले होते! ते का घडले, हे कुणालाच ठाऊक नव्हते. ते कोण सांगणार? कुणाला? आणि कसे? देवयानीची समजूत कोण घालणार?

आणखी थोड्या वेळाने सगळीकडे सामसूम होईल, मग इतका वेळ स्वतःच्या महालात तळमळत पडलेली देवयानी पाऊल न वाजिवता आपल्या महालात परत येईल. दार लावून ती मंचकावर बसेल, आपले पाय चुरू लागेल. आपण एकदम तिचे हात धरू आणि म्हणू,

'वेडी कुठली! ब्रह्मदेवानं हे सुंदर हात काय पाय चुरण्याकिरता निर्माण केले आहेत?'

मग ती आपल्याकडे पाणावलेल्या डोळ्यांनी पाहील आणि आपल्या कुशीत डोके खुपशीत आणि ते एखाद्या लहान मुलासारखे घाशीत म्हणेल,

'मी चुकले; रागाच्या भरात भलतंच बोलून गेले मी मघाशी. मला क्षमा करायची! करायची ना?'

तिचे मस्तक थोपटीत आपण म्हणू,

'मी तुला क्षमा करायची? म्हणजे तू आणि मी निराळे आहो? छे! वेडी कुठली! तू आणि मी भिन्न नाही. संगम झालेल्या नद्यांचे प्रवाह दोन पात्रांतून कुणी पाहिले आहेत का? मी तुला क्षमा करायची, म्हणजे मी मलाच क्षमा करायची! तू माझी क्षमा मागायचीस, म्हणजे मीच माझी क्षमा मागायची!'

हे ऐकून ती खुदकन हसेल आणि आपण होऊन–

मनोराज्ये करण्याची शक्ती देवाने माणसाला दिली नसती, तर किती बरे झाले असते!

देवयानी आता येईल, मग येईल; ती आली, म्हणजे झाले गेले ते एका क्षणात आपण विसरून जाऊ! आपण तिला म्हणू,

'तुझे संस्कार फार निराळे आहेत! माझ्या लक्षात हे यायला हवं होतं, पण ते आलं नाही. आजच्या चुकीबद्दल क्षमा कर मला. पुन्हा कधीही मद्य प्यालेला यायात तुला शयनमंदिरात दिसणार नाही. एवढ्यानं तुझं समाधान होत नसेल, तर तुझीच शपथ घेऊन या क्षणी मी मद्याचा संपूर्ण त्याग करतो. पुन्हा कधीही कुठल्याही प्रकारच्या दारूच्या प्याल्याला माझे ओठ स्पर्श करणार नाहीत!'

ती आपल्या गळ्यात हात घालून म्हणेल,

'माझ्याप्रमाणं तुमचेही संस्कार निराळे आहेत. माझ्या ध्यानात हे यायला हवं होतं. तुम्ही क्षत्रिय आहात, वीर आहात, राजे आहात, तुम्हांला राज्यं चालवावी लागतात, युद्धं करावी लागतात. मद्यानं मिळणाऱ्या उन्मादाची तुम्हांला जरुरी आहे. तुमच्या या साध्या सुखाच्या आड मी येणं बरं नव्हे; पण मी तरी काय करू? मला दारूचा वास पळभरसुद्धा सहन होत नाही! एकांतातल्या आपल्या भेटीच्या वेळी आपण मद्य घेतलेलं असू नये, एवढंच माझं आपल्यापाशी मागणं आहे!'

तिसऱ्या प्रहराचे टोल पडले! तरी मी तळमळत होतो! उगीच कान देऊन देवयानीची चाहूल ऐकू येते का, पाहत होतो! पण माझ्या महालाकडे कुणीही फिरकले नाही. येणार तरी कोण? देवयानीच्या आततायी वागण्याने आई मनात खूप संतापली असेल! पण सुनेला उपदेश करायला जाऊन स्वतःचा अपमान करून घेण्यापेक्षा गप्प बसणे बरे, हे ओळखण्याइतकी ती व्यवहारचतुर आहे. शर्मिष्ठा तर बोलून चालून देवयानीची बरोबर आणलेली दासी! मैत्रीण म्हणून काही बोलण्याचा तिला अधिकार आहे कुठे? आणि अगदी न राहवून ती काही सांगायला गेली, तर ती वाघीण काय तिचे वाभाडे काढल्याशिवाय राहील? इतर सेवक आणि दास- दासी बिचारे डोळे असून अंधळे, कान असून बिहरे आणि तोंड असून मुके! ती सारी माणसे आपापल्या जागी अगदी हळूहळू काहीबाही कुजबुजत, हळहळत, झोपी गेली असतील!

त्रस्त मनाने मी मंचकावरून उठलो. अतृप्त शरीर आणि अपमानित मन यांची टोचणी मोठी विचित्र असते. अगदी सर्पविषासारखी! बाहयतः सूक्ष्म, पण आतून तीव्र परिणाम करणारी!

महालाच्या खिडकीतून बाहेरच्या काळोखाकडे पाहता-पाहता मला मुकुलिकेची आठवण झाली. अलकेची आठवण झाली. मुकुलिकेने जे मला दिले होते, अलकेने जे मला दिले होते, त्याच्यापेक्षा अधिक उदात्त, अधिक उत्कट प्रेम मिळविण्याकिरता मी देवयानीचे पाणिग्रहण केले होते; पण पुष्पशय्या मानून जिच्यावर मी सुखिनद्रा

घेण्याकिरता निघालो होतो, तिच्यातून सापाची पिले बाहेर पडली होती!

माझ्यातला मनुष्य जागा झाला! माझ्यातला पुरुष जागा झाला! माझ्यातला राग जागा झाला! मी स्वत:शीच घोकत राहिलो, मला जे सुख हवे आहे, ते या पृथ्वीच्या पाठीवर केव्हाही, कुठेही मिळवू शकेन! मी असामान्य मनुष्य आहे, मी पराक्रमी पुरुष आहे, मी वैभवशाली राजा आहे; इच्छा असली, तर अंत:पुरात दररोज नवी अप्सरा मी आणू शकेन!

८

दुसऱ्या दिवशी सकाळी उठलो, तेव्हासुद्धा मी घुश्शातच होतो! एक प्रकारची लज्जा वाटत होती मनाला. कुठेतरी दूर मृगयेला निघून जायचा विचार मनात डोकावू लागला.

इतक्यात शिर्मष्ठा महालात लगबगीने आली आणि हात जोडून मला म्हणाली,

'महाराणींची प्रकृती रात्रीपासून बिघडली आहे. राजवैद्य मघाशीच येऊन गेले. काळजी करण्यासारखं नाही काही! पण महाराज त्यांच्या समाचाराला जातील, तर– औषधापेक्षा आपल्या दर्शनानंच महाराणींना अधिक आराम वाटेल!'

बोलता-बोलता शिर्मष्ठेने मोठे मोहक स्मित केले. निरभ्र आकाशात सुवर्णरेषेसारखी नाजूक वीज चमकावी ना, तसे! माझ्या एकदम मनात आले– रात्री महालाबाहेर कसलेसे तबक घेऊन कुणी तरी दासी उभी होती! ती कोण होती? शिर्मष्ठाच का? मी आठवून पाहिले. नीट काहीच आठवेना.

मी शिर्मष्ठेला विचारले,

'तू-तू रात्री महालाबाहेर उभी होतीस?'

होकारार्थी मान हलवीत ती खाली पाहू लागली!

रात्री शिर्मष्ठा मला कशी दिसली नाही? नको नको म्हणता-म्हणता माधवाच्या घरी मी खूप माध्वी घेतली होती काय?

मी विचार करीत आहे, असे पाहून शिर्मष्ठा म्हणाली,

'महाराज, बाळपणापासून महाराणीची मैत्रीण आहे मी. त्या जरा तापट आहेत. महाराजांनी ते मनाला लावून घेऊ नये.'

ती क्षणभर थांबली नि म्हणाली,

'दासींनी काव्याच्या गोष्टी बोलू नयेत, हे मला कळतं; पण– कलहावाचून प्रेमाला गोडी नाही, असं सारे कवी म्हणतात!'

शेवटचे वाक्य ती भीत-भीतच बोलली आणि पुन्हा खाली पाहू लागली. तिच्याकडे पाहता-पाहता माझे मन नकळत द्रवू लागले. ज्या देवयानीने आपल्या रंगमहालावर दासी म्हणून काल रात्री हिला उभे केले, हिच्या साऱ्या कोमल भावनांचा निर्दयपणे चोळामोळा केला, तिच्या सुखाकिरता ही मध्यस्थी करीत आहे!

वद्य अष्टमीचा चंद्रोदय जीवनातसुद्धा असतो का?

माझे अंधारलेले मन हळूहळू उजळू लागले. त्यात प्रसन्न चांदणे पसरले.

थट्टेच्या स्वरात मी म्हणालो,

'शिर्मष्ठे, इतकं प्रेम करायला तुला कुणी शिकवलं?'

मेंदीने रंगिवलेल्या डाव्या हाताच्या नखांकडे उगीच पाहत तिनेच मला उलट प्रश्न केला,

'प्रत्येक गोष्टीत माणसाला गुरू असावा लागतोच का?'

'या जगात गुरुमुखाशिवाय कुणाला विद्या मिळाली आहे? प्रेम करणं ही तर जगातली सर्वांत श्रेष्ठ अशी विद्या आहे! संजीवनीहूनही मोठी!'

'मग सांगते, हवं तर, माझ्या गुरूचं नाव!' ती थांबली आिण म्हणाली, 'कचदेव!'

'कच?' मी आश्चर्याने उद्गारलो.

कच तर एक विरक्त तपस्वी होता! प्रेम हा शब्द नुसता कानांवर पडला, तरी तीन वेळा स्नान करणारा! त्याने शिर्मष्ठेला प्रेम करायला शिकिवले?

म्हणजे हिचे प्रेम त्याच्यावर होते? अरेरे!

शिर्मष्ठा घाईघाईने म्हणाली,

'चलायचं ना महाराणींच्या महालात?'

एखाद्या आईचे बोट धरून हसत-खेळत मूल तिच्यामागून जाते ना? तसा शिर्मष्ठेच्या पाठोपाठ मी देवयानीच्या महालात गेलो. माझे प्रक्षुब्ध मन शिर्मष्ठेशी बोलता-बोलता शांत झाले होते. तिथल्या क्रोधाची जागा क्षमेने घेतली होती.

९

देवयानी खरोखरच आजारी होती का? कुणाला ठाऊक! पण, भुरकट ढगाआडून दिसणाऱ्या चांदण्यात उदास सौंदर्य असते ना? तसे तिचे ते कोमेजलेले मुख मला वाटले. मी तिच्या जवळ जाऊन बसलो. तिचा हात हातात घेतला. जे आम्ही तोंडाने बोलू शकत नव्हतो, जे आमच्या डोळ्यांना नीट बोलता येत नव्हते, ते आमचे दोघांचे हात बोलत होते. त्या हातांचे संभाषण काही क्षण झाले आिण देवयानीचे डोळे पाणावले. तिचे ते अश्रू– कमलदलावरच्या दविबंदूंसारखे दिसणारे ते अश्रू– मला पाहवेनात. त्यांतला एक बिंदूही डोळ्यांसमोर येऊ देऊ नये, तो तिथल्या तिथेच चुंबन टिपून घ्यावा, अशी तीव्र इच्छा माझ्या मनात निर्माण झाली. पण– पण महालात शिर्मष्ठा होती ना?

मी वळून पाहिले. शिर्मष्ठा कुठेच दिसत नव्हती! पाऊलसुद्धा न वाजिवता ती बाहेर गेली होती! एवढासुद्धा आवाज होऊ न देता तिने महालाचे दार लावून घेतले होते.

देवयानीच्या डोळ्यांतील अश्रुबिंदू ओठांनी टिपून घेण्याकिरता मी वाकलो. एकदम तिने आपल्या दोन्ही हातांत माझे हात घेतले नि मोठ्या लाडीक स्वरात अर्धवट जागे झालेले माणूस बोलते ना? तसे–

ती म्हणाली,

'पुन्हा घेणार नाही ना?'

ती मद्याविषयी बोलत होती, हे माझ्या ध्यानात आले.

माझा अहंकार दुखावल्यासारखा झाला. काही तरी कटू उत्तर द्यावे, असे मनात आले; पण देवयानी आजारी होती, माझी देवयानी आजारी होती! तिला दुःख होईल, असे काही करता कामा नये, हेही त्याच मनाला जाणवले. मनात एक स्वैर उधळलेला घोडा धावत होता, त्याचा लगाम खेचून त्याला आवरण्याचा प्रयत्न एक सारथी करीत होता.

फुलाहूनही मऊ असलेल्या आपल्या हातांचे तळवे माझ्या हातांच्या तळव्यांवर

घाशीत देवयानी म्हणाली,

'नाही ना घेणार? माझ्यासाठी–'

तिच्या शेवटच्या शब्दाने मी विरघळून गेलो. मी लगेच उद्‌गारलो,

'नाही; शयनमंदिरात माझ्या तोंडाला पुन्हा कधीही मद्याचा वास येणार नाही तुला!' ती हसली आणि म्हणाली,

'मला वचन द्या!'

पुन्हा माझा अहंकार डिवचला गेला. मी हिच्यासाठी इतके करायला तयार झालो; पण हिचा मात्र माझ्यावर काडीचाही विश्वास नाही! ज्या माणसाचा आपल्यावर विश्वास नाही, त्याच्यासाठी आपल्या सुखाचा त्याग–

घोडा पुन्हा उधळू लागला होता. मोठ्या कष्टाने मी तो आवरला.

वरकरणी मी हसत म्हटले,

'या लुसलुशीत हातांचा स्पर्श सतत लाभावा, म्हणून एक सोडून शंभर वचनं देईन मी!'

'अंहं. इतकं सोपं नाही ते! बाबांच्या पायांची शपथ घेऊन तुम्ही मला वचन द्यायला हवं!'

तिच्या विडलांचा मला विलक्षण राग आला. देवयानी आता माझी पत्नी झाली होती. तिच्या मनात पित्यापेक्षा मला अधिक प्रेमाचे, अधिक आपुलकीचे स्थान मिळायला हवे होते; पण–तिच्या मनावर अजून तिच्या पित्याचेच राज्य सुरू होते.

या वेळी मन आवरताना मला अतिशय त्रास झाला. पण कसेबसे मी ते आवरले. मी तिला वचन दिले.

देवयानी हसू लागली. ते हास्य नुसत्या प्रेयसीचे नव्हते. ते एका मिननीचेही होते! रूपाच्या बळावर आपण पुरुषाला शरण आणू शकतो, या अहंकाराची धुंदी चढलेल्या रमणीचे हास्य होते ते!

प्रीतीच्या राज्यातल्या या पिहल्या युद्धात मी पूर्णपणे पराभूत झालो!

१०

मद्यपानिवषयी देवयानीला दिलेले वचन मी अक्षरशः पाळले, आमचे सहजीवन सुरळीत सुरू झाले.

ते दिवस अजून मला आठवतात! दिवस कसले? सूर्य मधेच उगवून आणि चार प्रहर माझा व देवयानीचा वियोग करवून मावळत होता, म्हणूनच त्यांना दिवस म्हणायचे. नाही तर– आठ प्रहरांची रात्र होऊ शकली असती, तर कमलात बंदिवान होऊन पडलेल्या भृंगाची जितकी कुचंबणा झाली असती, तितकाच यियात सुखसागरात पोहत रिाहला असता!

पहाटे बागेतली पाखरे किलिबलू लागली, म्हणजे मला त्यांचा राग येई. मोठी अरिसक वाटत ती मला! त्यांची किलिबल ऐकून देवयानी आपल्या महालाकडे जाण्याकिरता चुळबुळ करी; मी तिला म्हणे,

'अग, ही पाखरं वेडी असतात! पांढरं शुभ्र चांदणं पडलेलं पाहून, उजाडलं, की काय, असा त्यांना भास होतो. अजून पाच-सहा घटका रात्र आहे. स्वस्थ झोप तू!'

पण तिला ते खरे वाटत नसे. ती लगबगीने जायला निघे. मग मी म्हणे,

'आता मोठा कठीण प्रसंग आहे माझ्यावर!'

ती विचारी,

'तो कसला?'

'तुझ्यावाचून चार-पाच प्रहर काढायचा!'

ती मान वेळावून माझ्या उद्गारांची चेष्टा करी; पण तिचे मान वेळावणे इतके मधुर होते– मोरपिसालाही ज्याचा हेवा वाटेल, असे– की ते मला किती तरी वेळ पुलकित करून टाकी.

माझे न ऐकता ती तशीच जायला निघाली, म्हणजे मी म्हणे;

'तुझा हा एवढा दीर्घ काळाचा विरह मी कसा सोसू? उर्वशी नाहीशी झाली, तेव्हा माझे पणजोबा पुरूरवा रानावनांत वेड्यासारखे भटकले, पशुपक्षयांना 'माझी प्रिया कुठं आहे' म्हणून विचारू लागले. ही उर्वशीच आहे, असा भास होऊन लता-वेलींना ते आलिंगन देत सुटले! आज राजवाड्यात तसं काही मी करू लागलो, तर–'

ती मधेच बोले,

'इश्श! काहीतरीच काय बोलता!'

मी म्हणे,

'छे! हा दीर्घ विरह मला सहन होणार नाही. हा काळ मी कसा कंठू? तुझी काही तरी खूण मला दे. तिच्याकडे पाहत–'

तिने झटकन पुढे व्हावे आणि आपणहून माझे कडकडून चुंबन घ्यावे, ओठांवर किंवा गालांवर दंतव्रण दिसेल, असे माझे दीर्घ, उत्कट चुंबन घ्यावे, असे मला फार वाटे; पण माझी ही इच्छा कधीच सफल झाली नाही! मग मीच तिची चुंबनं घेऊ लागे. एक-दोन-तीन-चार, काही केल्या माझी तृप्ती होत नसे...

ती हळूच माझ्या हातांतून आपले मुख सोडवून घेई आणि किंचित चिडक्या स्वरात म्हणे,

'पुरे ना आता! अजीर्ण होईल नाही तर!'

मी उत्तर देई,

'अंहं; आणखी एक–'

ती कृत्रिम स्मित करीत म्हणे,

'अंहं! सारी फुलं संपली!'

'खोटं! अगदी खोटं!'

'कशावरून?'

'उभ्या जगात ही एकच अशी अद्भुत वेल आहे, की जितकी फुलं तोडावीत, तितकी तिच्यावर अधिक फुलं फुलतात!'

'पण तुम्ही एकदा म्हणता आणि शंभरदा–'

'महर्षींच्या आश्रमात वाढलेली मुलगी आहेस तू. तुला हे प्रेमाचं गिणत कळायचं नाही. या गिणतात एक याचा अर्थ एक हजार, एक लाख, एक कोटी, असासुद्धा होऊ शकतो. प्रसंगावर अवलंबून असतो हा अर्थ!'

ती हसल्यासारखे करी आणि तशीच निघून जाई, मी अतृप्त दृष्टीने तिच्या डौलदार पाठमोऱ्या आकृतीकडे पाहत राही.

११

इतर स्मृतींचे रंग काळाबरोबर पुसट होत जातात; पण प्रीतीच्या आठवणींचे रंग मात्र सदैव उजळ राहतात. असे का व्हावे, ते मला कळत नाही; पण होते खरे!

लग्नानंतरच्या पिहल्या काही मिहन्यांतल्या अनेक रात्री माझ्या मनावर जणू कोरल्या गेल्या आहेत– अप्सरांच्या रेखीव आकृतींसारख्या! चांदण्यांचे पैंजण वाजवीत माझ्या रंगमहालात आलेल्या त्या रात्रींनी अगिणत मधुघट भरून आणले. ते सर्व मी घटघटा प्यालो; तरी मी तृषार्तच रिाहलो! त्या रात्री म्हणजे सुंदर सरोवरे होती. प्रणयक्रीडांच्या िविवधरंगी कमळांनी फुललेली–

काय करायचंय्, ते सारं सांगून?

शरीरसुखाच्या गोष्टी मोकळेपणाने बोलणे िशष्टसंमत मानले जात नाही! म्हणून मी त्या सांगायचे टाळीत आहे, असे मात्र नाही. ब्रह्मानंद प्राप्त करून देणाऱ्या आतिमवश्वासाच्या गोष्टींची चर्चा जर चार-चौघांत होऊ शकते, तर स्त्री-पुरुषांना तेवढाच आनंद प्राप्त करून देणाऱ्या प्रीतिीवषयी उघडपणे बोलावयाची चोरी का असावी? लाजण्यासारखे, लपिवण्यासारखे ितच्यात काय आहे?

त्या मधुर प्रणयस्मृतींचा सुगंध वाऱ्यावर उडून गेला आहे, त्यांच्या पाकळ्या झडून गेल्या आहेत; काटे मात्र मागे उरले आहेत! म्हणूनच मी–

देवयानीचे आिण माझे एक रम्य, स्वतंत्र, अद्भुत जग िनर्माण करण्याकिरता काही काळ मी धडपडलो. ज्या जगात मी राजा नाही, देवयानी राणी नाही, ज्या जगात मी शिापत नहुषाचा पुत्र नाही आिण देवयानी महर्षी शुक्राचार्यांची कन्या नाही; ज्या जगात ितच्या-माझ्यामधली केवळ शरीराची बंधनेच नव्हेत, तर मनाच्याही शृंखलाही तुटून पडतील; ज्या जगात मृत्यूने 'ययिात' म्हणून म्हणून हाक मारली, तर त्याला देवयानी ओ देईल, आिण काळपुरुषाने 'देवयानी' म्हणून हाक मारली, तर त्याला ययिात ओ देईल; ज्या जगात ययिात नरकात निघाला, तर देवयानी स्वर्गाकडे पाठ फिरवून त्याच्यासाठी आनंदाने रौरवाचा स्वीकार करील आिण देवयानी कितीही वाईट असली, तरी ितने चांगले व्हावे, म्हणून ययिात आपले प्राण पाखडील– असे जग मला हवे होते! पण–

एकदा ऐन मध्यरात्री माझ्या बाहुपाशात असलेल्या देवयानीला मी वेडा प्रश्न केला,

'तू कुणाची?'

ती बोलली नसती, ितने भावपूर्ण डोळ्यांनी माझ्याकडे पिाहले नसते, केवळ माझ्या कुशीत ितने आपले तोंड लपिवले असते, तरी जे हवेहवेसे वाटत होते, ते मला मिळाले असते– तेवढ्याने माझ्या हृदयाचा कलश काठोकाठ भरला असता–

पण वेदान्तातला एखादा गहन प्रश्न मी विचारला आहे, असे मानून ती उत्तरली,

'मी बाबांची आहे, मी तुमची आहे, उद्या माझ्या उदरी जन्म घेणाऱ्या मुलाचीसुद्धा आहे मी! आज मी महाराणी आहे, उद्या मी राजमाता होईन. मी कुणाची आहे, ते कसं सांगता येईल? अनेकांचा अिधकार असतो आपल्यावर!'

प्रत्येक रंगाचे पट्टांशुक तिला शोभे. आकाशाला कुठल्याही रंगाच्या मेघमालेने शोभा येते ना? तसे कुठलेही वस्त्र परिधान केले, तरी ती उठून दिसे. तिने अंगावर हिऱ्यामोत्यांचे दागिने घातले, म्हणजे तिच्या लावण्यामुळे तेच अधिक झळाळू लागत. किती विविध प्रकारची आणि किती रमणीय रीतीने केशरचना करी ती! कधीकधी चारचार घटका तिचे प्रसाधन चाले! हे सारे तिने करावे, असेच मला वाटे; पण अशी नटलेली देवयानी कुठे तरी आपल्या आसपास असावी– अगदी– अगदी दिवसासुद्धा– असे राहून-राहून मला वाटे–

या वाटण्यात वासनेचा किती भाग होता, हे मी सांगू शकत नाही. पण त्यात भावना– साधी, सरळ, निर्मळ भावना– थोडी तरी निश्चत होती. उन्हात जशी वायूची शीतल झुळूक, तशी रूक्ष व्यवहाराने व्यापलेल्या, संत्रस्त झालेल्या पुरुषाच्या जीवनात स्त्री! तिचे ओझरते स्मित, तिची साधी हालचाल, फार काय, तिचे भोवतालचे नुसते अस्तित्वसुद्धा पुरुषाला सुखावह वाटते, उल्हसित करते; निदान मला तसे वाटे. पण देवयानीला हे कधीच कळले नाही. पुरुषाच्या कामुकतेचेच हे प्रदर्शन आहे, असे तिला वाटत होते, की काय, कोण जाणे! ती लावण्यवती होती, सौंदर्यपूजक होती, शृंगारसाधनेत कुशल होती; पण यांतले काहीही माझ्यासाठी नव्हते. एक अप्सरा शृंगारलेल्या महालात आपल्याभोवती गिरक्या घेत फिरत होती, प्रत्येक आरशात पडलेल्या आपल्या मोहक प्रतिबिंबाचे निरीक्षण करून संतुष्ट होत होती! देवयानीपाशी जे काही होते, ते सारे तिच्यासाठी होते, केवळ स्वत:साठी होते!

ती फार नृत्यकुशल आहे, असे एकदा शर्मिष्ठेच्या बोलण्यात आले. तिचे नृत्य पाहायला मी उत्सुक झालो! पण 'दरबारात काय कमी नर्तकी आहेत?' असा प्रश्न करून तिने मला धुडकावून लावले! ऋषिकन्या होती, तेव्हा ती हौसेने नृत्य करीत होती. आता ती महाराणी झाली होती. पतीसाठी का होईना, ती नाचली असती, तर तिच्या प्रतिष्ठेला केवढा कलंक लागला असता!

ती स्वत:विषयी पुष्कळ बोले. कान किटेपर्यंत शुक्राचार्यांच्या मोठेपणाच्या गोष्टी सांगे. पण नहुषमहाराजांनी इंद्राचा पराभव कसा केला, हे मला तिने एकदाही विचारले नाही! लहानपणी नगरोत्सवात बेफाम घोड्यावर बसण्यात मी दाखिवलेले शौर्य, कुमारवयात अश्वमेधाचा घोडा घेऊन मी केलेला दिग्विजय, या साऱ्या गोष्टी तिच्या कानांवर आल्या होत्या. पण यांतली कुठलीही गोष्ट तिने मला कधी विचारली नाही, यांतले काही ऐकण्याची कधी उत्सुकता दर्शविली नाही!

उलट, तिच्या संशयी वृत्तीने मला त्रास होई. शर्मिष्ठेचा विडा तिच्यापेक्षा अधिक रंगला, म्हणून सहज थट्टा करण्याकिरता पोरकटपणाने मी बोलून गेलो,

'ज्याचं प्रेम अधिक असतं, त्याचा विडा अधिक रंगतो!'

या एका वाक्याने ती किती चिडली– किती बडबडली! त्या क्षणापासून किती कसोशीने ती शर्मिष्ठेला माझ्यापासून दूर ठेवू लागली!

अलकेने आपली आठवण म्हणून दिलेला सोनेरी केस मी एका सुवर्णमंजूषेत जपून ठेवला होता. ती पेटी एकदा देवयानीच्या हाताला लागली. तिच्यात काय आहे, ते पाहायचा तिने हट्ट धरला. शेवटी मी तिला ती पेटी उघडून दाखिवली. तो सोनेरी केस

हातात घेऊन तिने एकदम मला प्रश्न केला,

'ही तुमची प्रियकरीण सध्या कुठं आहे?'

मी म्हटले,

'ती प्रियकरीण नव्हती माझी! बालमैत्रीण होती!'

तिने संशयी स्वरात प्रश्न केला,

'सध्या कुठं असते ती?'

मी वर आकाशाकडे पाहिले.

ती हसत म्हणाली,

'मग हा केस कशाला इतका जपून ठेवलात?'

तिची आठवण म्हणून!'

ती उपहासाने हसली आणि म्हणाली,

'उद्या मी मेले, तर माझी नुसती आठवणसुद्धा ठेवणार नाही तुम्ही! फार प्रेम होतं, वाटतं, हिच्यावर? अगदी जपून ठेवलाय् हा केस–!'

तो केस फेकून देण्याची तिची इच्छा होती. तो तिच्याकडून परत मिळवून त्या सुवर्णमंजूषेत ठेवताना मला काय कष्ट पडले, ते माझे मलाच माहीत!

१३

एके दिवशी झोपेत ती काही बोलत आहे, असे मला वाटले. ती कुणाशी बोलत होती, कुणास ठाऊक!

स्वप्नात ती माझ्याशीच बोलत असेल का? मी स्वप्नातसुद्धा दिसावे, इतके देवयानीचे माझ्यावर उत्कट प्रेम असेल का?

माझ्या रोमारोमांत आनंदलहरी उसळल्या. जिवाचे कान करून मी ऐकू लागलो.

तो झोपेत म्हणाली,

'अंहं-'

बहुधा हा तिने चुंबनाच्या मागणीला दिलेला नकार असावा! तिच्या स्वप्नात मीच आलो असलो पाहिजे!

ती म्हणत होती,

किती सुंदर आहेत ही फुलं! पण–'

किंचित थांबून ती उद्गारली,

'नाही, गडे, मी नाही ही माळणार!'

काही क्षण गेले. ती निद्रामग्नच होती. जणू काय झोपेत एक नाटक चालले होते आणि ती त्यातले आपले संवाद म्हणत होती. ती म्हणाली,

'अंहं. तुम्ही ती माझ्या केसांत–'

पुन्हा काही क्षण गेले. ती उद्गारली,

'नाही? नाही? मग मी त्यांचा चोळामोळा करून टाकीन!'

तिचे स्मित मावळले. ती एकदम बोलायची थांबली.

झोपेत कुणाला उद्देशून ती हे बोलत आहे, हे मला कळेना. तो संवाद मैत्रणीशी चाललेला नव्हता, हे निश्चित. ती 'तू' म्हणत नव्हती. 'तुम्ही' म्हणत होती.

भाग्यवान आहे! कचासारखा तपस्वी जिच्यासाठी आपल्या साऱ्या तपावर पाणी सोडायला तयार आहे, तिला या जगात काय कमी आहे? अशा उत्कट, निरपेक्ष प्रेमाइतके मोलाचे या जगात दुसरे काय आहे?

कच हसत-हसत हे बोलला. पण... पण त्या हसण्यातूनच त्याच्या अंतरीची व्यथा मला समजली. देवयानीच्या स्वभावाचे– तिच्या उद्दाम वर्तनाचे– त्याला दुःख होत होते. असे असूनही, तिच्याविषयी त्याला वाटणारी आपुलकी तिळमात्र कमी झाली नव्हती.

प्रीतीच्या या मुक्या दुःखासारखे दुसरे दुःख या जगात नाही! पण या मूक व्यथेच्या वेदना दुसरे कोण, कशा कमी करणार?

मी काही बोलत नाही, असे पाहून तो म्हणाला,

'शुक्राचार्यांनी पुन्हा उग्र तपश्चर्येला सुरुवात केली आहे. संजीवनीसारखी कसली तरी विचित्र विद्या ते आता संपादन करतील. मग पुन्हा देव-दानवांचं युद्ध सुरू होईल! देव, दानव, मानव, दस्यू या सर्वांचं हे जग आहे. पण हे सुंदर जग सदैव त्यांच्या कलहांनी भरलेलं पाहून मला झोप येत नाही. वाटतं, पिढ्यान् पिढ्या हे असंच चालायचं का? युद्ध, दुःख, कलह, संघर्ष यांचंच राज्य या विश्वात असावं, अशीच भगवान उमाशंकराची इच्छा आहे का? उग्र तप करून त्यांना प्रसन्न करून घ्यावं आणि 'मला दुसरा कुठलाही वर नको! पण या जगात शांतीचं राज्य कसं स्थापन होईल, हा मंत्र तेवढा मला सांगा.' असा त्यांच्या पायांशी हट्ट धरावा, असं फार-फार वाटतंय् मला! कदाचित दहा-वीस वर्षं आपली भेट होणार नाही, असं मी तुला म्हटलं ते यामुळंच!'

४

त्या दिवशी कच आणि राजमाता यांना भृगुपर्वताकडे घेऊन जाणारा रथ निघून गेला! अशोकवन कसे ओके-ओके वाटू लागले! मी एक दुर्दैवी दासी आहे, माझा छळ करण्याकरिता देवयानीने मला मुद्दाम अशोकवनात ठेवले आहे, इथल्या एकांतात कुजत, कणाकणाने झिजत, एके दिवशी माझा अंत होणार आहे, स्त्रीचे जीवन फुलिवणाऱ्या कुठल्याही सुखाचा किरण देवयानी माझ्या आयुष्यात डोकावू देणार नाही; मी तरुणपणीच म्हातारी दिसू लागले, म्हणजे तिला सूडाचे पुरे समाधान मिळेल– माझ्या मनातल्या या साऱ्या भुतांना किती थोड्या दिवसांत आणि किती थोड्या शब्दांत कचाने पार पिटाळून लावले होते!

भर दरबारात 'शर्मिष्ठा माझी दासी आहे!' म्हणून देवयानीने किती तोऱ्याने कचाला सांगितले! एखाद्या जहरी बाणाच्या टोकासारखे ते शब्द माझ्या काळजात घुसले! पण त्याच्या पाठोपाठ कचाच्या करुण, स्नेहपूर्ण दृष्टीने त्या जखमेवर जे अमृतसिंचन केले, त्याच्यामुळे त्या शब्दांनी होणारा तीव्र दाह क्षणार्धात नाहीसा झाला.

अशोकवनात पाऊल टाकताच किती तत्परतेने माझे क्षेमकुशल विचारायला तो अतिथिशाळेतून अगदी मागच्या बाजूला असलेल्या माझ्या महालात आला. त्याला पाहताच मी उठून उभी राहिले. तो मला पुनःपुन्हा खाली बसायचा आग्रह करू लागला. शेवटी मी म्हणाले,

'कचदेव, आपल्यापुढं खाली बसायला शर्मिष्ठा आता राजकन्या राहिली नाही, ती दासी झाली आहे!'

माझ्यावर आपली स्निग्ध दृष्टी रोखून तो हसत म्हणाला,

'शिर्मष्ठे, आपल्या अंतरंगात सुगंधित कस्तूरी आहे, हे कस्तूरीमृगाला कधी ठाऊक असतं का? तसं तुझं झालंय्. तुझ्या शरीराला दासीची कामं करावी लागली असतील, पण तुझा आत्मा कुणाचाही, कशाचाही दास नाही! तो पूर्णपणे मुक्त आहे. ज्याचा आत्मा मुक्त असतो, तोच या जगात ईश्वराचं दर्शन घेऊ शकतो. मोठमोठ्या ऋषींना वर्षानुवर्ष तपश्चर्या करूनही मोक्ष मिळत नाही...'

लाजेने लाल होऊन खाली मान घालीत मी म्हणाले,

'कचदेव, मी देवयानीची एक नावडती दासी आहे. माझ्यासारख्या दासीला आत्मिबत्मा काही कळत नाही!'

'तू आधी खाली बैस, पाहू! खाली बसण्याचा संबंध माणसाच्या शरीराशी आहे. तो काही त्याच्या आत्म्याशी नाही. तेव्हा तेवढं करणं तुला कठीण जाऊ नये!'

'आपल्यासमोर मी खाली बसले, तर कुणीतरी देवयानीकडे चुगली करील. मग मला तिची बोलणी खावी लागतील. मी दासी आहे, हे–'

'तू दासी नाहीस!'

'मग कोण आहे मी? एके काळी मी राजकन्या होते! पण आज? आज मी कुणाची कन्या नाही, कुणाची पत्नी नाही, कुणाची माता नाही! कुणी कुणी नाही मी या जगात!'

'कोण म्हणतं असं?'

'मी!'

'तू अजून स्वत:ला ओळखलं नाहीस. तू बहीण आहेस.'

'बहीण? कुणाची?'

'माझी! कचाला दोन बिहणी आहेत. एक देवयानी आिण दुसरी शिर्मष्ठा.'

किती साधे शब्द होते हे! पण माझ्या मनात त्यांनी केवढे चैतन्य निर्माण केले! मी कचाची बहीण आहे! एवढा विरक्त, एवढा त्यागी, एवढा पिवत्र असा भाऊ मला लाभला आहे! मग केवळ माझ्या शरीरावर दासीपणाचा आळ आला आहे, म्हणून मी कुढत, रडत, झुरत, मरत बसू? नाही– मी मुळीच कुढणार नाही!

कच बोलू लागला,

'तू नुसती माझी बहीण नाहीस, तू माझी गुरू आहेस. संजीवनी विद्या मिळिवताना स्वत:च्या ज्ञातीसाठी मी मोठा त्याग केला, असं मला वाटत होतं; पण तू माझ्याहूनही अिधक श्रेष्ठ असा त्याग केला आहेस? तू या दासीपणाचं दु:ख उगीच उगाळीत बसू नयेस, असं तुझ्याजवळ तुझ्या या शिष्याचं मागणं आहे! जगाच्या दृष्टीनं तू दासी असशील; पण माझ्या दृष्टीनं तू महाराणी आहेस. खरी दासी आहे देवयानी! वैभवाची, प्रतिष्ठेची आिण अहंकाराची गुलाम होऊन बसली आहे ती! ज्याचा आत्मा स्वार्थाच्या, वासनांच्या आिण मोहांच्या आहारी जातो, तो मनुष्य या जगात सदैव दास्यात खितपत पडतो! स्वार्थावर स्वत:च्या सर्व सुखांवर निखारे ठेवून तू इथं आलीस; माणसाला परमेश्वराशी जोडणारा अितशय जवळचा पण अत्यंत अवघड असा मार्ग– त्यागाचा मार्ग– तू चोखाळलास. तू खरी स्वामिनी आहेस; दासी नाहीस! शिर्मष्ठे, थोरल्या भावानं धाकट्या बिहणीला अभिवादन केलं, तर तिला आवडणार नाही, हे मला ठाऊक आहे; पण तू वयानं माझ्याहून लहान असलीस, तरी तपानं फार-फार मोठी आहेस. म्हणून–'

बोलता-बोलता मला नमस्कार करण्याकिरता तो हात जोडीत आहे, असे–

मी कुठे आहे, काय करीत आहे, याचे भान मला रिाहले नाही. मी झटकन पुढे झाले आिण त्याचे दोन्ही हात माझ्या हातांत धरले. या अितप्रसंगाचा त्याला राग येईल. तो माझे हात िझडकारून टाकील, असे पुढल्या क्षणी माझ्या मनात आले. आश्रमात असताना देवयानीचा स्पर्श तो किती कटाक्षाने टाळीत असे, याची मला आठवण झाली– मी शरमले, गोंधळले! त्याच्या हातांतून हात सोडवून घेऊ लागले मी! त्याच्या ते लक्षात आले असावे. माझे हात न सोडता तो हसत म्हणाला,

'सारेच स्पर्श सारखे नसतात, ताई! आज माझी आई असती आिण मी हिमालयात जाऊ नये, असं तिला वाटलं असतं, तर आपला मायेचा अिधकार बजावण्याकिरता तिनं मला असंच धरून ठेवलं नसतं का?'

क्षणभराने माझे हात सोडून त्याने हाक मारली,

'ताई!'

मी त्याच्याकडे वेड्यासारखी पाहत रिाहले. त्याने मला दुसऱ्यांदा ताई म्हटले. कच मला ताई म्हणून हाक मारीत होता. मी कचाची बहीण होते! मग मला दुःख करायचे काय कारण होते?

कच बोलू लागला,

'ताई, पत्नी होण्यापूर्वीच तू आई झालीस! साऱ्या दानवकुलाची आई झालीस! ज्या आत्मशक्तीने हा त्याग केलास, ती तुझ्या ठायी सतत वाढत राहो, एवढाच मी तुला आशीर्वाद देतो.'

त्याचा शब्द नि शब्द माझ्या काळजावर कुणी तरी कोरून ठेवीत होते!

५

कच अशोकवनात असेपर्यंत त्याच्या साध्या शब्दांतून निर्माण होणाऱ्या सात्त्विक उन्मादाने माझे मन कसे भरून गेले होते! पण तो निघून गेल्यावर हा उन्माद एकदम ओसरला. चतुर्थीची हसरी चंद्रकोर मावळावी आिण आकाश अगदी उदास दिसू लागावे, तसे मला झाले. तो येण्यापूर्वी अशोकवनातल्या निष्क्रिय आिण नीरस जीवनक्रमाला मी कंटाळून गेले होते. आता तर प्रत्येक पळ कसे घालवावे, या विवंचनेत मी पडले.

राजवाड्यात असताना चित्रे काढण्याचा नाद मी पुन्हा स्वतःला लावून घेतला होता. अशोकवनात आल्यावरही काही दिवस मी दिसेल त्या वृक्षाचे, वेलीचे आिण वस्तूचे चित्र काढीत सुटले होते. पण थोड्या दिवसांनी सृष्टीतले विचित्र्य मला स्फूर्ती देईनासे झाले. काही झाले, तरी माणसाच्या मनाच्या आरशातच बाहेरच्या सौंदर्याची प्रतिबंबे पडत असतात. ज्या दिवशी मी दासी झाले, त्याच दिवशी माझ्या मनाचा हा आरसा फुटून गेला! पुढे कित्येक दिवस त्याचे तुकडे जुळवून, त्यांत दिसतील ती मोडकी-तोडकी प्रतिबंबे मी पाहत आले होते. पण आता ते तुकडेसुद्धा मला जुळिवता येईनात! माझ्या हृदयाचे स्मशान झाले होते. तिथल्या फुलवेलीसुद्धा अर्धवट जळून, धुरकटून भुतांसारख्या दिसू लागल्या होत्या!

रिकामा वेळ एखाद्या उपाशी वाघासारखा मला खायला येई. मग ज्या गोष्टी

मनातल्या अडगळीच्या खोलीत मी जाणूनबुजून फेकून दिल्या होत्या, त्या तिथून हळूच बाहेर पडून माझ्या मानसमंदिरातल्या मंचकावर येऊन बसत. महाराज युद्धावर निघाले, तेव्हा त्यांनी मी लावलेला कुंकुमितलक–तो त्यांचा ओझरता स्पर्श! कचाच्या हाताचाही मला स्पर्श झाला होता! पण या दोन्ही स्पर्शांत किती अंतर होते! कचाच्या स्पर्शाचे स्मरण झाले, म्हणजे अरण्यातल्या एखाद्या ऋषींच्या सुंदर, पवित्र आश्रमाची आठवण होई. महाराजांचा स्पर्श आठवला, म्हणजे उद्यानातला उन्मादक लताकुंज डोळ्यांपुढे उभा राही.

महाराजांचा तो स्पर्श काही मनाच्या अडगळीतून एकटाच बाहेर येत नसे! मग महाराज आणि देवयानी यांच्या मधुमीलनाची ती पहिली रात्र आठवे. महालाबाहेर विड्यांचे तबक घेऊन उभी असलेली शर्मिष्ठा दिसू लागे. भांडून महालातून निघून जाणाऱ्या देवयानीच्या जागी आपण असतो, तर तसला लाजिरवाणा प्रसंग कधीच घडला नसता, आपण महाराजांना क्षणभरसुद्धा दुःख दिले नसते. आपणांला मद्य आवडत नसले, तरी त्यांच्याकिरता तो वास आपण सोसला असता–

छे! ती रात्र मला प्रत्येक रात्री आठवू लागली. ती माझे मन अगदी अस्वस्थ करून सोडी! मग दोन प्रहर उलटून गेले, तरी झोप माझ्याकडे ढुंकूनसुद्धा पाहत नसे! समुद्राला मिळण्याकिरता लगबगीने धावणाऱ्या नदीची आतुरता माझ्या रोमरोमांत संचार करी. मन कसे वारा प्याल्यासारखे होई. शरीरातला कण नि कण तृषार्त होऊन 'प्रेम! प्रेम!' म्हणून आक्रोश करी!

एका रात्री काही केल्या झोप येईना मला! म्हणून मी चित्रे काढायला बसले. पुरूरवा आणि उर्वशी यांचे ते नाटक मला सहज आठवले. त्या प्रसंगाचे चित्र काढावेसे वाटले. मी पुरूरव्याची कल्पना करू लागले. क्षणात महाराजांची मूर्ती माझ्या मनश्चक्षूंपुढे उभी राहिली. पुरूरवा तर फार चांगला मिळाला, म्हणून मी हरखून गेले. मग उर्वशी कशी असावी, याचा मी विचार करू लागले. एकदम देवयानी माझ्या डोळ्यांपुढे उभी राहिली. अप्सरेचे चित्र काढायला अप्सरेसारखी लावण्यवती मिळाली, म्हणून मला आनंद झाला. पण लगेच देवयानी त्या नाटकातल्या उर्वशीसारखीच महाराजांना टाकून बोलत आहे,

'राजा, एक गोष्ट लक्षात ठेव; स्त्रियांच्याबरोबर चिरकाल स्नेह राहणं शक्य नसतं. कारण त्यांची हृदयं लांडग्याच्या हृदयांसारखी असतात' असे त्यांना बजावून सांगत आहे, असा भास झाला मला!

ते चित्र काढायचा धीर मला होईना. पण पुरूरवा म्हणून डोळ्यांपुढे उभी राहिलेली महाराजांची मूर्ती काही केल्या तिथून हलेना. शेवटी एकट्या महाराजांचे चित्र काढायचे मी ठरविले.

त्या चित्राच्या नादात माझे काही दिवस मोठ्या आनंदात गेले.

शेवटी चित्र तयार झाले. ते भिंतीला टेकून ठेवून मी दुरून पाहिले. मी काही चित्रकलेत निपुण नव्हते; पण या चित्रातली महाराजांची आकृती किती सजीव, हुबेहूब भासत होती!

चित्र पुरे झाल्याची पहिली रात्र होती ती. ते कोपऱ्यात ठेवले होते मी. झोप येईना, म्हणून मी उगीच त्याच्याकडे टक लावून पाहू लागले. थोड्या वेळाने मला भास झाला, महाराज माझ्याशी काहीतरी बोलताहेत! ते थट्टा करीत होते माझी–

‘इतके सुंदर केस देवानं तुला दिले आहेत; पण तू मात्र एखाद्या वियोगिनीसारखी एकवेणी राहत आहेस! हे नाही आपल्याला आवडत! सिंहाला जशी आयाळ, तशी स्त्रीला केशभूषा!’

ही कसली, बाई, थट्टेची रीत! मी लाजले. खाली पाहू लागले. पुष्कळ वेळाने मी मान वर करून या थट्टेला उत्तर देण्याकिरता तोंड उघडले. पण–

मी उत्तर देणार कुणाला? महाराज होते कुठे त्या महालात? ते कशाला येतील या अशोकवनात? माझ्यासमोर महाराजांचे मीच काढलेले ते चित्र उभे होते.

६

लहानपणी आईला माझ्या लांबसडक, काळ्या कुळकुळीत केसांचा केवढा अभिमान वाटायचा! कितीही कामांत असली, तरी ती स्वत: माझी वेणी घालायची. दररोज अगदी नव्या प्रकारची! दासींनी शमाची वेणी घातलेली तिला मुळीच खपत नसे. लहानपणी मंगलदिवशी न्हाऊन, केस उदवीत मी उभी राहायची. गुडघ्यांपर्यंत रुळणारे ते स्वत:चे मोकळे केस पाहून माझी मलाच मौज वाटायची. मग माझ्या मनात यायचे, मोर आपला पिसारा फुलवून नाचतो ना? हे केस फुलवून जर आपल्याला तसे नाचता आले, तर काय गंमत होईल! पण देवयानी नृत्यात निपुण होती. मला काही केल्या ते नीट जमत नसे; आिण केस फुलिवण्याची जादू कुठे मिळते, हे तर मला कधीच कुणी सांगितले नाही.

आई वेणी घालताना नेहमी म्हणे,

‘शमा, किती सुदैवी आहेत तू! लाखांत एखाद्याच मुलीचे केस गुडघ्यांपर्यंत पोचतात! अशा मुलीचं भाग्य अचानक उदयाला येतं, म्हणतात!’

किती वेडी समजूत होती ही आईची! शेवटी माझे भाग्य उघडले होते! पण ज्या पेटीतून हिरे-माणके निघायची, तिच्यातून दगडधोंडे घेऊन ते बाहेर पडले होते! अशोकवनात देवयानीची एक नावडती दासी म्हणून रखडत, रडत, कुजत पडले होते! केशभूषा करायचा कंटाळा येई, म्हणून एखाद्या बैरागिणीसारखी राहत होते मी!

नटावे-थटावे, असे कुणा तरुणीला वाटत नाही? पण स्त्रीचा सारा साजशृंगार काय स्वत:साठी असतो?

रात्री या कुशीवरून त्या कुशीवर वळताना पाठीवरच्या वेणीकडे सहज हात जाई माझा! मग मुग्ध वयात वाचलेले ते मधुर काव्य आठवे–

त्या काव्यातील नायिका माझ्यासारखी जागीच असते. नायक मात्र निद्रावश झालेला असतो. समोरच्या खिडकीतून चंद्रबिंब दिसू लागते. नायिका आपल्या निद्रित पतीकडे पाहते. त्याचा मुखचंद्र आकाशातल्या चंद्रापेक्षा सुंदर आहे, असे तिला वाटते. या बाहेरच्या चंद्राची आपल्या वल्लभाच्या मुखचंद्राला दृष्ट लागू नये, म्हणून ती तो झाकून टाकू इच्छिते. पण आपल्या प्रियकराला तोंडावरून अगदी तलम पांघरूणसुद्धा घ्यायची सवय नाही, हे तिला पुरेपुर ठाऊक असते. तसले पांघरूण घातले, की लगेच त्याची झोपमोड होते! म्हणून ती आपल्या नाजूक पदराने देखील त्याचे मुख झाकू इच्छीत नाही. मग करायचे काय? आकाशातल्या या मत्सरी चंद्रापासून वल्लभाचे संरक्षण कसे करायचे? एकदम तिला कल्पना सुचते. त्या दिवशी तिने मोठी सुंदर केशभूषा केलेली असते. तिचे कौतुक करून नायक झोपी गेलेला असतो. आता त्या केशभूषेचा

तिला काही उपयोग नसतो. झटकन ती विसकटून टाकते ती! तिचा विपुल केशकलाप मोकळा होतो! त्या मोकळ्या केसांनी ती पतीच्या मुद्रेकडे अगदी वाकून, निरखून पाहू लागते. साहिजकच तिच्या प्रियकराचे मुख त्या केसांनी झाकले जाते. त्याला आकाशातल्या चंद्राची दृष्ट लागण्याचा संभव नाहीसा होतो!

हे काव्य वाचल्यावर सोळा-सतरा वर्षांची शिर्मष्ठा किती तरी दिवस मनात म्हणत होती,

'माझे केस असेच लांबसडक आहेत. उद्या लग्न झाल्यावर चंद्र जर माझ्या वल्लभाच्या मुखचंद्राचा हेवा करू लागला, तर मीसुद्धा त्याचं असंच संरक्षण करीन!'

हे मनात म्हणताना तिला कशा गुदगुल्या होत! पण आता? आता त्या काव्याची आठवण तिच्या काळजाचे लचके तोडीत होती!

कुठे आहे तिचा प्रियकर? कुठे आहे तिचा पती? कुठे आहे त्याचा मुखचंद्र? काय करायचंय् तिला सुंदर केशभूषा करून? कुणासाठी ती करायची? देव्हाऱ्यात जर देवाची मूर्ती नसेल, तर रानावनांत भटकून फुले गोळा करायची कुणासाठी?

७

कचाचे सारे बोलणे मी पुन:पुन्हा आठवून पाही. मग घटकाभर मन शांत होई. दिवस कसा तरी सरे; पण रात्र मात्र–!

रात्रीच्या भयाण एकांतात महाराजांचे ते चित्र माझी सोबत करू लागले! मी त्याच्या पुढ्यात बसे. फुलांची माळ घालून त्याची पूजा करी. मग माझे ध्यान सुरू होई. डोळे मिटून महाराजांचे आिण माझे संभाषण मी ऐकत राही. मी डोळे उघडले, म्हणजे महालाच्या भिंती म्हणत,

'मोठी आतल्या गाठीची आहेस हं तू, शिर्मष्ठे! प्रियकराशी घटका-घटका गुजगोष्टी करीत बसतेस! पण त्यातलं अवाक्षरसुद्धा आम्हांला ऐकू येत नाही!'

एके दिवशी मी त्या चित्राला फुलमाळा वाहिली. मग मी ध्यानाकिरता डोळे मिटले. पण आज महाराज माझ्याशी काही केल्या बोलेनात! ते माझ्यावर रागावले आहेत, असे वाटले मला! मी डोळे उघडले आिण त्यांच्या ओठांवर ओठ टेकीत विचारले,

'आता तरी जाईल रुसवा?'

पाच-दहा क्षणांनी माझ्या लक्षात आले, ते महाराज नव्हते, महाराजांचे चित्र होते ते!

त्या चुंबनाची माझी मलाच लाज वाटू लागली. कचाला हे कळले, तर तो मला काय म्हणेल? शिर्मष्ठा त्याची बहीण, त्याची आवडती ताई! तिला आपले मन थोडेसुद्धा आवरता येऊ नये?

कितीकिती वेळ मी तळमळत पडले होते! अंधारात कुठे प्रकाशाचा किरण दिसेल का, पाहत होते! आपल्या मनाची दारे आिण खिडक्या बंद करणे अवघड असले, तरी अशक्य नसते! ते मी कसोशीने करीत आले होते. पण कुठल्या तरी झरोक्यातून, वरच्या कौलारातून आिण बंद केलेल्या दाराच्या फटींतून आत चोरपावलांनी येणारे चांदणे– त्याला प्रतिबंध कसा करायचा? मी घेतलेले ते चित्राचे चुंबन म्हणजे अशा

चांदण्याचा एक कवडसा होता!

विचार करता-करता कचाच्या पावलावर पाऊल टाकून जाणे किती कठीण आहे, याची मला कल्पना आली. तो पवित्र आहे, प्रेमळ आहे, प्रामाणिक आहे; पण तो पुरुष आहे! त्याचे पावित्र्य, त्याचा प्रेमळपणा, त्याचा प्रामाणिकपणा ही सारी शर्मिष्ठेची पूजास्थाने आहेत. पण–

पण शर्मिष्ठा स्त्री आहे. स्त्रीचे शरीर आणि पुरुषाचे शरीर! स्त्रीचे मन आणि पुरुषाचे मन! स्त्रीचे जीवन आणि पुरुषाचे जीवन! किती-किती अंतर आहे या दोन्हींत! पुरुष अमूर्त गोष्टींच्या मागे सहज धावतो; कीर्ती, आत्मा, तपस्या, पराक्रम, परमेश्वर अशा गोष्टींचे त्याला झटकन आकर्षण वाटते, ते यामुळेच! पण स्त्रीला त्याची चटकन मोहिनी पडत नाही. तिला प्रीती, पती, मुले, सेवा, संसार अशा मूर्त गोष्टींचे आकर्षण अधिक वाटते. ती संयम पाळील, त्याग करील; पण तो मूर्त गोष्टींसाठी! अमूर्ताची तिला पुरुषांसारखी ओढ लागत नाही. आपल्या सर्वस्वाने पूजा करायला किंवा आपल्या अश्रूंचा अभिषेक करायला तिला एक मूर्ती लागते. पुरुष स्वभावतः आकाशाचा पूजक आहे; स्त्रीला अधिक प्रिय आहे पृथ्वीची पूजा!

कितीतरी वेळ हे विचारचक्र माझ्या मनात भिरभिरत राहिले! त्याच्या त्या भ्रमणाला काही दिशा होती, की ते स्वैर फिरत होते, कुणाला ठाऊक! पण या विचारांनी माझ्या मनाला थोडीशी शांती मिळाली.

८

दिवस उगवत होते, मावळत होते. रात्री येत होत्या, जात होत्या. चांदणी रात्र, पौर्णिमेची रात्र– सारे सारे माझ्या लेखी नीरस होते! आपल्या या कंटाळवाण्या आयुष्याचा शेवट काय होणार, हे माझेच मला कळेना! अधून-मधून मनात येई, मांजर उंदराला खेळवून-खेळवून शेवटी ठार मारते. देवयानी आपल्याला तशीच खेळवीत नाही ना? आयुष्याला कंटाळून मी आत्मघात करावा, अशी तिच्या अंतर्मनाची इच्छा असेल काय?

हा विचार माझ्या मनात आला, की माझ्या अंगावर शहारे उभे राहत. वाटे, पुढे कधीतरी आत्महत्या करायची पाळी आपल्यावर येणारच असेल, तर ती आजच केलेली काय वाईट? चांगली जवळ यमुनामाई आहे! सहज फिरत-फिरत तिच्या तीरावर जावे आणि–

एका चांदण्या रात्री हा काळाकुट्ट विचार मनात घोळवीत मी स्वस्थ बसले होते. बाहेर प्रथम रथाची चाके वाजल्याचा, मग रथ एकदम थांबल्याचा अस्पष्ट आवाज मी ऐकला. इतक्या रात्री रथातून माझ्यासारख्या दासीकडे कोण येणार? देवयानी तर, शर्मिष्ठा जिवंत आहे, की मेली आहे, याची चौकशी करायलासुद्धा इकडे फिरकणार नाही, हे मला पक्के ठाऊक होते. असेल कुणी तरी अतिथी! नाही तरी ऋषी-मुनी! दिले असेल त्याला देवयानीने इकडे पाठवून! आपल्याला त्याच्याशी काय करायचंय्? कोण आले असेल, त्याची सेवक अतिथिशाळेत व्यवस्था करतील.

मी मनात हे म्हणत असतानाच एक सेवक एका ऋषींना घेऊन माझ्याकडे आला.

कच या मागच्या बाजूच्या महालात येऊन माझ्याशी बोलत बसे, हे खरे! पण त्याची गोष्ट निराळी होती! या परक्या अपरिचित ऋषीला सेवकाने इथे आणणे उचित नव्हते.

मी कठोर स्वराने त्या सेवकाला म्हणाले,

'तुला वेड लागलंय्, वाटतं. ही काही अतिथशाळा नाही! या ऋषींना इथं कशाला घेऊन आलास?'

तो म्हणाला,

'आपल्याकडंच घेऊन जायला सांगितलय् यांना!'

'कुणी?'

' महाराणींनी!'

'महाराणींनी? कुठं आहेत त्या?'

'त्या रथातून नुकत्याच परत गेल्या. या. चार घटकांनी ऋषमहाराजांना राजवाडयावर घेऊन जाणार आहेत त्या. यांचं आपणांला दर्शन व्हावं म्हणून–'

मी ऋषमहाशयांकडे पाहिले. यांना आपण पूर्वी कुठे तरी पाहिले आहे, असे मला वाटले. मग माझे मलाच हसू आले. मी त्यांना कुठे पाहणार? मात्र तसा भास मला क्षणभरच झाला खरा!

ऋषवर्यांचा देह मोठा रुबाबदार होता; एखाद्या राजाला शोभेल, असा! गळ्यातल्या रुद्राक्षांच्या माळा रत्नहारांप्रमाणे त्यांच्या शरीराला शोभा देत होत्या. मात्र एकंदरीत स्वारी मोठी बुजरी नि लाजरी वाटली. ते मला दर्शन द्यायला आले होते. पण त्यांचे दर्शन कसे घ्यायचे, हेच मला कळेना! माझ्या दृष्टीला दृष्टी भिडली, की लगेच ते दुसरीकडे पाहू लागत. तर यतीसारखा हाही कुणी स्त्रीद्वेष्टा तापसी माझी कुचेष्टा करण्याकिरता देवयानीने पाठिवला नसेल ना? असा संशय माझ्या मनात आला. या बोवाजींशी अगदी जपून वागायचे, असे मी ठरिवले.

महालाच्या मध्यभागी मी त्यांना बसायला आसन दिले. पण ते त्या आसनावर बसेनात. घोगऱ्या आवाजात ते म्हणाले,

'आम्ही तापसी नेहमी गुहांत राहणारे! तिथं कोपऱ्यात बसेन मी!'

'मी छपरावर बसतो', असे या महंताने सांगितले असते, तर मी त्याचे काय करणार होते? त्यापेक्षा हे पुष्कळ बरे, असे मनात म्हणत मी आसन उचलले आिण ते समोरच्या कोपऱ्यात नेऊन मांडले. स्वारी लगेच त्याच्यावर बसली. ते बसल्यावर मग मला चुटपूट लागली. त्याच कोपऱ्यात महाराजांचे चित्र होते. त्याला नुकतीच फुलांची माळ वाहिली होती मी! या ऋषमहाराजांनी ते सारे पाहिले नि देवयानीला जाऊन काहीच्या बाहीच सांगितले, तर–

अरे, देवा! ते साधुमहाराज त्या चित्राकडेच पाहत होते! अगदी टक लावून!

मला दरदरून घाम फुटला! मात्र त्यांनी चित्रिवषयी अवाक्षरसुद्धा काढले नाही!

थोडा वेळ ध्यानस्थ बसून ते बोलू लागले. किती घोगरा आिण विचित्र आवाज होता त्यांचा! पण मुद्रा मात्र पिहल्यापेक्षा प्रसन्न दिसू लागली होती.

मी त्यांना वंदन केल्यावर ते म्हणाले,

'मुली, तुझी काय इच्छा आहे?'

'काही नाही!'

‘खोटं बोलतेस तू!’

मी गप्प बसले.

ते हसत म्हणाले,

‘तुझं कुणावर तरी प्रेम बसलं आहे. ती व्यक्ती अगदी जवळ आहे तुझ्या; पण ती फार दूर आहे, आपल्याला दुर्लभ आहे, असं तुला एकसारखं वाटतंय्!’

नाही-होय म्हणायचा धीरच झाला नाही मला! मात्र राहून-राहून मला वाटत होते. माझे मन यांना कसे कळले? हे खरोखरच कुणी त्रिकालज्ञ ऋषी असतील का?

‘ज्याच्यावर तुझं प्रेम बसलं आहे, त्याच्यासाठी तू काय करायला तयार आहेस?’

लगेच माझ्या तोंडून शब्द निघून गेले,

‘मी माझे प्राणसुद्धा देईन!’

मग नकळत मी जीभ चावली. पण हातातून बाण सुटून गेल्यावर हळहळून काय उपयोग होता?

ऋषिमहाराज नुसते हसले. पुन्हा थोडा वेळ डोळे मिटून ते ध्यानस्थ बसले. मी आपली वेड्यासारखी त्यांच्याकडे पाहत उभी होते!

थोड्या वेळाने डोळे उघडून ते म्हणाले,

‘माझ्यावर अजून तुझा विश्वास बसलेला दिसत नाही. हे महालाचं दार लाव, म्हणजे आमचं मंत्रसामर्थ्य किती मोठं आहे, ते तुला दाखिवतो.’

महालाचे दार लावायचे? आिण त्या यतीसारखा हा गळिाबळा दाबू लागला, तर?

मी गोंधळून तशीच उभी रिाहलेली पाहून ऋषिमहाराज उठले. रागावून चालले, असे वाटून मी भयभीत झाले. पण ते बाहेर गेले नाहीत. जवळ येऊन माझ्या मस्तकावर हात ठेवीत ते म्हणाले,

‘जा, दार लाव जा. तुझ्या आयुष्यातला सुवर्णक्षण जवळ आला आहे. जा–’

त्यांच्या स्पर्शात काहीतरी धीर देणारे, आश्वासन देणारे, शांती देणारे होते.

दार लावून मी परत आले.

कोपऱ्यातल्या महाराजांच्या चित्रावर बोट दाखवून त्यांनी विचारले,

‘या ययातीवर तुझं प्रेम बसलं आहे?’

मी मुकाट्यानं खाली मान घालून उभी रिाहले. ते पुन्हा म्हणाले,

‘अजून माझ्यावर तुझा विश्वास बसत नाही! अंतर्ज्ञानानं आम्हांला त्रिभुवनातल्या सर्व गोष्टी कळतात. थांब, तुला प्रत्यक्षच दाखिवतो एक प्रत्यंतर! या महालातून एखाद्या भुयारात जाता येतं?’

‘छे!’

ते हसले. मग मंचकासमोरच्या भिंतीपाशी गेले. तिथे दिसेल, न दिसेल, अशी एक लहान कळ होती. ती त्यांनी दाबली. मधला पुरुषभर उंचीचा भाग झटकन् बाजूला झाला. ती भुयारात जाण्याची वाट होती, हे स्पष्ट दिसत होते. पण ती अशोकवनातल्या एकाही माणसाला ठाऊक नव्हती. मग ती या ऋषिमहाराजांना कशी कळली?

त्यांनी ती कळ दाबली. भिंत पुन्हा पुर्ववत दिसू लागली.

ऋषिमहाराज माझ्याकडे वळून म्हणाले,

‘तू कुठं झोपतेस?’

‘इथंच.’

'एकटी?'

'एखाद्या वेळी एकटी असते मी. एखाद्या वेळी कुणी दासी झोपते इथं.'

'आजपासून एक नेम कर. इथं एकट्यानं झोपायचं– महालाचं दार बंद करून! तुझं ययातीवर प्रेम आहे, हे मला कळलं आहे. ते सफळ होईल, असा प्रयत्न मी करीन. हवं तर, माझी सारी तपश्चर्या पणाला लावीन मी! खऱ्या प्रेमाला ऋषिमुनींचा नेहमीच आशीर्वाद असतो. कधीतरी ययात आपणहून तुझ्याकडे येईल, हे लक्षात ठेव! या भुयारातून तो येईल. तो तुला हाक मारील. तुझे आई-वडील तुला जशी हाक मारीत होते. तशी एकेरी हाक–'

'शमा–'

'ठीक आहे. तोही 'शमा' म्हणूनच तुला हाक मारील. ती हाक ऐकून तू भिऊ नकोस, घाबरू नकोस. ही कळ दाबून दार उघड. महालाबाहेर सदैव तुझ्या विश्वासातल्या दासी झोपतील, अशी दक्षता घे! तुझ्या प्रेमाचा मार्ग काट्याकुट्यांनी भरलेला आहे. पण त्या काट्यांखाली फुलं आहेत– सुगंधी फुलं आहेत, हे विसरू नकोस!'

आपण काय ऐकत आहोत, हे मला कळेना! माझी परीक्षा पाहण्यासाठी देवयानीने कुणा तरी नटाला ऋषीचे सोंग देऊन इथे पाठिवले नसेल ना? ही शंका मनात येताच भीतीची एक विलक्षण लहर नखिशखांत सळसळत माझ्या अंगातून गेली.

छे! या महालाचे हे भुयार त्या नटाला कसे ठाऊक असेल?

मी त्या ऋषीकडे टक लावून पाहू लागले. लगेच त्याने आपली मान दुसरीकडे फिरिवली. महालाचे दार उघडण्याकिरता तो चालू लागला. त्याची ती चाल मला ओळखीची वाटली. लगेच मला आठवण झाली. पुरूरवा आिण उर्वशी यांचे ते नाटक! त्या नाटकात पुरूरव्याचे काम करणारा नट मोठा रुबाबदार होता. त्यालाच देवयानीने माझी थट्टा करण्याकिरता आिण मला जाळ्यात पकडण्याकिरता पाठिवले नसेल ना?

महाराजांचे ते कोपऱ्यातले चित्र– आज त्या चित्राने माझे वैर साधले, असे मला वाटू लागले.

'मी आपणांला फसिवलं. ययातिमहाराजांवर माझं प्रेम आहे, म्हणून आपल्याला उगीच सांगितल! हे सारं खोटं आहे!' असे त्या ऋषींना सांगण्याकिरता मी पुढे झालेसुद्धा!

इतक्यात त्यांनी महालाचे दार उघडले. साहिजकच माझे तोंड बंद झाले. हां- हां म्हणता अशोकवनातल्या सर्व दास-दासी ऋषिवर्यांची पायधूळ मस्तकी धारण करण्याकिरता माझ्या महालात गोळा झाल्या, मुनिमहाराज प्रत्येकाला तोंड भरून आशीर्वाद देत होते! हे सारे संपते, न संपते, तोच देवयानीचा रथ बाहेर आला. ती काही रथातून उतरून आली नाही! पण मी तिची दासी होते, मला बाहेर जाणे प्राप्तच होते.

कधी नाही ते लहानपणीप्रमाणे हाक मारीत देवयानीने मला विचारले,

'काय, शमाताई, कसे आहेत आमचे ऋषिमहाराज?'

किती दिवसांनी– छे! किती वर्षांनी शमाताई म्हणून देवयानीने मला हाक मारली होती! मी कृतज्ञ स्वरात उत्तरले,

'फार चांगले आहेत. महाराणींनी संमती दिली, तर जन्मभर यांची सेवा करीन मी!'

देवयानी नुसती हसली. लगेच त्या हसण्याच्या आवाजात सारथ्याने घोड्यांना मारलेला चाबकाचा आवाज मिसळून गेला.

९

ती सारी रात्र– ती एकच रात्र नव्हे, त्यानंतरची प्रत्येक रात्र उत्कंठा, भीती, कुतूहल, काळजी यांच्या परस्परांत मिसळून गेलेल्या छायांत मी काढली. एकदा वाटे. त्या भुयारातून देवयानीच येईल! मग कृत्रिम आवाज काढून 'शमा, शमा' म्हणून ती आपल्याला हाक मारील. आणि आपण कळ दाबून भिंतीने दार उघडले, की उपहासाने हसत, नाही-नाही ते बोलून, ती आपल्याला फाडून खाईल.

दिवस उजाडला, म्हणजे वाटे– तो ऋषी, त्याचा तो आशीर्वाद, हे सारे सारे एक स्वप्न होते, स्वप्नात काय हवे ते दिसते माणसाला!

पण रात्री महालाचे दार बंद करून झोपायचा, महालाबाहेर माझ्याबरोबर आलेल्या दोन विश्वासू दासी ठेवायचा आणि मध्यरात्रीपर्यंत जागत राहून भिंतीतून कुणी हाक मारतेय्, की काय, हे ऐकत राहण्याचा माझा नेम मात्र कधीच चुकला नाही! माणूस आशेवर जगतो, मग ती आशा कितीही निराधार असो– माणूस स्वप्नांवर जगतो. मग ती स्वप्ने किती असंभाव्य असोत!–

देवयानी विडलांचे दर्शन घेण्यासाठी चार-दोन दिवसांत जाणार आहे, असे कळले, तेव्हा मी भयभीत झाले, दासी म्हणून आपल्याबरोबर यायला तिने मला सांगितले, तर? बाबांना आणि आईला पाहून यावे, असे मलासुद्धा फार-फार वाटत होते. पण मी देवयानीबरोबर निघून गेले आणि इकडे त्या साधुपुरुषाच्या आशीर्वादाप्रमाणे दर्शाप्रमाणे महाराज आले, तर–

देवयानीने मला काही बरोबर नेले नाही. ती प्रवासाला निघाली, तो दिवस मला मोठा कठीण गेला. आईची नि बाबांची पुनःपुन्हा आठवण येऊन मी अतिशय अस्वस्थ झाले. पण रात्र होताच ती अस्वस्थता नाहीशी झाली. तिची जागा नेहमीच्या उत्सुकतेने घेतली. महालाचे दार लावून कोपऱ्यातल्या महाराजांच्या चित्राकडे पाहत मी अंथरुणावर पडले. माझा डोळा केव्हा लागला, ते मलाच कळले नाही! मला अर्धवट जाग आली, ती 'शमा, शमा' या हाकांनी! मला क्षणभर वाटले, मी स्वप्नातच त्या हाका ऐकत आहे. लगेच मी डोळे उघडले. मंचकासमोरच्या भिंतीतून त्या हाका येत होत्या. माझे पाय लटपट कापू लागले. कशीबशी मी त्या भिंतीपाशी गेले आणि ती कळ दाबली.

मधला भाग एकदम दूर झाला!

भुयारातल्या पायरीवर महाराज उभे होते.

स्वतःच्या डोळ्यांवर माझा विश्वास बसेना. माझा आनंद गगनात मावेना! मला मूर्च्छा आल्यासारखे झाले. मी खाली पडत आहे, असे पाहताच महाराज पुढे झाले आणि त्यांनी आपल्या बाहुपाशात मला सावरले.

क्षणार्धात नदी सागराला मिळाली!

१०

मी डोळे उघडून पाहू लागले.

कुठे होते मी? इंद्राच्या नंदनवनात? मंदाकिनीतून वाहत आलेल्या पारिजातपुष्पांच्या शय्येवर? मलयगिरीवरून येणाऱ्या शीतल, सुगंधित वायुलहरींच्या हिंदोळ्यावर? जगाने कधीही न पाहिलेल्या सौंदर्याचा शोध करायला निघालेल्या

महाकवींच्या नोंकेत?

छे! काही-काही कळत नव्हते मला! महाराजांचा दृढ बाहुपाशसुद्धा मला जाणवत नव्हता!

किती तरी वेळाने माझ्या लक्षात आले, महालाच्या खिडकीतून चावट चंद्र माझ्याकडे डोकावून पाहत आहे आणि गालांतल्या गालांत हसत आहे!

मी लाजले.

महाराज माझी हनुवटी वर करून म्हणाले,

विवाहाच्या वेळी वधू पुरोहिताला लाजू लागली, तर कसं होईल?'

मी म्हणाले,

'चंद्रावर मोठमोठ्या कवींनी अनेक सुंदर कल्पना केल्या आहेत. पण त्याला पुरोहित बनवलं नव्हतं कधी कुणी!'

महाराज उद्गारले,

'युगानुयुग तुझ्या-माझ्यासारख्यांचे गांधर्व विवाह याच्याच साक्षीनं साजरे होत आले आहेत! प्रेमिकांचा खरा पुरोहित हाच आहे!'

महाराजांच्या स्कंधावर मस्तक ठेवून मी चंद्राकडे टक लावून पाहिले. त्याचे चांदणे माझ्या गात्रागात्रांतून पाझरू लागले. छे! ते चांदणे नव्हते. निद्रित पृथ्वीला सफल प्रीतीची जी स्वप्ने पडत होती, त्यांचा सुगंध होता तो!

या सुगंधात मी हां-हां म्हणत विरून गेले. अगदी विरघळून गेले! आता शर्मिष्ठा राजकन्या नव्हती, की दासी नव्हती! ती वृषपर्वामहाराजांची मुलगी नव्हती! ती तपस्वी कचदेवांची बहीण नव्हती! ती केवळ एक प्रणियनी होती.

११

त्या रात्रीनंतरच्या अनेक रात्री– त्या अनेक रात्रींतल्या अगिणत घटका– आणि त्या अगिणत घटकांतील असंख्य पळे– त्यांतले प्रत्येक पळ नि पळ जणू सुखाचे कारंजे होते!

ते सुख– तो आनंद– नाही! कितीही वर्णन केले, तरी तो ब्रह्मानंद–

समुद्र शिंपल्यात घालून कधी कुणाला दाखिवता येईल का? फुलाचे चित्र काढून त्याचा सुगंध कुणाला देता येईल का? प्रीतीची अनुभूतीसुद्धा अशीच आहे!

मोक्षप्राप्ती हा शब्द मी लहानपणासून ऐकत आले होते. पण त्याचा खराखुरा अर्थ मला कधीच कळत नव्हता. मूक गीतांनी रंगलेल्या त्या मधुर रात्रींनी तो मला शिकिवला.

स्त्रीचे मन शब्दाचा काथ्याकूट करीत बसत नाही. ते फक्त त्या शब्दाच्या मागे असलेली भावना पाहते. पार्वतीमाईने उन्हातान्हात आणि थंडीवाऱ्यात केवढे उग्र तप केले! पण ते काय मोक्षप्राप्तीसाठी? छे! ते होते भगवान शंकराच्या सेवेची संधी मिळावी, म्हणून! स्त्रीने प्रेम कसे करावे, याचा धडाच त्या जगन्मातेने घालून दिला होता. तिच्या पावलावर पाऊन टाकून–

होय; तिच्या पावलावर पाऊल टाकून मी प्रेम केले. ययात महाराजांवर प्रेम केले मी! ते देवयानीचे पती आहेत, हे ठाऊक असूनही मी त्यांच्यावर प्रेम केले. महालाबाहेर झोपणाऱ्या माझ्या दोन विश्वासू दासींशिवाय माझे प्रेम कुणालाही कळले नाही. ते मोठे गोड रहस्य होते. प्रेमिकांची मैत्रीण असलेल्या रजनीचे रहस्य होते ते! ते माझ्या महालात भिंतीचे रहस्य होते. अष्टौप्रहर काळोखात एकलेपणाने दिवस काढणाऱ्या त्या भुयाराचे रहस्य होते ते!

पहिल्या रात्रीच्या आनंदाची धुंदी माझ्या डोळ्यांवरून उतरायच्या आधीच दुसऱ्या रात्रीच्या स्वप्नांची धुंदी त्यांच्यावर चढे! पण त्या उन्मादातही कुणीतरी मधेच मला जागे करी; ते कुणीतरी कठोर स्वरात म्हणे,

'शर्मिष्ठे, सावध हो; अजून सावध हो! कुठं चालली आहेस तू? काय करते आहेस तू? हे भयंकर पाप आहे. पापाचा विषवृक्ष विश्वव्यापी असतो! त्याची पानं मोहक दिसतात; त्यांची फुलं धुंद करून सोडतात; पण त्याची फळं– त्याच्या प्रत्येक फळात तक्षक लपून बसलेला असतो. त्याचा दंश कुणाला, केव्हा होईल– तो कदाचित तुला होईल, कदाचित महाराजांना होईल–'

महाराजांच्या स्पर्शाने माझ्या अंगावर जसे प्रीतीचे रोमांच फुलत, तसा पापाच्या या कल्पनेने तिथे भीतीचा काटा उठे.

मी पुन:पुन्हा स्वत:शी म्हणे,

प्रेम म्हणजे दान– सर्वस्वाचे दान! ते पाप कसे होऊ शकेल? देवयानीला माझ्यावषयी विलक्षण दुस्वास वाटतो! तिच्या मनात माझ्यावषयी अढी नसती, तर महाराजांवर जडलेले माझे मन मी आनंदाने तिच्यापुढे उघडे केले असते! मी पदर पसरून तिला म्हणाले असते– मुलगी सासरी जायला निघाली, की प्रत्येक राजकन्येची आई तिला उपदेश करते,

'सवत आपली वैरीण आहे, असं मानू नकोस. ती मैत्रीण आहे, असं समजून तिच्यावर प्रेम कर.'

तू नि मी तर बालमैत्रिणी आहोत. आपण दोघी मिळून महाराजांना सुखी करू या. तूच त्यांची पट्टराणी राहा. मला त्यांच्या जोडीनं सिंहासनावर मिरवायची इच्छा नाही. महाराणी म्हणून मिळणाऱ्या मानमरातबाची मला वांछा नाही. राजकाज संपून महाराज महालात येतील, त्या वेळी त्यांचे पाय चुरायला मिळाले, त्यांचा शीण थोडा हलका करता आला, तरी तेवढ्यानंसुद्धा मी धन्य होईन. तू उषा हो, तू प्रभा हो, तू संध्या हो, मी तुझा हेवा करणार नाही. मी सूर्यफूल होईन आणि माझ्या देवाची दुरून– अगदी दुरून पूजा करीन. तो जिकडे जाईल, तिकडे मान वळवून, डोळे भरून मी त्याला पाहत राहीन.

पापाच्या कल्पनेने बैचेन झालेल्या मनाची अशी परोपरीने समजूत घालीत असे मी! पण केव्हा केव्हा मनाला लागलेली ही टोचणी काही केल्या कमी होत नसे. मग ती पार्वतीमाईची मूर्ती डोळ्यांपुढे आणून, हात जोडून, तिला म्हणे,

'माते, तू जसं भगवान शंकरावर प्रेम केलंस, तसं महाराजांवर प्रेम करण्याचं बळ मला दे. पित्यानं पतीचा अपमान केलेला पाहताच तू यज्ञकुंडात उडी टाकलीस. हे तुझं अग्निदिव्य कधीही विसरणार नाही मी! जी प्रियकराकिरता कुठलंही दिव्य करू शकते, तीच खरी प्रेयसी, याचा स्वत:ला मी कधीही विसर पडू देणार नाही. मग तरी मी

ययात

१

देवयानीचे पिहले नृत्य संपले.

गौरवदर्शक टाळ्यांचा कडकडाट झाला. तो थांबला, न थांबला. तोच मेघांचा गडगडाट ऐकू येऊ लागला. देवयानी आिण मी राजवाड्यातून नृत्यशाळेकडे आलो, तेव्हाच आकाश काळ्याकुट्ट ढगांनी भरून गेले होते. देवयानीच्या मनातही तितक्याच काळ्याकुट्ट िवचारांचे थैमान सुरू असावे!

'शिर्मष्ठेला तुझी नृत्यं पाहण्यासाठी ठेवून का घेतलं नाहीस?' असे मी ितला िवचारले.

ती हसत म्हणाली,

'मी फार आग्रह केला ितला, पण ितला बरं वाटत नव्हतं! म्हणून ती संध्याकाळीच अशोकवनात परत गेली!'

पण माझा संशय मला गप्प बसू देईना. देवयानीच्या डोळ्यांत कसला तरी आसुरी आनंद चमकत होता! काळ्याकुट्ट ढगांतून चमकणाऱ्या िवजेसारखा!

मी माधवाच्या कानात कुजबुजलो. तो रथ घेऊन अशोकवनात जाऊन आला. शिर्मष्ठेच्या िवश्वासू दासीकडे त्याने चौकशी केली. ती अजून परतली नव्हती! देवयानीच्या मनात काही तरी काळेबेरे आले आहे, ती कपटाने शिर्मष्ठेला नाहीशी करू पाहत आहे, अशी माझी खात्री झाली. मी िवचार करू लागलो.

ितनं कुठं बरं लपवून ठेवलं असेल ितला?'

एकदम राजवाड्यातले ते भुयार–आईने अलकेला िवष देऊन िजथे ठेवले होते, ते भुयार मला आठवले. प्रत्येक महाराणीला या भुयाराची परंपरेने माहती िमळत असावी! शिर्मष्ठेची सुटका कशी करावी–

देवयानीचे वसंतनृत्य सुरू होत होते. राजधानीत आलेल्या काही मोठमोठ्या कलावंतांनी ितच्या नृत्यकौशल्याची कीर्ती कर्णोपकर्णी ऐकली होती. राक्षसराज्यात ही मंडळी गेली, तेव्हा तर 'गुरुकन्या देवयानी इथं असती, तर तुमच्यांतल्या नर्तक-नर्तकींना ितच्यापुढं नृत्य करण्याचा धीरसुद्धा झाला नसता!' असे खुद्द वृषपर्वामहाराज म्हणाले होते. साहिजकच सर्वांना देवयानीची नृत्यकला डोळे भरून पाहण्याची इच्छा होती. माझा अभ्यास आता सुटला आहे, असे सांगून ितने प्रथम पुष्कळ आढेवेढे घेतले; पण शेवटी ितचा अहंकार जागृत झाला. रात्रीचा ितसरा प्रहर होईपर्यंत देवयानी नृत्यशाळेत असणार, हे आता उघड होते.

समोर सुरू असलेले वसंतनृत्य करताना देवयानी किती सुंदर, किती कोमल, किती निष्पाप िदसत होती! पण याच वेळी ितच्या अंतरंगात केवढी क्रूर स्त्री आपल्या भीषण

कल्पनातांडवात निमग्न झाली असेल! माणूस हा देव आणि राक्षस यांचा किती विचित्र संकर आहे!

वसंताच्या पिहल्या स्पर्शाबरोबर पालवणारी, मग फुलणारी, मग आपल्याच सुगंधाच्या धुंदीने बेभान होऊन वसंतवायूबरोबर नाचू लागणारी लितका देवयानीने उत्तम रीतीने आपल्या नृत्यातून प्रगट केली. तिच्या पैंजणांची छुमछुम कोकलकूजनासारखी वाटत होती, शेवटी ती लता जवळच्या वृक्षाला मिठी मारून त्याच्या खांद्यावर मान ठेवते आिण प्रणयाच्या ब्रह्मानंदात शांतपणे झोपी जाते, हे तिने किती नाजुकपणाने सूचित केले!

माणसातला कलावंत त्याच्यापेक्षा अगदी निराळा असतो का? वसंतनृत्यातून प्रणयभावनेचे विविध रंग प्रगट करताना देवयानी कशी धुंद होऊन गेली होती! ती देवयानी रिाहली नव्हती. अंतर्बाह्य ती प्रणियनी झाली होती; पण तिचे हे मृदुमधुर रूप मी कधीच पिाहले नव्हते. एकांतातल्या परम सुखाच्या क्षणी ती दुसराच कसला तरी विचार करीत आहे, असे वाटे. तिच्या आिलंगनात शिर्मष्ठेच्या उत्कटतेचा अनुभव मला क्वचितच आला असेल! चुंबन देतानादेखील ती माझ्यापासून काही तरी लपवून ठेवीत आहे, असे माझ्या मनात येई.

कलावंत म्हणून ती प्रणियनी होऊ शकत होती; पण पत्नीच्या भूमिकेवरून प्रणियनी होणे तिला कधीच साधले नाही. असे का व्हावे बरे? का माणसाने एकरूप असूच नये, असा त्याला नियतीचा शाप आहे? त्याचे मन दुभंगलेले नसेल, तर तो दुःखी होणार नाही, म्हणून ब्रह्मदेवानेच हा शाप त्याच्या ललाटी लिहून ठेवला आहे काय?

वसंतनृत्यातून ती 'उमाचिरत' हे नृत्य करून दाखिवणार होती. त्यात दक्षयज्ञातल्या सतीपासून भिल्लीण बनून रागावून निघून गेलेल्या शंकराला भुलिवणाऱ्या पार्वतीपर्यंत अनेक दर्शने होती. त्या सर्व प्रसंगांची नृत्ये ती करून दाखिवणार होती.

मी आत गेलो. वसंतनृत्य अितशय सुंदर झाल्याचे देवयानीला सांगितले. ती नुसती हसली. एखाद्या निरागस बालकेसारखी! ती या वेळी कलेच्या जगात होती, कलावंताच्या धुंदीत होती.

मी हळूच नृत्यशाळेबाहेर आलो. माधवाला मी आधीच बाहेर पाठिवले होते. तो रथ घेऊन उभा होताच! त्याने मला राजवाड्यावर सोडले. लगेच तो अशोकवनाकडे निघून गेला. देवयानीच्या वृद्ध दासीची मी मूठ दाबली. तिचे तोंड उघडले. माझा तर्क बरोबर होता. शिर्मष्ठा तळघरातच होती. नुसती शिर्मष्ठाच नव्हे–पूरुही! माझ्या अंगावर काटा उभा रिाहला.

देवयानी म्हाताऱ्या दासीला डोळ्यांत तेल घालून महालावर नजर ठेवायला सांगून गेली होती. राजवाड्याच्या द्वाररक्षकांना जाताना ती काही बजावून गेली होती, असेही ती दासी म्हणाली.

पायऱ्या उतरून तळघराकडे जाताना माझी छाती धडधड करीत होती. याच जागी आईने अलके लाविष देऊन जगातून नाहीसे केले होते. आता त्याच जागी देवयानी शिर्मष्ठेचा प्राण घेण्याचा प्रयत्न करीत आहे! अलका– ती गोड सोनेरी केसांची निष्पाप मुलगी! माझ्यापायी–नि आता?

विचार करायला वेळ नव्हता. पळणारे प्रत्येक पळ जीवन आिण मरण यांच्या

सीमारेषेवरून धावत होते. शिर्मष्ठेला तळघरातून काढून घाईघाईने भुयाराच्या वाटेने मी अशोकवनाकडे नेले. भुयाराच्या अगदी वरच्या पायरीवर उभे राहून शिर्मष्ठेला निरोप देताना माझ्या हृदयाचे तुकडे झाले! वाटले, काळाला हात जोडून प्रार्थना करावी–

'थांब, थोडा थांब, अशी घाई करू नकोस. या निष्पाप अभागिनीकडे पाहा! या निरागस अर्भकाकडे पाहा!'

पण काळ कुणासाठी थांबला आहे? शिर्मष्ठेला जवळ ओढून, घट्ट घट्ट बाहूपाशात लपेटून टाकावे, ज्या आलिंगनाचा दोघांनाही कधी विसर पडणार नाही, असे आलिंगन तिला द्यावे आणि ज्या चुंबनाची स्मृती मृत्यूच्या क्षणीही आम्हांला आनंदाने पुलकित करील, असे तिचे चुंबन घ्यावे, या इच्छेने मी व्याकूळ होऊन गेलो.

–आणि ते अजाण अर्भक! पोरा, मागच्या जन्मी असे काय पाप केले होतेस, म्हणून सम्राटाच्या पोटी येऊन एखाद्या गुन्हेगाराच्या मुलाचे निराधार आयुष्य तुझ्या वाट्याला यावे? तुझ्या हातावर चक्रवर्तिपदाची चिन्हे आहेत, म्हणून आज संध्याकाळी ज्योतिष्याने सांगितले आणि त्यानंतर अवघ्या दोन प्रहरांच्या आतच एखाद्या भणंग भिकाऱ्याच्या पोराप्रमाणे तुला नगराबाहेर पडावे लागत आहे!

पूरूला एकदा जवळ घ्यावे, असे मला फार-फार वाटले; पण त्याला जवळ घेतल्यावर पुन्हा दूर करणे कसे शक्य होते? मन घट्ट करून मी शिर्मष्ठेला निरोप दिला. तोंडाने नाही– ओठांनी, डोळ्यांनी, अश्रूंनी!

नृत्यशाळेत परत येताना एक सुंदर रत्नमाळ घेऊन मी आलो, तेव्हा देवयानीचे भिल्लणीचे नृत्य चालले होते. सर्व प्रेक्षक रंगून गेले होते. भिल्लीण कटाक्षांनी शंकराला क्षणोक्षणी विद्ध करीत होती. मोहक हालचालींनी उन्मादित करीत होती. त्याने थोडीशी लगट केली, की गोड गिरकी घेत त्याच्यापासून दूर जात होती. प्रियकराला खेळिवण्याचे आणि सुखिवण्याचे सर्व प्रकार देवयानीला अवगत होते; पण ते कलावंत म्हणून! माझ्याशी हे खेळ ती कधीच खेळली नाही! का? असे का व्हावे?

नृत्य संपल्यावर देवयानीला विसावा मिळावा, म्हणून मधे इतरांची नृत्ये झाली. शेवटी देवयानीचे वर्षानृत्य सुरू झाले. वसंतनृत्यात मुग्ध प्रणयाचा आविष्कार होता. या नृत्यात उन्मत्त प्रणय प्रकट करायचा होता. पण देवयानीचे हे नृत्यसुद्धा सुरेख वठले; पुन्हा तेच कोडे माझ्यापुढे उभे राहिले. देवयानीचा हा सारा उन्माद एकांतात कुठे जातो? झुळझुळते पाणी गोठून जावे, तशी ती माझ्या बाहुपाशात भावनाशून्य होते, असे का व्हावे?

नृत्याला रंग चढला होता; पण मी मात्र त्यात रंगू शकलो नाही. माझे सारे लक्ष माधवाच्या वाटेकडे लागून राहिले होते. तो अजून कसा परत आला नाही? त्याचा रथ कुणी अडवला असेल काय? ते शक्य नाही. राजमुद्रा त्याच्याजवळ आहे. मग त्याला परत यायला इतका उशीर का व्हावा? कदाचित रथातून उतरताना शिर्मष्ठा रडू लागली असेल! हळव्या मनाचा माधव! तो तिची समजूत घालीत बसला असेल! कदाचित तो तिला परत घेऊन येईल! तसे झाले, तर– तर देवयानीसारख्या चंडिकेच्या हातून तिची सुटका करण्याकिरता केलेले सारे प्रयत्न वाया जातील!

एका सेवकाने हळूच नृत्यशाळेकडे येऊन राजमुद्रा माझ्या हातात दिली. नगराबाहेर दूर– त्या पडक्या देवळापाशी– माधव शिर्मष्ठेला सोडून परत आला, हे उघड झाले. माझे मन थोडे स्थिर झाले.

वर्षानृत्य संपले. साऱ्या कलावंत-प्रेक्षकांतून गौरवदर्शक टाळ्यांचा कडकडाट झाला. देवयानी सर्वांना अभिमानपूर्वक अभिवादन करीत होती. इतक्यात मी उठलो आणि तिच्या गळ्यात रत्नमाळ घालीत कलावंतांना उद्देशून म्हणालो,

'हे पतीनं केलेलं पत्नीचं कौतुक नाही. हा एका सामान्य रसिकानं एका असामान्य कलावंताला दिलेला लहानसा नजराणा आहे!'

सारी नृत्यशाळा हास्ययुक्त टाळ्यांनी आणि आनंदकल्लोळांनी किती तरी वेळ निनादत राहिली!

२

दुसऱ्या दिवशी देवयानी फार उशिरा उठली. ती अगदी गळून गेली होती. रात्रीच्या नृत्याचा ताण तिच्यावर फार ताण पडला होता.

ती सारी प्रसाधने आटपून माझ्या महालात आली. मग खिडकीतून बाहेर डोकावून पाहत ती म्हणाली,

'मोठी सुंदर सकाळ आहे! पाहावं तरी!'

मी खिडकीपाशी जाऊन उभा राहिलो.

ती हसत मला म्हणाली,

'रात्री महाराजांनी ती रत्नमाळ माझ्या गळ्यात घातली ना? तेव्हा असा आनंद झाला मला! पण खरं सांगू?'

'हं!'

'त्या रत्नमाळेनं काही माझं समाधान झालं नाही!'

'तू हिस्तनापूरची महाराणी आहेस. कुबेरापाशी असलेला अलंकारसुद्धा तुला मिळू शकेल!'

'तसलं काही नकोय् मला!' पुन्हा बागेत उमललेल्या फुलांकडे टक लावून पाहत ती म्हणाली, 'बायकांचं मन पुरुषांना कळत नाही, हेच खरं!'

'त्यांनी ते उघड करून दाखवावं! मग तरी ते कळेल, की नाही?'

मोठे मोहक स्मित करून ती म्हणाली,

'माझी एक इच्छा आहे!'

'सांग ना!'

'बागेत किती-किती सुंदर फुलं फुलली आहेत! त्यांतली महाराजांना आवडतील, ती त्यांनी खुडावीत! खूप-खूप! मी त्या फुलांची वेणी करीन, हार गुंफीन. ती वेणी महाराजांनी स्वतः माझ्या केसांत माळावी. तो हार मी स्वतः महाराजांच्या गळ्यात घालीन– पोरकट आहे ही माझी इच्छा, पण–'

ती मला बाहेर का घालवीत आहे, हे मला कळले. मनातल्या मनात हसत मी खाली बागेत गेलो. पुष्कळ फुले खुडली.

बराच वेळ झाला, तरी देवयानी बागेत आली नाही.

उन्हे तापू लागली.

मी परत महालात आलो. देवयानी तिथे नव्हती. त्या म्हाताऱ्या दासीला आपल्या महालात नेऊन दारे लावून ती बसली होती. राजवाड्यातल्या इतर दासी नावाला आपली कामे करीत होत्या; पण त्यांचे सारे लक्ष देवयानीच्या महालाच्या बंद दाराकडे आहे, हे उघड-उघड दिसत होते. वादळी पावसाला भिऊन चिमण्या अंग चोरून कुठे तरी आसरा शोधतात ना? साऱ्या दासींचे डोळे तसे दिसत होते.

तिसऱ्या प्रहरी देवयानी माझ्या महालात आली. तिचा चेहरा पार उतरून गेला होता. तिने एकदम तुटकपणाने मला विचारले,

'काल नृत्यशाळेतून महाराज मधेच वाड्यावर आले होते?'

'हो!'

'ते का?'

'तुझं वसंत-नृत्य पाहिल्यावर ती रत्नमाळेची कल्पना मला सुचली!'

माझ्या मुद्रेकडे बारकाईने पाहत ती म्हणाली,

'शर्मिष्ठा नाहीशी झाली, हे महाराजांना कळलं का?'

'शर्मिष्ठा नाहीशी झाली? कशी?'

'अशोकवनातून पळून गेली ती!'

'कुठं गेली ती?'

'पळून जाणारं माणूस, आपण कुठं जातो, हे सांगून जात नाही!'

३

देवयानीचा डाव तिच्यावर उलटला होता. छे! मी उलटविला होता. विजयाचा उन्माद मद्यापेक्षाही विलक्षण असतो. संध्याकाळपर्यंत मी त्या धुंदीत होतो. कुठे गेलो नाही– माधवाकडेसुद्धा! काही केले नाही. पण– तिचा पराभव केल्याचा आनंद किती क्षणभंगुर आहे, हे चार प्रहरांनंतर मला कळून चुकले.

दिवस मावळला. रात्र पडू लागली. आजची रात्र कालच्यासारखी वादळी नव्हती. तिने आपली चंडिकेची भूमिका पूर्णपणे बदलली होती. एखाद्या मुग्ध परिणयनीप्रमाणे सलज्ज वृत्तीने ती आकाशाच्या रंगमहालात प्रवेश करीत होती. मंदिरात येता-येता ही सुंदर रजनी एकेक रत्नदीप लावीत होती.

प्रत्येक चांदणीबरोबर शर्मिष्ठेची एकेक आठवण माझ्या मनात फुलू लागली. हां-हां म्हणता मन अनेक मधुर, उन्मादक स्मृतींनी गजबजून गेले. त्या आठवणी मनाला सुखवीत होत्या. मनाला दुखवीत होत्या. काही वेळाने त्याचे काटेच अधिक बोचू लागले. मध्यरात्र झाली, तरी मंचकावरल्या मृदू शय्येवर मी तळमळत पडलो होतो. काही केल्या त्या आठवणी माझी पाठ सोडीनात. मधाचे पोळे काढणाऱ्या माणसाला दंश करून मधमाश्या पुरेपूर करून सोडतात ना, तशी त्या स्मृतींनी माझी स्थिती केली.

काली रात्री शर्मिष्ठेची सुटका करताना आपण मोठे शतकृत्य करीत आहो, या गोड भ्रमात मी होतो. तो भ्रम आता पार लोप पावला. कालची रात्र पुनःपुन्हा माझ्या मनाला दंश करीत विचारीत होती :

जिला बाहुपाशात घेताना तुला ब्रह्मानंद होत होता, ती शिर्मष्ठा या वेळी कुठं आहे? तू महालातल्या मंचकावर आहेस! पण ती? बघ, निर्दया, थोडी कल्पना करून बघ; पाहा, निष्ठुरा, डोळे उघडून पाहा. एक निर्जन माळावर ती अभागिनी धरणीवर झोपली आहे. तुझ्या अंत:करणाइतक्या कठोर असलेल्या दगडाची उशी करून ती दुर्दैवी प्रणियनी विश्रांती घेण्याचा प्रयत्न करीत आहे. त्या उशीला ती अश्रूंनी न्हाऊ घालीत आहे. 'माझी ना? माझी ना?' म्हणून आपल्याला हृदयाशी कवटाळून धरणाऱ्या प्रियकराचं मन आपल्याला वादळात वाऱ्यावर सोडताना दरवलं नाही! मग या पाषाणाला कसा पाझर फुटणार! तो कसा मऊ होणार? असं ती आपलं समाधान करून घेत आहे. ज्यांची असंख्य ज्वलंत चुंबनं घेऊन तुझी तृप्ती होत नसे, ते तिचे नाजूक ओठ आणि कोमल गाल आता अंगाला झोंबणाऱ्या चावऱ्या वाऱ्यांचं खेळणं होऊन बसले आहेत. पाहा, निर्घृणा, नीट डोळे उघडून पाहा. पूरूला थंडी बाधू नये, म्हणून, त्याला आपली सारी-सारी ऊब मिळावी, म्हणून, ती कशी धडपडत आहे! आणि तू? इथं आपल्या महालात परांच्या शय्येवर पडला आहेस तू! हेच का तुझं शिर्मष्ठेवरील प्रेम? हेच का तुझ पूरूविषयीचं वात्सल्य? तुझ्या जागी कच असता, तर– तर काल रात्रीच्या वादळात स्वत: रथ हाकीत शिर्मष्ठेला घेऊन तो हसत हिमालयाकडे निघून गेला असता!'

४

'तुझ्या जागी कच असता, तर!'

किती विचत्र कल्पना होती ही! कच आणि ययात! किती विचत्र तुलना होती ही! पण तुलनेमुळे कचाच्या अनेक आठवणी माझ्या मनात जाग्या झाल्या. अंगिरस ऋषीच्या आश्रमातली ती आमची पिहली भेट! मी त्या सुंदर पाखरावर बाण सोडणार होतो. पण कचाने मला तो सोडू दिला नाही! मी म्हटले,

'त्या पाखराचे रंग फार आवडले आहेत मला!'

त्याने उत्तर दिले,

'मोठा रिसक दिसतोस तू! पण ज्यानं तुला रिसकता दिली, त्यानंच त्या पाखराला जीव दिला आहे, हे विसरू नकोस!'

माझा पूरु! ते सुद्धा असेच एक निष्पाप, चिमणे, सुंदर पाखरू होते; पण काल रात्री त्याला मी–

आश्रमातली ती चिमुरडी पोरगी! कचावर भारी जीव होता तिचा! अर्धवट उमललेली एक कळी खुडून कचाला द्यायला निघाली ती! पण कचाने ती तिला खुडू दिली नाही. तिचा हात हातात घेऊन तो म्हणाला होता,

'बाळ, तुझी ही सुंदर भेट मला पोचली, पण ती तिथंच वेलीवर राहू दे. तिथंच उमलू दे. मी प्रत्येक दिवशी इथं येईन, तिच्याशी बोलेन, मग झालं ना?'

माझी शमा! तीसुद्धा अशीच एक सुगंधी, गिोजरवाणी, अर्धवट उमललेली कळी नव्हती का? काल रात्री तिला मी–

मी अतिशय अस्वस्थ होऊन गेलो. थोडे मद्य घेऊन बरे वाटेल, म्हणून ते घेतले. शरीराला थोडा आराम वाटला. मन किंचित शांत झाले. हळूहळू माझा डोळा लागला.

पण तो लगेच लागला नसता, तर बरे झाले असते, असे वाटण्याइतके एक

विलक्षण स्वप्न मला पडले. अंधारात सर्पदंश झाल्याच्या जाणिवेने मनुष्याने ताडकन उठावे, तसा ते स्वप्न पाहता-पाहता मी मंचकावर उठून बसलो.

पाहता-पाहता असे मी म्हटले! पण त्या स्वप्नात पाहण्यासारखे काहीच नव्हते. फक्त दोन आवाज ऐकू येत होते मला त्या स्वप्नात! पिहला माझा होता. तो चटकन मी ओळखला. पण दुसरा कुणाचा होता. ते शेवटपर्यंत मला नीट कळले नाही. क्षणभर तो अंगिरसाच्या आश्रमातल्या कचाचा वाटे, क्षणात तो अरण्यात मध्यरात्री भेटलेल्या यतीचा आहे, असा भास होई. मग मनात येई, छे! हा दुसरा आवाजही माझाच आहे; पण पिहल्यापेक्षा तो अगदी निराळा आहे; फार कठोर आहे.

हा दुसरा ययात पिहल्याला विचारीत होता,

'शिर्मष्ठेवर तुझं प्रेम होतं? खरंखुरं प्रेम होतं?'

पिहल्या ययातीने मोठ्या दिमाखाने हसत उत्तर दिले,

'यात काय संशय? तिच्यावर माझं प्रेम नसतं, तर तिची तळघरातून सुटका करण्यासाठी मी काल रात्री साहस केलं, ते कधीच केलं नसतं!'

'तू तिच्याबरोबर रानावनांत निघून गेला असतास, तर या म्हणण्यात काही अर्थ होता! तुझ्यासाठी शिर्मष्ठेनं काय केलं नाही? बोल. आपलं सर्वस्व तिनं तुला दिलं. तुझ्या पायांची धूळ फुलं म्हणून तिनं मस्तकी धारण केली! आिण तू? तिच्यासाठी या राज्याचा त्याग करणं हे तुझं कर्तव्य होतं. प्रेम म्हणजे माणसाला घटका, अर्धा घटका देहभान विसरायला लावणारं शरीरसुख नव्हे. प्रेम म्हणजे प्रिय व्यक्तीवरून आपले प्राण हसतमुखानं ओवाळून टाकणारी मनाची उत्कटता. ऊठ, अजून ऊठ. आत्ताच्या आत्ता राजवाडा सोड. शिर्मष्ठेचा शोध करायला लाग. तिला शोधून काढ. तिला घेऊन इथं ये. देवयानीसमोर तिला उभी कर आिण देवयानीला सांग, माणसाच्या अंतरंगाला ज्या प्रेमाची भूक लागलेली असते, ते हिनं मला दिलं आहे. माझी आवडती राणी म्हणून ती या राजवाड्यात राहील!'

'अशक्य! अगदी अशक्य आहे हे! हे देवयानीला सांगायचं धैर्य माझ्या अंगी नाही! तिचा मत्सरी स्वभाव, तिचा तापट बाप! हे अशक्य आहे!'

'वादळ घोंघावत असताना, मुसळधार पाऊस कोसळत असताना, भयाण भविष्याची काडीमात्र काळजी न करता जे धार्ष्ट्य शिर्मष्ठा प्रकट करू शकते, ते तुला–'

'बस्स कर!'

'भ्याड! स्वार्थी! लंपट!'

ते शब्द नव्हते, घणाचे घाव होते. त्यांचा आघात मला असहय झाला. मी धडपडत उठून बसलो.

५

ती रात्र मी तळमळत काढली. पुनःपुन्हा वाटे, मनसोक्त मद्य प्यावे. मनाच्या नांग्या– या वृश्चिकदंशाच्या वेदना विसरून जावे! या दुःखावर औषधे दोनच– मिदरा आिण मिदराक्षी! पण–

माझे मद्यपान सकाळी देवयानीच्या लक्षात आले, तर? ती आधीच चिडलेली

आहे. त्या आगीत तेल पडले, तर?

किती कष्टाने मी माझे मन आवरले!

सकाळी देवयानी आली, ती एक अत्यंत अशुभ वार्ता घेऊनच! माधवाची प्रकृती काल रात्री बिघडली होती. त्याला खूप ताप भरला होता.

एवढे बोलून ती थांबली आणि माझ्याकडे रोखून पाहू लागली. मग ती खुदकन् हसली आणि म्हणाली,

'तुमच्या या मित्राला इतका ताप यायचं कारण ठाऊक आहे का?'

'नाही, बुवा! परवा रात्री तो माझ्याबरोबर तुझी नृत्यं पाहायला आला होता. मधेच तो उठून गेला. बाहेर मोठं वादळ सुरू होतं. तो कुठं गेला, हे मला कळेना. म्हणून मी स्वत: उठून त्याला शोधायला गेलो; पण तो कुठंच दिसला नाही मला!'

'महाराजांना तो दिसणार कसा? स्वारी गेली होती कुठल्या तरी स्वर्गाच्या स्वारीवर! रात्री खूप उशिरा घरी परत आला, म्हणे– अगदी ओलिचंब होऊन! पावसात भिजत कुठं लोळत पडला होता दारू पिऊन, देव जाणे!'

राजवैद्यांना तत्काळ माधवाकडे पाठिवण्याची मी व्यवस्था केली.

दोन घटकांत मीही तिकडे जायला निघालो. मात्र रथात बसताना मन अगदी उदास झालो होते. जीवन काय केवळ सुखदु:खांचा लपंडावाचा खेळ आहे?

६

माधवाचे घर दिसू लागले. रथाची गती मंदावली. मी युवराज होतो, तेव्हा असाच एकदा अस्वस्थ मन:स्थितीत माधवाबरोबर इथे आलो होतो. तो प्रसंग मला आठवला. माधवाची चिमुरडी पुतणी तारका– तिने त्या दिवशी माझ्या मनाला केवढा दिलासा दिला होता! तिचे ते गोड-गोड बोलणे माझ्या कानांत गुंजारव करू लागले.

'युवलाज मंजे?'

'नमत्काल करायला हे काय देवबाप्पा आहेत?'

'युवलाज, तुमचा एक घोला मला द्याल?'

'अहो युवलाज? माझ्या भावलीचा नवला व्हाल काऊ तुमी?'

रथ थांबला. दारात एक मुलगी उभी होती. होय, तारकाच होती ती! पण ती किती मोठी दिसू लागली होती! आता ती मुकी कळी राहिली नव्हती. उमलू लागलेल्या कळीसारखी दिसत होती ती!

मला पाहताच ती लाजली. खाली पाहू लागली. बाळपणीच्या मोकळेपणाने धावता-धावता ती यौवनाच्या उंबरठ्यापाशी आली होती. त्या उंबरठ्याला अडखळली होती. क्षणभराने तिने वर पाहिले. तिचे ते मोहक डोळे– शुक्राच्या दोन चांदण्या जवळ-जवळ पाहिल्याचा आनंद मला झाला होता.

ती झर्रकन वळली आणि आत गेली. माधवाच्या खोलीत पाऊल टाकताच तिच्या लगबगीचे कारण माझ्या लक्षात आले. माझ्यासाठी तिने सुंदर आसन मांडून ठेवले होते.

माधव एखाद्या माशासारखा तळमळत होता. त्याची नाडी हातात घेऊन राजवैद्य

बसले होते. त्यांनी माझ्याकडे निराश दृष्टीने पाहिले. मी चरकलो.

इतक्यात एक तरुणी चाटण घेऊन आत आली. तिचा चेहरा मला दिसला नाही. वैद्यबुवांच्या मदतीने ते चाटण माधवाला चाटवू लागली. मी तिला पाठमोरी पाहिली, ओणवी झालेली पाहिली. उकडवी बसलेली पाहिली. तिच्या शरीराच्या साऱ्या हालचाली पाहिल्या. ही स्त्री आपल्या ओळखीची आहे, असे मला वाटू लागले. माधवाच्या घरात तर एवढी तरुण स्त्री कुणीच नव्हती. माधवाची आई वृद्ध झाली होती. तारकेची आई कधीच मृत्यू पावली होती–

माधवाला भ्रम झाला होता. तो मधेच कण्हत–कण्हत म्हणाला,

'महाराणी, महाराणी–'

ती स्त्री हळूच त्याला सांगू लागली,

'महाराज आले आहेत; महाराणी नाहीत.'

त्या स्त्रीने त्याच्या कपाळावरली औषधी पाण्याची पट्टी बदलली आणि घरात जाण्याकिरता ती वळली. आता तिची मुद्रा मला स्पष्ट दिसली. ती मुकुलिका होती!

७

मुकुलिका! आईने तिला नगरातून हाकलून दिले होते. पण तिच्या हातून जे घडले होते, त्यात काय तिचा एकटीचाच दोष होता? एक विचित्र करुणेची लाट माझ्या मनात उसळली. समोर मृत्युशय्येवर पडलेला माधव– माझ्यासाठी हा परवा मुसळधार पावसात भिजत गेला. आज बेशुद्ध स्थितीत तळमळत पडला आहे. तशीच ही मुकुलिका–

मी सहानुभूतिपूर्ण स्वराने विचारले,

'कसं काय, मुकुलिके? बरी आहेस ना?'

पुढे येऊन मला प्रणाम करीत ती म्हणाली,

'महाराजांच्या कृपेनं दासीचं बरं चाललं आहे.'

सलज्ज स्मित करीत ती कोपऱ्यात उभी राहिली.

तिच्याकडे पाहता-पाहता मला वाटले, यौवन किती नाजूक फूल आहे! मुकुलिका अशोकवनात माझ्या सेवेला होती, तेव्हा–

त्या रात्रीची मला आठवण झाली. बाबांच्या मृत्यूच्या कल्पनेने मला अगदी अस्वस्थ करून सोडले होते. तापलेल्या वाळवंटातून चालणाऱ्या प्रवाशाने झाडाची सावली शोधावी, तसा मी मानसिक वेदनांतून सुटण्याचा प्रयत्न करीत होतो. मुकुलिकेने मला तो मुक्ततेचा मार्ग दाखिवला. तिचे आिण माझे ओठ जुळताच माझ्या मनातली मृत्यूची ती विचित्र भीती पार लोप पावली होती.

रुग्णशय्येपाशी बसून जुन्या कामुक आठवणींत रंगून जाणाऱ्या माझ्या मनाची मला लाज वाटली. राजवैद्यांना अष्टौप्रहर माधवपाशी बसायला बजावून मी खोलीबाहेर आलो.

मुकुलिकाही माझ्या मागोमाग आली. पुन्हा सलज्ज स्मित करीत ती मला म्हणाली,

'महाराणींना पाहिलं नाही मी अजून!'

'माधवाला बरं वाटल्यावर वाड्यावर ये; दर्शन होईल!'

‘युवराज चालू लागले का? बोलू लागले का? महाराजांना ते कशी हाक मारतात?’

मी तिला काही उत्तर दिले नाही. पण ‘त-त’ हा शब्द माझ्या कानांत घुमू लागला. परवा संध्याकाळी मी देवयानीच्या महालात गेलो, तेव्हा शिर्मष्ठेच्या कडेवर बसलेला पूरु आपल्याला अशीच हाक मारीत होता! एखादा झरा जरा डोंगरावरून खळखळत खाली येतो, तसा तो अवखळपणे शिर्मष्ठेच्या कडेवरून माझ्याकडे येऊ पाहत होता. देवयानीच्या भीतीने आपण त्याच्या हाकांकडे लक्ष दिले नाही. आपल्या या उपेक्षेने त्या बाळजीवाला किती दु:ख झाले असेल! शिर्मष्ठेचा शेवटचा निरोप घेताना मी त्याला जवळ घेतले नाही, जन्मभर पुरावेत, इतके त्याचे पापे घेतले नाहीत, त्याचे मस्तक आसवांनी न्हाणले नाही. पिता इतका निर्दय होऊ शकतो?

या वेळी पूरु कुठे असेल? शिर्मष्ठा काय करीत असेल? लहानपणी बाहुलीच्या लग्नात अक्षता म्हणून मोती उधळणारी शिर्मष्ठा आज पोटच्या गोळ्यासाठी कुणाच्या दारात टिपे गाळीत चार घासांची याचना करीत असेल?

८

मी काहीच बोलत नाही, असे पाहून मुकुलिका गोंधळली. ती मृदू स्वराने म्हणाली,

‘काही चुकलं का माझं बोलताना?’

स्वत:ची विकल मन:स्थिती लपिवण्याकिरता मी म्हणालो,

‘छे! छे! तुझं नाही, माझंच चुकलं! तू इतक्या दिवसांनी भेटलीस. माधवासारख्या माझ्या परम मित्राची शुश्रूषा करताना तू दिसलीस. तरी ‘काय बरी आहेस ना?’ या शब्दांपलीकडं मी एका अक्षरानंही तुझी चौकशी केली नाही! खरंच, माधवाच्या घरी कशी आलीस तू?’

ती सांगू लागली,

‘एका थोर साधूच्या सेवेत आहे मी. ते तीर्थयात्रा करीत-करीत इथं आले आहेत. नृत्यशाळेजवळच्या मठात मुक्काम आहे आमचा. माधवाला ताप भरताच त्याची आई घाबरली. अनेक संकटांनी बिचारीचं मन अगदी अधू होऊन गेलंय्. अलीकडे माधवाचं मन कुणा एका मुलीवर जडलंय्, म्हणे! लग्नसुद्धा लवकरच व्हायचं होतं. माधव परवा रात्रीच महाराजांना हे सगळं सांगणार होता! पण अगदी अचानक हे विचित्र आजारपण घरात आलं. ताप भरून दोन-अडीच प्रहर झाले नाहीत, तोच माधवाला वात झाला. म्हातारीचा सारा धीर सुटला. ती मठात गुरुमहाराजांच्या प्रवचनाला येत होती. तिनं त्यांच्याकडं धाव घेतली. त्यांनी तिला अंगारा मंत्रून दिला. घरी तारकेशिवाय कुणी नाही, हे कळताच गुरुमहाराजांनी मला इथं पाठवून दिलं!’

‘तुझे हे गुरुमहाराज पाहायला हवेत एकदा! त्यांच्या प्रवचनांनी मनाला शांती मिळत असेल, तर मलासुद्धा हवी आहे!’

मुकुलिका काहीच बोलली नाही. ती नुसती हसली.

तिचा निरोप घेत मी म्हणालो,

‘मुकुलिके, माधव माझा दुसरा प्राण आहे. असा मित्र त्रिभुवनात शोधून मिळायचा नाही. डोळ्यांत तेल घालून त्याची शुश्रूषा कर. तुझे उपकार मी विसरणार

नाही!'

ती सलज्ज स्मित करीत म्हणाली,

'इश्श! हे काय, बाई, भलतंच बोलणं!'

९

त्या दिवशी रात्रीही मला झोप आली नाही. मन प्रथम मुकुलिकेचा विचार करीत होते. राजमाता वानप्रस्थ झाली, हे कळल्यानंतरच तिला हिस्तनापुरात पाऊल टाकायचा धीर झाला असावा! पण मला राहून-राहून आश्चर्य वाटत होते, ते तिने नगरात परत येण्याचे धैर्य दाखिवले, म्हणून नव्हे! मागची अशोकवनातली मुकुलिका आिण आजची मुकुलिका– किती विलक्षण बदल झाला होता तिच्यात! ती लंपट मुकुलिका आिण ही सेवाशील मुकुलिका! ज्यांच्या पिरवारात ती राहते, त्या साधुमहाराजांचे दर्शन एकदा घ्यायलाच हवे! कुणी सांगावे! एखादा त्रिकालज्ञानी पुरुष असेल तो! शिर्मष्ठा आिण पूरु कुठे आहेत, हे त्याच्याकडून कळले, तर–

हा विचार मनात आला मात्र! कुणी तरी रसरसलेल्या निखाऱ्यांवरून आपल्याला फरफटत ओढीत नेत आहे, असे मला वाटू लागले. शिर्मष्ठा कुठे असेल? पूरु काय करीत असेल? 'त-त' म्हणून हे बालक बडबडू लागले, म्हणजे शिर्मष्ठेच्या मनाची काय अवस्था होत असेल? ती आई-बापांकडे परत जाईल का? ती कुठे जाईल? का शेवटी निराश होऊन एखाद्या पर्वताच्या कडयावरून पूरूला उराशी धरून खालच्या दरीत उडी टाकील?

शिर्मष्ठा आिण पूरु यांचे दरीत पडलेले रक्तबंबाळ देह माझ्या डोळ्यांपुढे दिसू लागले. गिधाडे त्यांच्यावर झडप घालीत होती. मी डोळे घट्ट मिटून घेतले, तरी ते भयंकर दृश्य दिसतच होते. त्या छिन्निविछिन्न देहांतून आरक्त अिग्नज्वाला उठतच होत्या आिण तांडवनृत्य करीत होत्या.

'कुठं आहे तो कपटी प्रियकर? कुठं आहे तो कामुक पती, कुठं आहे तो बेजबाबदार बाप?'

१०

त्या अिग्नज्वाला दिवसभर माझा पाठलाग करीत होत्या. रात्रीसुद्धा त्यांनी माझी पाठ सोडली नाही. मध्यरात्र झाली, तरी झोप येईना. शेवटी झोप यावी, म्हणून कालच्यापेक्षा थोडे अिधक मद्य घेतले. आणखी घ्यावे, असे वाटत होते, कसलेही स्वप्न पडू नये, म्हणून! मद्याच्या धुंदीत शुद्धबुद्ध हरवून जावी, अशी तीव्र इच्छा मनात पुन:पुन्हा निर्माण होत होती; पण देवयानीला दिलेले वचन आठवले. तिचा संतापी स्वभाव डोळ्यांसमोर उभा राहिला. मग मोठ्या कष्टाने मी मन आवरले.

पण एकीकडे आवरलेले मन दुसरीकडे स्वैरपणे भ्रमंती करू लागले. मद्याने उत्तेजित झालेल्या शरीराला स्त्रीसुखाची तहान अिधकच तीव्रतेने जाणवू लागते, की काय, कुणाला ठाऊक! स्त्रीच्या कोमल स्पर्शासाठी मी तळमळू लागलो. एकदा वाटले, उठावे आिण देवयानीच्या महालात जावे; पण लगेच मनात आले, आपल्या तोंडाला मद्याचा वास येत आहे, हे कळताच ती चवताळून जाईल. एकीकडून शिर्मष्ठा कुठे असेल, या कल्पनेने मन व्यथित होत होते आिण दुसरीकडे तिच्या सहवासातील उन्मादक

प्रणयक्षणांचे चिंतन करीत होते.

ती सारी रात्र मी अशी काढली.

११

माधवाच्या प्रकृतीची विचारपूस करायला मी त्याच्याकडे जात होतो आणि दररोज उदास मनाने राजवाड्यावर परत येत होतो! माझा मित्र आज ना उद्या शुद्धीवर येईल, मला ओळखील, त्याचा हात हातात घेऊन आपल्या हृदयातील व्याकुळता आपण त्याला सांगू, न उचलणाऱ्या हाताने आपल्या डोळ्यांत उभे राहिलेले पाणी पुसण्याचा तो प्रयत्न करील, अशी फार-फार आशा होती मला. पण–

राजवैद्य प्रयत्नांची पराकाष्ठा करीत होते, माधवाची आई डोळ्यांचा दिवा करून माधवाला दंश करायला टपलेल्या काळसर्पाला रोखून धरत होती. मुकुलिका घटकाभरसुद्धा विसावा न घेता त्याची सेवा करीत होती, मुग्ध तारका माधवाचे पाय दाबीत एखाद्या भयभीत हिरणीप्रमाणे येणाऱ्या-जाणाऱ्या प्रत्येकाच्या चेहऱ्याकडे टकमक बघत होती.

पाचव्या दिवशी माधव शुद्धीवर येत आहे, असे वाटले. तो खूप कण्हत होता. तारकेने सहज त्याला 'काका, काका' म्हणून हाका मारल्या. त्याने ओ दिली, असे आम्हां सर्वांनाच वाटले. त्याचे ते उत्तर ऐकून तारकेचे डोळे आनंदाने पाणावले; 'आजी, आजी' म्हणत ती आत आनंदाने धावत गेली. राजवैद्यांच्या मुद्रेवर समाधानाची छटा उमटली. मुकुलिका खुलली. मलाही खूप आनंद झाला. मी माधवाच्या उशाशी जाऊन बसलो आणि म्हणालो,

'माधव, माधव, ओळखलंस मला?'

तो कण्हत पुटपुटला,

'महाराणी, महाराजांची तशी आज्ञा आहे!'

आजच– अगदी पिहल्यांदाच हे पुरे वाक्य तो बोलला होता. पण ते कानांवर पडताच कुणी करवतीने काळीज कापत आहे, असे मला वाटले. त्या भयंकर रात्री पूरूला घेऊन रथातून उतरताना शिर्मष्ठेने त्याला विचारले असेल, 'मी उतरायलाच हवं का?' तिला या वादळवाऱ्यात असहाय स्थितीत सोडणे अत्यंत निर्दयपणाचे आहे, हे माधवाला जाणवले असावे; पण त्याला ते करणे प्राप्त होते. त्याने नाइलाजाने शिर्मष्ठेला सांगितले असेल,

'महाराजांची तशी आज्ञा आहे!'

माधवाचे हळुवार मन मला ठाऊक होते. त्याच्या शरीराला जसा तो वादळवारा सोसला नाही, तसा त्या मनाला मी केलेला शिर्मष्ठेचा त्यागही सहन झाला नाही.

–आणि या ययातीला– ज्याच्या स्कंधावर मान ठेवण्यात ब्रह्मानंद आहे, असे शिर्मष्ठेने मानले, ज्याच्या बाहुपाशात आपल्याला किळकाळही स्पर्श करू शकणार नाही, अशी शिर्मष्ठेची श्रद्धा होती, त्या निरागस प्रेममूर्तीचा त्याग करताना ययातीला मात्र काही काही वाटले नाही!

त्या रात्री माझ्या स्वप्नात ते दोन आवाज मला पुन्हा ऐकू आले. ते दोघे

मोठमोठ्याने भांडत होते.

मी दचकून जागा झालो आणि उशीजवळ ठेवलेला मद्याचा चषक उचलला.

तो पेला नव्हता. तो समुद्र होता. माझ्या मनात पेटवलेला वडवानल त्या समुद्रातच बुडिवणे शक्य होते.

१२

आठ दिवस झाले, तरी माधवाच्या दुखण्याला उतार पडण्याची चिन्हे मुळीच दिसेनात; पण नवव्या दिवशी अकस्मात त्याचा अंत होईल, याची मात्र कुणालाच– राजवैद्यांनासुद्धा– कल्पना नव्हती.

त्या दिवशी एकदम त्याला खूप घाम येऊ लागला. आज ताप उतरेल, अशी आशा निर्माण झाली. तो शुद्धीवर आला. 'ती कुठं आहे?' म्हणून त्याने मला विचारले. तो शिर्मष्ठेविषयी विचारीत आहे, असे मला वाटले. मी गप्प बसलो; पण त्याच्या आईला त्या प्रश्नाचा रोख नीट कळला नाही. तिने त्याच्या वाग्दत्त वधूला बोलावणे पाठिवले. मी तिला आतापर्यंत कधीच पिाहले नव्हते. सतरा-अठरा वर्षांची यौवनात नुकतीच पदार्पण केलेली ती तरुणी माधवाच्या अंथरुणापाशी येऊन विनयाने उभी रिाहली. त्या स्थितीतही तिच्या रूपाने माझे मन वेधून घेतले. माझ्या मनात आले, माधव मोठा भाग्यवान आहे.

माधव तिला म्हणाला,

'बैस, अशी जवळ बैस. लाजू नकोस!'

मग राजवैद्यांकडे वळून तो म्हणाला,

'वैद्यराज, मी या दुखण्यातून उठेन ना?'

राजवैद्य उद्गारले,

'थोडे अिधक दिवस लागतील, पण आपण निश्चत बरे व्हाल!'

मग माझ्याकडे वळून माधव म्हणाला,

'महाराज, मला इतक्यात मरायचं नाही. मी मेलो, तर तारकेला कोण सांभाळील? मी असाच तडकाफडकी निघून गेलो, तर या माधवीला मी फसिवल्यासारखं होईल. हिनं नि मी खूप खूप बेत केले आहेत. महाराज, मोठी गोड अश्राप पोर आहे ही! तुमची विहनी! लग्न झाल्यावर आपण जेवायला याल, तेव्हा कोणती पक्वान्नं करायची, हे सुद्धा हिनं ठरवून ठेवलंय्. लताकुंजात नुसत्या डोळ्यांनी आम्ही प्रहर- प्रहर बोलत बसलो आहो. नदीतीरावर एकमेकांच्या हातात हात घालून केवळ स्पर्शानं संभाषण करीत आम्ही किती तरी घटका घालवल्या आहेत. चार डोळ्यांनी आम्ही पिाहलेली स्वप्नं खरी होईपर्यंत मला जगायला हवं. महाराज! मी जगेन ना? महाराज, मला वचन द्या. काही करून तुला जगवीन, असं वचन द्या मला!'

तो बोलला, ते असंबद्ध; पण तो ते वातात बडबडत आहे, असे मला वाटले. त्याच्या समाधानाकिरता मी त्याचा हात हातात घेऊन त्याला वचन दिले,

'काही करून मी तुला जगवीन.'

त्याच वेळी राजवैद्यांनी माझ्याकडे मोठ्या विचित्र आिण विषण्ण दृष्टीने पिाहले. लगेच आपल्या बटव्यातून त्यांनी कसली तरी मात्रा काढली आिण मुकुलिकेला

खाडिलकरांच्या 'भाऊबंदकी'सारखे एक सुरस नाटक आपण पाहत आहोत, असा माझ्या कुमारमनाला भास झाला.

१९१० साली ऐकलेल्या या आख्यानाचा खरा अर्थ मला कळला, तो १९३० साली! शिरोड्याला मिठाचा कायदेभंग सुरू झाल्यावर—वसिष्ठ-विश्वामित्रांचा तो सनातन संघर्ष नवे स्वरूप धारण करून माझ्यासमोर उभा राहिल्यावर! त्या सात-आठ दिवसांतल्या अनुभवातून मी जशी 'सहगमन' ही कविता लिहिली, 'दोन टोके' ही सामाजिक कथा जशी माझ्या हातून लिहून झाली, तशीच पुराणांचा आधार असलेली 'सागरा! अगस्ति आला' ही रूपककथाही निर्माण झाली.

३

याचा अर्थ लेखनासाठी १९३० पूर्वी मी पुराणकथांकडे कधीच वळलो नव्हतो, असा नाही. १९२७-२८ साली अहल्येच्या करुण कथानकावर 'शीलशोधन' नावाचे नाटक मी लिहिले होते, पण ते कोकणातल्या दशावतारी रंगभूमीवरसुद्धा कधीही येऊ शकले नाही! माझे पुराणप्रेम त्यापूर्वीही लेखरूपाने प्रगट झाले होते. कॉलेजात पाऊल टाकताच 'उषास्वप्ना'च्या कथेवर आधारलेले 'स्वप्न-संगम' नावाचे महाकाव्य मी लिहायला घेतले. त्याचे किती सर्ग करायचे, प्रत्येक सर्गात कुठले वृत्त वापरायचे, पूर्वकवींच्या काव्यांतून कुठल्या कल्पना चोरायच्या, इत्यादी बाबतींत मी जय्यत तयारी केली. पण माझे ते महाकाव्य दुर्दैवाने लघुतम काव्य ठरले! बिचारे धड पिहल्या सर्गाचा शेवटसुद्धा गाठू शकले नाही! याचे कारण त्याचा उगम प्रतिभेच्या स्फुरणात नव्हता, हेच असावे! तो बहुधा माझ्या वयात असावा, त्या वेळी मी सोळा वर्षांचा होतो. पंचिवशीइतके सोळा वर्षांच्या वयाबद्दल सुभाषितकार वाईट बोलत नाहीत; पण मला वाटते, हे नऊ वर्षांचे अंतर फार फसवे आहे!

मी महाकवी होण्याचा तो योग– खरे सांगायचे म्हणजे, काव्यसृष्टीवर येऊ घातलेली एक मोठी आपत्ती– अशा रीतीने टळली; पण उत्कृष्ट काव्य, नाटक किंवा कादंबरी लिहायला उपकारक होतील, अशा अनेक कथा पुराणांत आहेत, हे त्या वेळचे माझे मत अजूनही बदललेले नाही. उलट, पाश्चात्त्य वाङ्मयाच्या परिशीलनाने ते अधिक दृढ झाले आहे.

आपल्या प्रतिभेची जात, तिची शक्ती आिण तिच्या मर्यादा यांची योग्य जाणीव झालेल्या लेखकाने आत्मिवष्काराला योग्य अशी कथा निवडली, साहित्याच्या ज्या माध्यमातून ती प्रगट व्हावयाची आहे, त्याच्यावर या कलाकारांचे प्रभुत्व असले, पुराणकथांत जे भव्य-भीषण संघर्ष आढळतात, त्यांचे मंथन करण्याइतकी शक्ती त्याच्या चिंतनात असली, जीवन एका बाजूने जसे क्षणभंगुर आहे, तसेच दुसऱ्या बाजूने ते चिरंतन आहे, ते जितके भौतिक आहे, तितकेच आत्मिक आहे, या गोष्टींचे आकलन त्याला झाले असले, तर पौराणिक कथेतून चांगली ललितकृती कशी निर्माण होते, हे पाहायला कुणालाही परदेशाचा प्रवास करायला नको! कालिदास (शाकुंतल), भवभूति (उत्तररामचरित), रवींद्रनाथ (कच-देवयानीसारखे नाट्यसंवाद) व खाडिलकर (कीचकवध आिण विद्याहरण) या चौघांपैकी कुणाचीही साक्ष या बाबतीत पुरी आहे. कुणीही रसिक न्यायाधीश ही साक्ष अमान्य करणार नाही. अधिक आधुनिक साक्ष हवी असल्यास ती पु. शि. रेगे यांचे 'रंगपांचालिक' देईल.

४

१८८० ते १९२० या काळात पौराणिक कथांच्या आधारे आपल्याकडे विपुल नाट्यनिर्मिती झाली. खाडिलकरांसारखा एक प्रभावी नाटककारही पुराणकथांनी रंगभूमीला दिला; पण कथा किंवा कादंबरी यांच्या बाबतीत मात्र मराठी लेखकांनी पुराणांचा असा उपयोग करून घेतला नाही. त्या काळी ऐतिहासिक कादंबरी लोकप्रिय होती; पण पौराणिक कादंबरी मात्र उपेक्षतच राहिली.

पौराणिक कथा ही बोलून-चालून एक फार जुनी गोष्ट, अतिशय प्राचीन काळातल्या समाजाची कथा, असंभाव्य चमत्कारांनी भरलेली अद्भुत कहाणी– या किंवा अशा प्रकारच्या कल्पनांचा त्या वेळच्या लेखकवर्गाच्या मनावर पगडा होता. पहिल्यानेच अस्सल सामाजिकतेकडे वळलेल्या, मध्यम वर्गाच्या तत्कालीन सुधारकी दृष्टीने भविष्याची सोनेरी स्वप्ने पाहणाऱ्या आणि नव्यानेच परिचित झालेल्या वाङ्मयीन वास्तवतेच्या मर्यादा न कळलेल्या तत्कालीन कथालेखकांनी पुराणकथांकडे पाठ फिरवावी, हे स्वाभाविकच होते. विषयांच्या दृष्टीने कादंबरी नेहमीच नाटकाच्या पुढे धावत असते. त्यामुळे एकीकडे पौराणिक नाटक निर्माण होत राहिले, प्रेक्षकांना आवडत राहिले! पण दुसरीकडे पौराणिक कादंबरी मात्र रूढ झाली नाही. या क्षेत्रात फक्त सामाजिक कादंबरीचीच चलती होत राहिली.

नाही म्हणायला विद्यार्थिदशेत दोन पौराणिक कादंबऱ्या वाचल्याचे मला आठवते. १९१५ ते २५ या दशकात 'नवयुग' या मासिकात त्या क्रमशः आल्या होत्या. त्या वेळचे एक व्यासंगी लेखक ल. वि. परळकर यांनी बंगालीतून अनुवादित केल्या होत्या. मी सामाजिक कादंबरीचा भक्त होतो, असे असूनही मला त्या आवडल्या होत्या. तसे काही तरी लिहावे, असे त्या वेळी मला वाटले होते. त्या काळात असे नेहमीच वाटे, म्हणा! फक्त काही चांगले लिहता येत नव्हते, एवढीच काय ती अडचण होती! या कादंबऱ्या किंवा ना. के. बेहेऱ्यांची 'अहल्योद्धार', साने गुरुजींची 'आस्तिक' अशा काही हाताच्या बोटांवर मोजता येण्याजोग्या कादंबऱ्या सोडल्या, तर मराठी कादंबरीकारांचे लक्ष पुराणकथांकडे जावे, तसे गेलेले नाही, असेच दिसून येईल

५

माझीच गोष्ट पाहा ना! मी लहानपणापासून पौराणिक कथांची पारायणे केली होती. त्यांतल्या विविध रसांचा मनसोक्त आस्वाद घेतला होता. रूपके, प्रतीके व संदर्भ म्हणून त्यांचा मुक्त हस्ताने वापर केला होता. असे असूनही, १९४२ पूर्वी पौराणिक कादंबरी लिहायची इच्छा मनात कधीही निर्माण झाली नाही.

१९४२ साली मी 'क्रौंचवध' लिहिली. ती लिहून एक-दोन वर्षे होईपर्यंत सामाजिक कादंबरीच्या मर्यादा मला फारशा जाणवल्या नव्हत्या, पण १९४२ ते १९५२ या दशकात त्या क्रमाक्रमाने मला कळू लागल्या, वाढत्या तीव्रतेने जाणवू लागल्या. हे दशकच मोठे विलक्षण होते. उत्पातांचे, उन्मादांचे, उदासीनतेचे आणि त्यातच दुसरे महायुद्ध संपले किंवा आपली मातृभूमी स्वतंत्र झाली, या भावनेने उचंबळून येणाऱ्या उत्साहाचे! १९४२ च्या भूमिगत चळवळीपासून स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या आकाशाला कवटाळू पाहणाऱ्या धडाडीपर्यंतच्या या दशकात या माझ्या सर्व प्रतिक्रिया सामाजिक कादंबरीच्या द्वारे प्रकट करण्याचा मी अल्पसा प्रयत्न केला; पण

कुठलीही कादंबरी पूर्वीच्या सुलभतेने पुढे जाईना. वेग घेईना. पूर्ण होईना. पहिली काही पाने लिहून व्हावीत, मग, आमटीत मीठ नसावे, तसे या कादंबरीत काही तरी कमी पडते आहे. ही जाणीव व्हावी, संपूर्ण कथानक हाताशी असावे, पण रेंगाळत-रेंगाळत लेखन मध्येच थांबावे, असे अनेकदा घडले! याचे कारण मी शोधू लागलो. हळूहळू ते माझ्या लक्षात आहे. चार भिंतींतल्या भारतीय जीवनाच्या कक्षा– मग त्या भिंती स्वतःच्या घराच्या असोत, सामाजिक निर्बंधांच्या असोत अथवा परक्या सरकारच्या तुरुंगाच्या असोत– एकदम विस्तारल्या होत्या. दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या दहा वर्षांत पूर्वीच्या चार भिंती हां हां म्हणता जमीनदोस्त झाल्या होत्या.

त्यांची जागा चार दिशांनी घेतली होती. त्या चार दिशांतले जीवन 'उल्का', 'दोन ध्रुव' आणि 'क्रौंचवध' यांच्या पद्धतीने मी चित्रित करू पाहत होतो. ते अशक्य होते! दुसऱ्या महायुद्धात बेचिराख झालेले वॉर्सा, बेचाळीसच्या चळवळीत फाशी गेलेल्या तरुणाची दिवस गेलेली निष्पाप, निराधार प्रेयसी, बंगालच्या दुष्काळात तडफडून मेलेली माझ्यासारखी लक्षावधी माणसे, देशाचे दोन तुकडे होताना वाहिलेला रक्ताचा पूर आणि लाखो निर्वासितांचा असह्य दुःखाने भरलेला ऊर, भारतीय संस्कृतीच्या ऐसपैस गप्पा मारीत पांढऱ्या टोप्या घालून समाजकंटकांनी केलेला काळा बाजार, तिरंगी झेंड्याकडे अभिमानाने पाहताना डोळ्यांसमोर उभी राहणारी कोट्यवधी दीनदलितांची दुःखाने काळवंडलेली मुखे, स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर पूर्वी पवित्र मानल्या गेलेल्या प्रत्येक निष्ठेचे होऊ लागलेले अवमूल्यन, पंडुरोगाने आजारी असलेल्या माणसाला भरजरी पोशाख चढवावा, त्याप्रमाणे प्रेरणाशून्य झालेल्या समाजाच्या प्रगतीसाठी चाललेली पुढाऱ्यांची धडपड, 'ऊप्दो, प्द प्ने हद न्ग्दह, जग! (ज्यांच्या अंगी द्रष्टेपण नसते, ते नष्ट होतात)' या मॅझिनीच्या अमर उक्तीचा गल्लीतल्या पंत-पाटलांपासून दिल्लीतल्या पंत-पाटलांपर्यंत सर्वांना पडलेला विसर, विनोबांचे स्वयंपूर्ण खेडेगावाचे स्वप्नही चांगले आणि नेहरूंचे यंत्रशक्तीच्या द्वारे समाज सुखी करायचे ध्येयही चांगले, या थाटात पुढचा मार्ग आक्रमणारा समाजपुरुष– या किंवा अशा अनुभवांचे चित्रण परंपरागत सामाजिक कादंबरीतून कसे करायचे? पुष्करिणीच्या तरंगांत समुद्राच्या प्रक्षुब्ध लाटांचे प्रतिबिंब पाहण्याचा प्रयत्न केल्यासारखे ते होईल, असे मला वाटू लागले! या मनःस्थितीतच मी पौराणिक कादंबरीकडे वळलो.

६

आज मी सादर करीत असलेल्या ययातीच्या जन्मकथेचा हा पूर्वरंग झाला! मात्र या कथानकाचे आकर्षण वर वर्णन केलेल्या १९४२ ते ५२ या दशकातल्या अनुभूतीनंतर माझ्या मनात निर्माण झाले, असा कुणी तर्क केला, तर तो अगदी चुकीचा ठरेल! गेली पंचेचाळीस वर्षे हे कथानक माझी सोबत करीत आले आहे. लहानपणी ते मी वाचले, तेव्हा त्यातल्या अद्‌भुताचे-वार्धक्य आणि तारुण्य यांच्या क्षणात होणाऱ्या मजेदार अदलाबदलीचे– आकर्षण मला वाटले असेल! पण देवयानीशी लग्न झाले असूनही, ययात शिर्मिष्ठेवर प्रेम का करू लागतो, किंवा या दोघींपासून पाच मुलगे झाले असूनही, 'अजून माझी सुखोपभोगाची इच्छा अतृप्त आहे!' असे तो का म्हणतो, हे त्या वेळी मला बिलकूल कळले नाही. उलट, मुलाचे तारुण्य उपटणाऱ्या या ययातीचा रागच आला होता मला! हुमायून मृत्युशय्येवर असताना आपले उरलेले आयुष्य त्याला मिळावे, अशी अल्लाची प्रार्थना करणाऱ्या बाबराची गोष्ट त्या वेळी मी वाचली होती. त्याच्या त्या पितृप्रेमाने मी गिहवरून गेलो होतो. त्या बालवयात जर कुणी प्रकाशकाने माझ्याकडे

कादंबरी मागितली असती, तर 'ययाति'ऐवजी निश्चित 'बाबर' ही कादंबरी मी त्याला दिली असती!

मी कॉलेजात पाऊल टाकीपर्यंत गोष्ट म्हणूनसुद्धा या कथेची ओढ मला कधी लागली नव्हती. कॉलेजात पिहल्या वर्षाला 'शाकुंतल' होते. त्यात शकुंतला सासरी जायला निघते, तेव्हा कण्व तिला आशीर्वाद देतो, 'ययातेरिव शिर्मिष्ठा भुर्तुर्बहुमता भव' (ययातीला जशी शिर्मिष्ठा अितशय प्रिय होती, तशी तू आपल्या पतीला प्रिय हो) हा आशीर्वाद माझ्या मनाला खटकू लागला. ययातीची कथा मला थोडीथोडी आठवत होती. जे आठवत होते, त्यावरून ययातीला देवयानीपेक्षा शिर्मिष्ठा विशेष प्रिय होती, असे मला वाटेना. उलट, शुक्राचार्याने वार्धक्याचा शाप दिल्यानंतर त्याच्याकडे आपले तारुण्य परत मागताना पुराणातील ययात म्हणतो,

'देवयानीसह सुखोपभोग घेण्याच्या कामी माझं अद्यापि समाधान झालेलं नाही. त्या बाबतीत मी अजून अतृप्त आहे. म्हणून कृपा करा आिण माझं तारुण्य मला परत द्या.'

डॉ. गुणे आमचे संस्कृतचे प्राध्यापक होते. त्यांना माझी ही शंका मी विचारली. त्यांनी उत्तर दिले,

'ययातीचा शिर्मिष्ठेशी गांधर्व विवाह झाला होता. दुष्यंत-शकुंतला यांचा विवाहही असाच होता. शिवाय दुष्यंत हा पूरूच्या कुळातला– म्हणजे ययातीचा वंशज होता. तेव्हा त्याच कुळातलं पूर्वीचं गांधर्व विवाहाचं उदाहरण देऊन शकुंतलेला आशीर्वाद देण्यात कालिदासानं मोठं औचित्य दाखवलं आहे.'

हे उत्तर परीक्षेच्या दृष्टीने ठीक होते; पण त्याने माझ्या मनाचे काही समाधान केले नाही. 'भर्तुर्बहुमता भव' या शब्दांत अधिक अर्थ भरला आहे, असे मला सारखे वाटू लागले. लग्ने सगळ्यांचीच होतात. (अर्थात पसाभर ब्रह्मचारी आिण मूठभर ब्रह्मविादनी सोडून!) पण सर्व पित-पत्नी परस्परांवर उत्कट प्रेम करतात, असे मुळीच नाही! शर्यतीच्या मैदानावर (हेही धावले) या सदरात येणारे घोडे असताता ना? शेकडा साठ-सत्तर जोडपी अशीच असतात. ती यथाशिक्त संसाररथ ओढीत धावत असताना तडजोड, गोडीगुलाबी, आत गिळलेले दुःख यांच्यामुळे त्यांचे संसार सुरळीत चालतात, सुखी दिसतात; पण त्यात प्रीतीची उत्कटता नसते. ययातीला शिर्मिष्ठा फार प्रिय होती, हे कालिदासाला मान्य होते. आकर्षण, शरीरसुख, विश्वास, आदर, भक्ती या प्रीतीच्या सर्व पायऱ्या चढून जाणाऱ्या पत्नीविषयीच पतीच्या मनात ही भावना निर्माण होईल; पण महाभारतातल्या ययातीच्या कथेत तर अशा भावनेला काडीचाही आधार नव्हता.

ती कथा अशी आहे :

'ययात राजा अशोकविाटके त आला असता, शिर्मिष्ठेने त्याची एकांती गाठ घेतली आिण आपले मनोगत त्यास कळिवले. शिर्मिष्ठा त्याला म्हणाली, '

' 'माझं रूप, शील व कुलीनता तुम्हांस माहीत आहेच. स्वतःचा पती काय व धिनणीचा पती काय, दोघे दासींना सारखेच असतात! मी देवयानीची दासी– म्हणजे तुमचंच धन झाले आहे. माझ्यावर तुमची देवयानीइतकीच सत्ता आहे.' '

'शिर्मिष्ठेचे हे मायावी भाषण ऐकून तिच्या रूपयौवनाचा लोभ ययातीला सोडवेना; पण ययातीला तिचे हे म्हणणे एकदम कबूलही करवेना. 'शिर्मिष्ठेशी सलगी ठेवू नकोस', असे शुक्राने त्याला लग्नाच्या वेळी बजावले होते. त्या गोष्टीचीही त्याला आठवण झाली. शेवटी 'शिर्मिष्ठा याचक आहे. आपल्याकडे ती प्रेमाची याचना करीत आहे, याचकाचे मनोरथ पूर्ण करणं हे आपलं व्रत असून ते आपण पाळलं पिाहजे!' असे मनाचे खोटे समाधान करून घेऊन त्याने शिर्मिष्ठेचे मनोरथ पूर्ण केले. या गुप्त समागमातून तिलाही योग्य काळी एक पुत्र झाला.'

हे वाचून माझ्या डोळ्यांपुढे दोन चित्रे स्पष्ट उभी राहिली. पहिले ययातीचे– एक कामुक, लंपट, स्वप्नातही ज्याला संयम ठाऊक नाही, असा पुरुष! दुसरे शिर्मष्ठेचे-मायावी व लाघवी भाषणाने आपली कामेच्छा व पुत्रेच्छा तृप्त करून घेण्याकरिता या पुरुषाभोवती आपल्या रूपयौवनाचे जाळे पसरणाऱ्या स्त्रीचे !

साहजिकच या मूळ कथाभागाने मला अधिकच गोंधळात टाकले. 'भर्तुर्बहुमता भव' असे कालिदास कण्वाच्या मुखाने म्हणत होता. पुरुषाला स्त्रीविषयी असीम प्रेम वाटायला केवळ कामतृप्तीवर आधारलेला दोघांचा संबंध उपयोगी पडत नाही. कामुकतेच्या पलीकडे जाणारी– इतकेच नव्हे, स्वतःच्या सुखाच्या पलीकडे सहज पाहणारी–स्त्रीची अद्भुत प्रीती लाभली, तरच पुरुषाच्या तोंडून असले उद्‌गार निघू शकतील!

मी कालिदासाच्या बाजूला होतो. त्यामुळे पुराणकथेतले शिर्मष्ठेचे चित्रण माझ्या मनाला पटेना! आपल्या ज्ञातीसाठी तिने केवढा त्याग केला होता! स्वतःचा द्वेष करणाऱ्या देवयानीची दासी होण्याचे दिव्य करणारी स्त्री निःसंशय असामान्य असली पाहिजे! अशी तरुणी केवळ वासनेच्या तृप्तीकरिता ययातीला आपल्या जाळ्यात ओढील, किंवा चोरट्या संबंधाने तिच्यापासून मिळणाऱ्या शरीरसुखामुळे ती त्याला प्रिय आणि आदरणीय होईल, हे अशक्य होते. मी विचार करू लागलो. अग्नि-ब्राह्मणांच्या साक्षीने ययातीने देवयानीचे पाणिग्रहण केले होते; पण पाणिग्रहणाने हृदय-मीलन होते, असे थोडेच आहे? तेव्हा देवयानी ययातीला जे देऊ शकली नव्हती, असे काही तरी शिर्मष्ठेने त्याला दिले असले पाहिजे. शरीरसुखाच्या पलीकडचे, वासनातृप्तीच्या पलीकडचे प्रेम त्याला शिर्मष्ठेपासून लाभले असले पाहिजे, हे उघड होते. त्यामुळेच शिर्मष्ठा ययातीला अत्यंत प्रिय असल्याची कथा प्रचलित झाली असावी आणि कालिदासाने तिचा कौशल्याने उपयोग केला असावा! कालिदासाच्या 'भर्तुर्बहुमता भव' या शब्दांचा मागोवा घेत मी शिर्मष्ठेच्या जीवनाची स्वतंत्रपणे मांडणी करू लागलो. अशा रीतीने १९१४-१५ साली या कादंबरीतल्या शिर्मष्ठेने माझ्या कल्पनासृष्टीत प्रवेश केला.

७

मूळ कथा वाचता-वाचता दुसरी एक गोष्ट माझ्या लक्षात आली. ती म्हणजे खाडिलकरांच्या 'विद्याहरण'मुळे परिचित झालेली देवयानी ही महाभारतातल्या देवयानीहून अत्यंत भिन्न आहे, ही! देवयानीची भूमिका बालगंधर्वांसाठी योजून, खाडिलकरांनी मोजून-मापून लिहिली आहे, हे उघड आहे. कुशल शिंपी कपडे बेतण्यात जे चातुर्य दाखिवतो, तेच कुशल नाटककाराच्याही अंगी असावे लागते. 'मानापमाना'त बालगंधर्वांचे जे अभिनय- गुण प्रकट झाले होते, ज्या रसांची अभिव्यक्ती करण्यात त्यांनी कौशल्य दाखिवले होते, त्यांच्या ज्या अनेक गोड लकबी उघड झाल्या होत्या, त्या सर्वांना अवसर मिळावा, हे लक्षात घेऊन खाडिलकरांनी 'विद्याहरण'तल्या देवयानीचे चित्रण केले. ही देवयानी मुख्यतः प्रणियनी आहे. हट्टी, अल्लड, पण प्रेमभावनेत स्वतःला विसरून जाणारी अशी प्रेयसी आहे. महाभारतातली देवयानी अशी उत्कट प्रणियनी नाही. तिच्या स्वभावात विविध गुणदोषांचे मिश्रण झालेले आहे.

शिर्मष्ठेला मुलगा झाल्याचे कळताच महाभारतातल्या देवयानीला राग येतो. दुःख होते. मात्र तोपर्यंत तिला या चोरट्या प्रेमसंबंधाविषयी कसलीही शंका आलेली नसते. ही दूधखुळी देवयानी मुलासंबंधी शिर्मष्ठेला विचारते. शिर्मष्ठा उत्तर देते,

‘एक धर्मात्मा व वेदवेत्ता ऋषी इथं आला होता. त्याच्यापासून मला हा पुत्र झाला आहे. त्या ऋषीच्या तपाचं तेज पाहून मी दिपून गेले. म्हणून त्याचं नाव व कुळ विचारायचं भान रिहलं नाही.’

एवढ्याने देवयानीचे पूर्ण समाधान होते व तिचा राग निघून जातो!

पुढे शिर्मिष्ठेला ययातीपासून तीन मुलगे होईतोपर्यंत देवयानीला या भानगडीचा काही पत्ता लागत नाही! मग ती उठते आिण धुसफुसत, रडत शुक्राकडे जाते. तिथे ती पित्याला सांगते,

‘हा राजा मोठा धर्मात्मा आहे, म्हणून म्हणतात; पण यानं धर्ममर्यादा सोडून कुकर्म केलं आहे. याच्यापासून शिर्मिष्ठेला तीन, पण मला अभागनीला दोनच पुत्र झाले! अर्थात किनष्ठानं वरिष्ठाचा, अधर्मानं धर्माचा पाडाव केला, असंच म्हटलं पिाहजे.’

‘शिर्मिष्ठेला तीन मुलगे झाले, पण मला दोनच झाले!’ म्हणून नवऱ्यावर रागावणारी महाभारतातली देवयानी आिण उत्कट प्रेमाच्या भावनेत स्वतःला विसरून जाणारी खिाडलकरांची देवयानी या दोन्ही स्वभावरेखा ययातीच्या उपाख्यानाच्या द्वारे कवीला जे जीवनदर्शन घडवावयाचे होते, त्याच्या दृष्टीने मला अगदी एकांगी वाटू लागल्या.

मी मुळातले कच-देवयानीचे आख्यान नीट वाचले. मर्म लक्षात येऊन, ययिात व देवयानी यांचे वैविाहक जीवन दुःखी का झाले, याची मांडणी केली. देवयानीचे खरे प्रेम कचावर होते. ते तिचे पिहलेविहले आिण उत्कट प्रेम होते. तिने ययातीशी लग्न केले, ते महत्त्वाकांक्षेने प्रेरित होऊन. तिने शिर्मिष्ठेला आपली दासी केले, ते सूडाच्या समाधानासाठी. अशी अहंकारी, महत्त्वाकांक्षी, मनात दंश धरणारी आिण प्रेमभंगाने अंतरंगात द्विधा झालेली स्त्री कशी वागेल, याचा विचार करून मी या कादंबरीतील देवयानीचे चित्रण केले आहे.

देवयानी ही स्वतःच्या दुःखाला पुष्कळ अंशी जबाबदार आहे. मात्र त्या दुःखात दैवाचाही हात आहे. पिहले विफल प्रेम पचवायला लागणारी मानसिक शक्ती तिच्या ठिकाणी नाही. ती लहानपणापासून अितशय लाडावलेली एकुलती एक मुलगी आहे. शुक्राचार्यांसारख्या कोपिष्ट व एककल्ली पित्याच्या स्वभावाचा वारसाही तिच्याकडे आला आहे. पतीला पत्नीकडून जे प्रेम हवे असते, त्यात जी आर्तता, आर्द्रता, उत्कटता आिण उदात्तता लागते, ती अशा देवयानीकडून ययातीला मिळण्याचा मुळीच संभव नव्हता! अशा स्थितीत शिर्मिष्ठेसारख्या त्यागी प्रेयसीने केलेल्या निरपेक्ष प्रेमामुळे ती त्याला अितशय प्रिय वाटू लागणे स्वाभिावक आहे. ‘शिर्मिष्ठा ययातीला अितशय प्रिय होती’, असे कालिदास म्हणतो. त्याचे मर्म लक्षात यायला देवयानीच्या या विशिष्ट स्वभावाची पूर्ण कल्पना यायला हवी.

८

शिर्मिष्ठा व देवयानी या दोन नायकांच्या स्वभावरेषांची बीजे कैक वर्षांपूर्वी माझ्या मनात कशी पडली, याचे हे त्रोटक दिग्दर्शन आहे. ययातीची कथा हे महाभारतातले एक उपाख्यान आहे. ते मध्यवर्ती कथानक नाही. राम-सीता किंवा कृष्ण-द्रौपदी यांच्या स्वभाविचत्रणात ललित-लेखकाने आमूलाग्र बदल करणे हे साहित्याच्या दृष्टीने अतिक्रमण होईल. संस्कृतीच्या दृष्टीने तो अपराध होईल! पण पुराणातल्या दुय्यम व्यक्तींना हा नियम लागू करण्याचे कारण नाही. उपाख्यानातील पात्रे ही बहुधा जनमनाकडून पिढ्यान् पिढ्या पूजिली जाणारी दैवते नसतात.

आदर्श म्हणून काही ती महाकवींनी निर्माण केलेली नसतात. या प्रज्ञावंत प्रतिभावंतांना जे शिकवायचे असते किंवा सांगायचे असते, त्याला उपयुक्त असे त्यांनी या पात्रांचे स्वभावचित्रण केलेले असते. त्यात सूक्ष्मता नसते. म्हणून पुराणकथेच्या आधाराने कलाकृती निर्माण करताना ललित-लेखकही असल्या उपाख्यानात आपल्याला अनुकूल असे बदल सहज करू शकतो. कालिदासाची शकुंतला व्यासाच्या शकुंतलेहून भिन्न झाली आहे, ती याच कारणामुळे. भवभूतीचा राम हा आदिकवीचा प्रभू रामचंद्र नाही. खाडिलकरांचा कीचक महाभारतातल्या कीचकापेक्षा अगदी निराळा आहे. त्यांच्या देवयानीचे मूळच्या देवयानीशी फारसे साम्य नाही. या थोर लेखकांच्या पावलावर पाऊल टाकून माझ्या मनात अनेक वर्षे साकार होत गेलेली शर्मिष्ठा मी या कादंबरीत चित्रित केली आहे; मला जाणवलेले देवयानीचे विशिष्ट स्वरूप मी शब्दांनी रंगिवण्याचा प्रयत्न केला आहे.

नायक ययात व दोन्ही नायिका मूळ कथेहून जिथे भिन्न झाल्या आहेत, तिथे इतर पौराणिक पात्रे किती बदलली असतील आणि अनेक काल्पनिक पात्रांचे चित्रण करताना मी संपूर्ण स्वातंत्र्य कसे घेतले असेल, हे वर्णन करून सांगण्याची आवश्यकता नाही. 'ययात' ही शुद्ध पौराणिक कादंबरी नाही. पुराणातल्या एका उपाख्यानातील कथासूत्राचा आधार घेऊन लिहिलेली स्वतंत्र कादंबरी आहे. या स्वातंत्र्याचा मी सदुपयोग केला आहे, की नाही, हे रसिकांनी ठरवायचे आहे.

९

या कादंबरीतील कच पाहावा, म्हणजे 'ही स्वतंत्र कादंबरी आहे', असे मी का म्हणतो, ते लक्षात येईल. संजीवनी विद्येचे हरण करून देवलोकी गेलेला महाभारतातील कच पुन्हा आपल्याला कधीच भेटत नाही! पण या कादंबरीत मी त्याचे उत्तरचरित्र अर्थात काल्पनिक– चित्रित केले आहे. ययात, देवयानी व शर्मिष्ठा यांच्याशी निरनिराळ्या नात्यांनी तो निगडित झाला आहे. प्रेमाची जी विविध स्वरूपे या कादंबरीत चित्रित झाली आहेत, त्यांतल्या एका श्रेष्ठ स्वरूपाचा तो प्रतिनिधी आहे. किंबहुना ययात हा जरी या कादंबरीचा नायक वाटत असला, तरी ही कादंबरी जशी दोन नायिकांची आहे, तशीच ती दोन नायकांचीही आहे. कचाचे हे पुढले चरित्र रंगिवण्याची कल्पना मला १९३० च्या आसपास सुचली. 'गडकरी– व्यक्ती आणि वाङ्मय' या पुस्तकातील उपसंहाराच्या प्रकरणात या कचाचा उल्लेख झाला आहे.

१०

सामान्य मनुष्याच्या दृष्टीने पाहिले, तर कचाचे आयुष्य पूर्णपणे सुखी आहे, असे म्हणता येणार नाही. त्याचे देवयानीवरले प्रेम दुर्दैवाने सफल होऊ शकले नाही; पण तो विचारी, संयमी आणि ध्येयवादी तरुण आहे. त्यामुळे त्याचे मन वैफल्याच्या गाळात रुतून बसलेले नाही. प्रेयसी म्हणून त्याने देवयानीवर केलेल्या प्रेमातील कामवासनेचा अंश आत्मिक सामर्थ्याने त्याने बाजूला काढून ठेवला आहे; पण देवयानीविषयीचे निरपेक्ष प्रेम मात्र त्याच्या मनात आहे. अगदी काठोकाठ भरलेले आहे.

केवळ देवयानीविषयीच नाही, तर यति, ययाति, शर्मिष्ठा, पूरु, राजमाता या सर्वांविषयी त्याच्या मनात उत्कट व निरपेक्ष प्रेम आहे. किंबहुना निरपेक्ष प्रेम हा त्याच्या स्वभावधर्म होऊन बसला आहे. त्यामुळे त्याच्या मनातली विफलतेची शल्ये बोथटून गेली आहेत. आपल्या सुहृदांची जीवने सुखी व्हावीत, देवयानी, यित व ययात यांचा गेलेला तोल त्यांना परत मिळावा, एवढीच त्याची इच्छा आहे. विफल स्त्रीप्रेमाचे त्याने विशाल मानवप्रेमात रूपांतर केले आहे. त्याच्या त्यागी व ध्येयवादी आत्म्यात मूलतःच या विशालतेची बीजे आहेत. संजीवनीविद्येसाठी त्याने केलेल्या साहसात, सेवेत आणि अंतिम त्यागात या बीजांचा विकास घडला आहे. मानवी आत्मा हे अनेक सुप्त, सात्त्विक शक्तींचे भांडार आहे, याची कचाला परिपूर्ण जाणीव आहे. उठल्या-सुटल्या शरीराची पूजा करीत सुटणाऱ्या आणि इंद्रियसुखे हीच जीवनातील सर्वश्रेष्ठ सुखे मानणाऱ्या मनुष्याला– मग तो जुन्या काळातील ययात असो अथवा नव्या काळातील कुणी अतिरथी-महारथी असो– स्वतःच्या या सुप्त शक्तींची जाणीव असत नाही. पण मानवाची आत्मिक शक्ती– पशुपक्ष्यांहून भिन्न आणि उच्च अशी अनेक सामर्थ्ये सृष्टीने त्याला दिली असल्यामुळे, पिढ्यान्‌पिढ्या त्या सामर्थ्यांची बीजे पेरून नवी नवी पिके काढण्याचे स्वातंत्र्य त्याला लाभले असल्यामुळे आणि या प्रगतीच्या प्रयत्नात धर्म, नीती, कला, शास्त्र, संस्कृती, इत्यादी नव्या सामर्थ्यांचा साक्षात्कार त्याला होत असल्यामुळे, वृद्धिंगत होऊ शकणारी आत्मिक शक्ती– ही त्याच्या जीवनातील एक अपूर्व शक्ती होऊन बसली आहे. तो सर्व चरावर सृष्टीपेक्षा भिन्न आहे, तो इथेच!

सद्‌गुणी मनुष्य या जगात सुखी होईलच, असे नाही. किंबहुना मनुष्याचा आत्मा जितका अधिक विकसित, तितके त्याचे दुःख अधिक! पण हा आत्मा सुखी नसला, तरी इतरांना सुखी करण्याच्या कामी तो सतत झटत राहतो. कारण त्याच्या भाविवश्वात केवळ स्वतःच्या सुखांच्या इच्छांनाच स्थान असते, असे नाही! त्याच्या सुखाशी ज्यांचा काडीइतकाही संबंध नाही, अशा जीवनाला उपकारक असणाऱ्या सर्वच गोष्टींना त्यात स्थान असते.

कच हा असा विकसित आत्मा आहे. अणुबॉंब आणि हैड्रोजन बॉंब यांच्याकडे भीतग्रस्त दृष्टीने पाहणाऱ्या जगाला जो नवा मानव हवा आहे, त्याचा तो पुराणकाळातील प्रतिनिधी आहे. नीतीची प्रगती अंती मानवी मनाच्या विकासावर आणि मानवी आत्म्याच्या विशालतेवर अवलंबून असते; हे या कादंबरीत आपल्या वाणीने आणि कृतीने त्याने अनेकदा सूचित केले आहे. जगात शांती नांदावी, म्हणून बड्या बड्या सत्ताधाऱ्यांनी (या कादंबरीतला शुक्राचार्य हा त्यांचा प्रतिनिधी आहे!) केवळ सिदच्छा व्यक्त केल्याने काही शांती प्रस्थापित होणार नाही; त्यांनी आपले व आपल्या देशांचे विविध मनोविकार आधी नियंत्रित केले पाहिजेत. वैयक्तिक व सामाजिक जीवनात वासनांचे आणि विकारांचे नियंत्रण किंवा उदात्तीकरण करणारा मानव जोपर्यंत निर्माण होणार नाही, तोपर्यंत मानवतेला सुख आणि शांती यांची प्राप्ती होण्याचा संभव नाही. उलट, यंत्रयुगाने जीवनाला आलेल्या वेगाने आणि भौतिक सौंदर्य व नैतिक कुरूपपणा यांच्या होऊ लागलेल्या विचित्र मिश्रणाने सामान्य मानवाची दुःखे वाढत जातील. त्याच्या सुखाच्या समस्या अधिक अवघड होऊन बसतील. जीवनातील संपूर्ण रस पिळून घेण्याच्या नादात मनुष्य अधिकाधिक विफल होत जाईल. त्या वैफल्यामुळे तो आत्महत्येला– आणि ते जमत नाही, म्हणून आत्मलोपाला प्रवृत्त होईल. कच हा आत्मविकासाची धडपड करणाऱ्या मानवाचा प्रतिनिधी आहे. ययात हा अष्टौप्रहर सुख भोगण्याच्या निराधार नादात आत्मलोपाला– अंतरीचा दिवा मालवायला प्रवृत्त झालेल्या मानवाचा प्रतिनिधी आहे.

११

शिर्मष्ठा, देवयानी व कच ही तिघे निरिनराळ्या कारणांनी माझ्या मनाच्या रंगभूमीवर दीर्घकाळ उभी होती; पण १९५२ साली 'ययात' कादंबरी लिहायला मी प्रवृत्त झालो, तो त्यांच्यापैकी कुणामुळेही नाही. ही अंतिम प्रेरणा खुद्द ययातीच्या स्वभावरेखेनेच मला दिली. १९४२ ते १९५३ या दशकातले जगातले आणि आपल्या देशातले विचित्र परिवर्तन– भौतिक प्रगती आणि नैतिक अधोगती हातात हात घालून हसत-खेळत चालत असल्याचे विलक्षण दृश्य– जर माझ्या दृष्टीला पडले नसते, तर ही कादंबरी मी लिहिली असती, की नाही, कुणाला ठाऊक! १९४२ पूर्वी मी ती लिहिली असती, तर तिचे स्वरूप किती निराळे झाले असते. बहुधा शिर्मष्ठेची प्रेमकथा म्हणून मी ती लिहिली असती.

महाभारतातल्या मूळ कथेत आलेले 'ययाती'चे चित्रण अतिशय प्रातिनिधिक आहे. याची जाणीव पूर्वी कधीही झाली नव्हती, इतक्या तीव्रतेने या दशकात मला झाली. ययात हा आजच्या सर्वसामान्य मनुष्याच्या पुराणकाळातील प्रतिष्ठित प्रतिनिधी आहे. विविध सुखे मिळूनही तो सदैव अतृप्त आहे– नवनव्या सुखांच्या मागे अंधळेपणाने धावत आहे. सुख आणि आनंद यांच्यांतील फरक त्याला कळत नाही. सुख– क्षणभर मिळणारे शरीरसुख– हे चिरंतन सुख मानून, ते सतत कसे मिळेल, याचे तो चिंतन करीत आहे. त्याच्या भाविवश्वात अन्य कुठलेही मूल्य नाही! जुनी आत्मिक मूल्ये उद्ध्वस्त झाली आहेत आणि नवी आत्मिक मूल्ये निर्माण झालेली नाहीत. अशा संधिकाळात सर्वसामान्य मनुष्य ययातीसारखाच वावरत आहे. सुखाचा अंधळा शोध हाच त्याचा धर्म होऊ पाहत आहे. एका दृष्टीने ते स्वाभिवकही आहे, म्हणा! केव्हाही झाले, तरी जगात कच थोडे, ययात फार!

१२

पुराणातील ययातीची सुखिवलासाची कल्पना स्त्रीसुखापुरतीच मर्यादित होती. आजचा ययात हा तसा नाही. शास्त्राने, यंत्राने आणि संस्कृतीने निर्माण केलेले सारे आधुनिक सुंदर व संपन्न जग त्याच्यापुढे पसरले आहे. सुखोपभोगांची विविध साधने हाती घेऊन ते त्याला पळापळाला आणि पावलोपावली मोह घालीत आहे. प्रत्येक क्षणी त्याची वासना चाळवली जात आहे, भडकवली जात आहे. त्याच्या सुखस्वप्नांत कुणालाही,कशालाही मज्जाव नाही! पडद्यावर कामुक हावभाव करणाऱ्या सुंदर नट्यांपासून रस्त्यावरून जाणाऱ्या नटव्या तरुणींपर्यंत सर्व स्त्रिया त्यांत येतात आणि जातात. मोटारी, बंगले, बँकबुके, नाना प्रकारची नवी नवी पक्वान्ने, घटके-घटकेला बदलायचे सुंदर वेष, गुदगुल्या करणारी गोड, नाचरी, हलकी-फुलकी गाणी, हरघडी गळ्यात पडणारे गेंदेबाज, प्रतिष्ठित पुष्पहार, आकाशाला भिडलेली सत्तेची उत्तुंग शिखरे– सारे सारे काही या सुखस्वप्नांत येते आणि जाते! ते त्याच्या अंतर्मनाला भूल घालते आणि त्याची तृप्ती न करता, स्वर्गातून निघून जाणाऱ्या अप्सरेप्रमाणे अदृश्य होते. अशा रीतीने चाळवल्या जाणाऱ्या असंख्य वासनांमुळे आधुनिक मानवाचे मन हा एक अतृप्त,हिंस्र प्राण्यांनी भरलेला अजबखाना बनत आहे.

सार्वजिनक व्यवहारातली लाचलुचपत, समाजातील वाढती गुन्हेगारी, कुटुंबसंस्थेतील अस्वस्थता व असंतुष्टता,विद्यार्थिवर्गात पसरलेले बिशस्तीचे वातावरण, नाचगाण्यांचे उत्तान

चित्रपट, कामवासना आणि प्रेमभावना यांची समाजात वाढत्या प्रमाणात होत असलेली गल्लत, कोणत्याही दुर्गुणाविषयी दिसून येणारी सामाजिक बेफिकरी, किंबहुना कुठल्या तरी शास्त्राच्या अर्धवट आधाराने त्याचे मंडन करण्याची प्रवृत्ती, यांचा परस्परांशी किंवा सामान्य माणसाच्या मनाला आलेल्या या अवकळेशी काही संबंध नाही, असे ज्यांना वाटत असेल, ते भाग्यवान आहेत, पण त्यांच्या पंक्तीत परमेश्वराने माझे पान मांडलेले नाही. मी अभागी आहे. समाजात दिसून येणाऱ्या या सर्व अप्रिय गोष्टी एकाच विषवृक्षाच्या फांद्या आहेत, असे मला वाटते. वेगाने बदलणारे व माणसाला यंत्रिक करून सोडणारे जीवन या विषवृक्षाचे संवर्धन करीत आहे. उद्या हा विषवृक्ष फळांनी लगडून जाईल आणि ती फळे आपल्या समाजाला– ज्या समाजाचे सुखदुःख सहोदरपणामुळे मला अधिक तीव्रतेने जाणवते, अशा या माझ्या समाजाला– चाखावी लागतील, या कल्पनेने मी अतिशय अस्वस्थ होतो.

माझे हे दुःख आजकालचे नाही. दहा वर्षांपूर्वी 'सांजवात' हा माझा कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला, त्या संग्रहातल्या कथांत आणि त्यांच्यापेक्षाही अधिक स्पष्टपणाने त्या संग्रहाला जोडलेल्या 'पार्श्वभूमी'त माझ्या अंतरीची ही व्यथा व्यक्त झाली आहे. ययातीचे चित्रण त्याच व्यथेचा, पण अत्यंत भिन्न स्वरूपाचा आविष्कार आहे.

१३

आपल्या नैतिक जगात जे घडले आहे, आणि जे घडत आहे, जे घडण्याचा संभव आहे, ते कितीही अप्रिय असले, अनिष्ट असले, अमंगल असले, तरी त्यात सामान्य मनुष्याचा दोष थोडा आहे! तो सामान्य असतो, याचा अर्थच तो प्रवाहपतित असतो! परिस्थितीमुळे त्याला तसे व्हावे लागते. अंतर्मुख होऊन विचार करायची आणि स्वतंत्र विचार करून त्याप्रमाणे आचार करायची शक्ती त्याच्यापाशी नसते. चिंतनाला लागणारे स्वास्थ्य त्याला कधीही लाभत नाही. चरितार्थाच्या चिंतेतून मुक्त होण्याची संधी त्याला सहसा मिळत नाही. त्यामुळे सामान्य मनुष्याचे गुण काय किंवा अवगुण काय, दोन्हीही त्या त्या काळच्या सामाजिक गुणावगुणांच्या सरासरीइतकेच असतात.

आजचा सामान्य मनुष्य पूर्वीच्या सामान्य मनुष्याहून फारसा निराळा नाही. पण त्याची सामाजिक परिस्थिती अत्यंत भिन्न झाली आहे. मनुष्याच्या नैसर्गिक वासना, कल्पना, प्रवृत्ती या निसर्गातल्या इतर गोष्टींप्रमाणेच शतकानुशतक आपला आविष्कार– रम्य, रुद्र, भव्य, भीषण, उग्र, उदात्त असा आविष्कार– करीत आल्या आहेत, पुढेही करीत राहतील, पण आजचा मनुष्य शरीरसुखाच्या प्राप्तीच्या दृष्टीने जितका सुदैवी आहे, तितकाच या सुखांच्या मर्यादांची कल्पना आणि स्वतःच्या आत्मिक शक्तीची जाणीव यांच्या दृष्टीने दुर्दैवी आहे.

पूर्वीचा सामान्य मनुष्य परलोकाच्या कल्पनेने, स्वर्गाच्या आशेने, नरकाच्या भीतीने, ईश्वराच्या श्रद्धेने आणि अनेक धार्मिक, सामाजिक व कौटुंबिक बंधनांनी एका पोलादी चौकटीत ठाकून-ठोकून बसिवला गेला होता. विचाराला इकडे-तिकडे तसूभर हलतासुद्धा येत नव्हते. अशा रीतीने त्याच्या ठिकाणी निर्माण केलेले पावित्र्य पुष्कळ अंशी कृत्रिम होते. पण ते त्याला सन्मार्गापासून ढळू देत नव्हते. त्याच्या अनेक निष्ठा अंध होत्या, पण त्या प्रामाणिक होत्या. तो भावक मूर्तिपूजक होता! त्याच्या या पूजेच्या मुळाशी अज्ञान नव्हते, भीती नव्हती, असे कोण म्हणू शकेल? पण त्या भावकपणामुळेच उठल्या-सुटल्या मूर्तिभंजन करण्याच्या प्रवृत्तीपासून तो

अलिप्त राहिला होता.

आजचा मनुष्य त्या जुन्या पोलादी चौकटीतून मुक्त झाला आहे. त्याच्या पायांतल्या निरर्थक रूढींच्या बेड्या गळून पडल्या आहेत. हे जे झाले, त्यात काही गैर आहे, असे नाही! हे होणे आवश्यक होते, अपरिहार्य होते, स्तंभातून प्रगट होणारा नरसिंह सामान्य मनुष्याला खोटा वाटू लागला, म्हणून हळहळण्याचे काही कारण नाही; पण त्या मनुष्याला अजून स्वतःच्या अंतःकरणातल्या देवाचा पत्ता लागला नाही, ही खरी दुःखाची गोष्ट आहे! आजचा मनुष्य मूर्तिभंजक झाला आहे, याचे मला वाईट वाटत नाही; पण समोर दिसेल ती मूर्ती फोडणे हाच आपला छंद आहे, अशी जी त्याची समजूत होऊ पाहत आहे– आणि भल्याभल्यांकडून तिची जी भलावणा केली जात आहे– ती मानवतेच्या दृष्टीने मोठी धोक्याची गोष्ट आहे.

शतकाशतकांनी क्वचित पिढीपढीलासुद्धा, जीवनातल्या पूजामूर्ती बदलणे स्वाभिवक आहे. अनिादकालापासून मानव हे करीत आला आहे. ज्ञान-विज्ञानाच्या कक्षा जसजशा वाढत गेल्या, उत्पादनाच्या साधनांपासून भोवतालच्या सामाजिक परिस्थितीपर्यंत जसजसे क्रांतिकारक बदल घडत गेले, सृष्टीतल्या स्वतःच्या स्थानाची मानवाची कल्पना जसजशी पालटू लागली, तसतशी जुनी ध्येये बाजूला पडून, नवी ध्येये जन्माला आली. जुन्या निष्ठांचे सामर्थ्य नाहीसे होऊन नव्या निष्ठा प्रज्वलित झाल्या.

इंग्रजी अंमल सुरू झाल्यावर आपल्या समाजात हे स्थित्यंतर फार मोठ्या प्रमाणात घडले; पण टिळक, आगरकर हे जसे कडवे मूर्तिभंजक होते, तसेच ते डोळस मूर्तिपूजकही होते. एकीकडे जुन्या जीर्णशीर्ण किंवा प्रगती कुंठित करणाऱ्या राजकीय व सामाजिक मूर्तींवर ज्या हातांनी त्यांनी घाव घातले, त्याच हातांनी त्यांनी राजकीय व सामाजिक पूजामूर्तींची प्राणप्रतिष्ठा केली. त्याच द्रष्टेपणाने त्यांनी नवी स्वप्ने पाहिली, नवे राष्ट्र पाहिले, नवा समाज पाहिला. प्राणपणाने त्यांनी नव्या निष्ठा कवटाळल्या. त्यांच्यासारखे झुंजार आणि अंतर्बाह्य पवित्र असे नेते लाभल्यामुळे त्या काळातल्या सामान्य मनुष्याच्या गुणांची सरासरीसुद्धा थोडीशी वाढली.

१४

पण आजची परिस्थिती– स्वातंत्र्य आल्यानंतरच्या तपातली परिस्थिती– दुर्दैवाने अगदी निराळी झाली आहे. पिढ्यापिढ्यांनी पाहिलेले राजकीय स्वातंत्र्याचे स्वप्न साकार झाल्यावर सामान्य मनुष्याला खरोखर नवे स्फुरण यायला हवे होते. त्याच्या मनात नवी ध्येये, नव्या निष्ठा यांची बीजे रुजायला हवी होती. नव्या मूर्तीच्या पूजेसाठी तो उत्सुक व्हायला हवा होता. निढळाच्या घामाची फुले घेऊन, या पूजेसाठी तो धावत यायला हवा होता; पण जे प्रत्यक्ष घडलेले आहे, ते अगदी निराळे आहे.

या सामान्य मनुष्याने जुने कृत्रिम पावित्र्य झुगारून दिले आहे; पण नवे अंतःस्फूर्तिने निर्माण होणारे पावित्र्य त्याला अजून लाभलेले नाही. त्याचे दर्शन व्हावे, म्हणून तो फारसा उत्सुकही नाही. अव्वल इंग्रजीत देवावरली श्रद्धा मागे पडून देशावरल्या भक्तीने तिची जागा घेतली; पण आज ती भक्ती देशात किती प्रमाणात आढळत आहे? याचे प्रात्यक्षिक पाहायचे असेल, तर छोट्यामोठ्या पुढाऱ्यांच्या बंगल्यांपासून त्यांच्या बँकबुकांपर्यंत, पत्रकारांच्या तोकड्या अग्रलेखांपासून त्यांच्या पत्रातल्या लांबलचक जाहिरातींपर्यंत, क्षुद्र मने सूक्ष्मदर्शकाने न्याहाळीत बसण्याच्या साहित्यिकांच्या आवडीपासून मोबदल्याकरिता चालणाऱ्या त्यांच्या

गट्टीतुट्टी पर्यंत, सामान्य मनुष्याच्या सिगारेटीपासून त्याच्या सिनेमापर्यंत आणि बायकोच्या अंगावरल्या तलम परदेशी कपड्यापासून त्याच्या पोराच्या हातांतल्या आठ खून असलेल्या रहस्यकथेपर्यंत कुठेही नजर टाकावी!

१८५७ ते १९४७ या काळात जे पिवत्र यज्ञकुंड पेटले होते, त्याच्या ज्वाला विझून गेल्या आहेत. मोठमोठे ऋत्विज यज्ञकुंड सोडून दूरदूर निघून गेले आहेत. उदात्त जगात नेऊन सोडणारा त्या काळातला गंभीर मंत्रघोष वातावरणात विलीन झाला आहे. मग आहुती कोण देणार आिण कुणाला देणार! उरली आहे फक्त राख! आिण सर्व संकटे क्षणार्धात दूर करणारी विभूती म्हणून त्या राखेची विक्री करीत सुटलेले यज्ञमंडपातले ढोंगी भटिभक्षुक!

१५

वयिक्तसुख आिण वयिक्तस्वातंत्र्य या गोष्टी अत्यंत इष्ट आिण फार महत्त्वाच्या आहेत, हे खरे! पण त्या सुखाला आिण स्वातंत्र्याला इतरांच्या सुखाची आिण स्वातंत्र्याची बंधने असतात, हे क्षणभरही विसरून चालणार नाही. नाही तर रिशयात राज्यक्रांती झाल्यानंतर घडलेल्या एका गोष्टीतल्या बाईसारखी समाजाची स्थिती होते!

तिथल्या राज्यक्रांतीनंतर माणसांनी आिण वाहनांनी गजबजलेल्या मॉस्कोच्या रस्त्यावरून एक बाई अगदी मधून हवी तशी चालू लागली.

पोलिसांनी तिला कडेने चालण्याची सूचना देताच ती उत्तरली,

'आता मी स्वतंत्र झाले आहे. मी हवे तसे चालणार! तुम्ही कोण मला हुकूम करणार? मी स्वतंत्र झाले आहे!'

त्या बाईचे पुढे काय झाले, हे मला माहीत नाही; पण आपल्या सध्याच्या सामाजिक मनाचा आिण सामान्य मनुष्याच्या जीवनाचा प्रकार त्या बाईसारखा होऊ पाहत आहे! माणसाचे सुख ही गोष्ट अत्यंत महत्त्वाची आिण मोलाची गोष्ट आहे. पण कुणाही व्यक्तीने सुखासाठी जी धडपड करायची असते, ती इतर व्यक्तींच्या सुखाला छेद देऊन नव्हे, तर त्यांतल्या प्रत्येकाचे सुख आपल्या सुखाइतकेच महत्त्वाचे आहे, असे मानून! जत्रेतल्या गर्दीत प्रत्येक मनुष्याने दुसऱ्याला आपला धक्का लागणार नाही, ही काळजी जशी घ्यायला हवी, तशीच समाजाच्या सर्व लहानथोर घटकांनीही आपले सुख हे दुसऱ्याचे दुःख होणार नाही, अशी दक्षता घेतली पिाहजे! पण आजचा मनुष्य ती घेण्याच्या मनःस्थितीत नाही. हे तत्त्वज्ञानच त्याला पटत नाही! त्याच्या मनातली जुन्या मूल्यांची पूजा उधळली गेली आहे! नव्या पूजेची मूर्ती अजून त्याला मिळालेली नाही. त्या नमिळालेल्या मूर्तीसाठी फुले वेचून ठेवण्याची भिावकताही त्याच्या ठिकाणी नाही. एखाद्या घरातले मनुष्य गेले, म्हणजे त्या घरावर ती विचित्र विषण्ण अवकळा पसरते, तिने सामान्य मनुष्याच्या आत्म्याला आज ग्रासले आहे, तो संपूर्णपणे बिहर्मुख होत आहे. 'जे का रंजले गांजले' हा तुकोबांचा अभंग त्याच्या दृष्टीने शुद्ध थोतांड आहे! 'कशाला उद्याची बात' हा त्याचा पिवत्र महामंत्र होऊ पाहत आहे. बऱ्यावाईट मार्गाने जे जे शरीरसुख मिळेल– मग ते खानपानाचे असो, चुंबन-आलिंगनाचे असो अथवा लूट, खून अशा पद्धतीचे असो– ते ते घेत राहावे, कारण या जीवनात वासनांच्या तृप्तीशिवाय दुसरे काहीही सत्य नाही, असे त्याला वाटू लागले आहे. साहजिकच कधी विफल, विमनस्क स्थितीत, तर कधी धुंद, बेबंद स्थितीत तो आला दिवस कंठीत आहे. त्याच्या जीवनाचे जहाज भोवतालच्या समुद्रात डोंगरलाटांत सापडून

हेलकावे खात आहे. स्थिर होण्यासाठी कुठे नांगर टाकावा, तर ते जहाज किनाऱ्यापासून फार दूर-दूर खोल समुद्रात वाहत चालले आहे. शरीरसुख– अधिक सुख– नवे, नवे सुख– मिळेल त्या मार्गाने सुख– ही त्या अंतर्मनाची एकच एक घोषणा होऊ पाहत आहे.

१६

या कादंबरीतले कथासूत्र फार जुन्या काळातले असले, तिच्यावर अद्भुताची थोडी छाया असली, हे एका सम्राटाच्या जीवनाचे आणि त्याच्या मानसिक चढ- उतारांचे चित्रण असले, तरी 'ययात' हा आजच्या सामान्य मनुष्याचा प्रतिनिधी आहे, असे जे मी म्हणतो, ते वर लिहिलेल्या अर्थाने. पुराणातल्या ययातीची अनिर्बंध कामवासना किती अमानुष स्वरूप धारण करू शकते आणि भोगाच्या समुद्रात मनुष्य किती डुंबला, तरी त्याची वासना कशी तृप्त होत नाही, याचे चित्रण आले आहे; पण आजचा मनुष्य केवळ अंध, स्वैर आणि क्रूर कामवासनेलाच बळी पडत आहे, असे नाही! त्याचे सर्वच मनोविकार अनिर्बंध आणि अनियंत्रित होऊ पाहत आहेत. त्याच्या विविध वासना उच्छृंखल होत आहेत. यांत्रिक जीवनाने त्याचे समाधान नष्ट केले आहे. महायुद्धाच्या भीषण छायेखाली वावरणाऱ्या जगात तो राहत असल्याकारणाने सुरक्षितपणाच्या भावनेने त्याच्या मनातून पळ काढला आहे. त्यामुळे चोवीस तास कुठल्या तरी फुसक्या सुखात मन गुंतवून ठेवण्याखेरीज आनंदाचा दुसरा मार्ग त्याला आढळत नाही. आत्मानंद ही भावनाच त्याला अपरिचित होऊन बसली आहे. अंतर्मुख होऊन एकांतात केलेले स्वतःविषयीचे आणि जीवनिविषयीचे चिंतन ही त्याच्या दृष्टीने मृगजळात लावलेल्या कल्पवृक्षाच्या फुलांची वंध्याकन्येने गुंफलेली माळ झाली आहे! सुखांत, विलासांत, उपभोगांत स्वतःला बुडवून टाकायचे, दररोज पक्वान्नांपासून पोशाखापर्यंत नव्या-नव्या टुमी काढायच्या आणि त्यांच्या आस्वादात वा प्रदर्शनात निमग्न राहायचे, हाच त्याचा जीवनधर्म होत आहे. कुठल्याही खोल भावनेशी किंवा उदात्त विचाराशी त्याचा दृढ परिचय होत नाही. मग एखाद्या ध्येयाशी जीवश्चकंठश्च मैत्री होणे दूरच राहिले! त्यागाची अपेक्षा करणारी कुठलीही निष्ठा त्याच्या मनात रुजत नाही! रुजली, तरी दृढमूल होत नाही. या आधुनिक मानवाचे आणि आत्मलोपाने ग्रासलेल्या त्याच्या यांत्रिक शरीरनिष्ठ जीवनाचे चित्र जोडने आपल्या अर्मेहम या पुस्तकात आणि एरिक फ्रोमने आपल्या ऐहा एदम्गूब्, शेंह द्रे प्सेती आणि ईर्दे दण्दस् या पुस्तकांत मोठ्या सहानुभूतीने, पण स्पष्टपणे काढले आहे. 'पण लक्षात कोण घेतो!' हे उद्गार हरिभाऊंच्या काळापेक्षा फार निराळ्या आणि अधिक भीषण अर्थाने काढण्याची पाळी आज आली आहे. हरिभाऊंच्या पुढील समस्या घराच्या किंवा रूढींच्या भिंतींतली होती. या नव्या राक्षसी समस्येचे हात-पाय जगाच्या चार भिंतींपर्यंत पसरले आहेत.

१७

आजचा मनुष्य अधिक सुखांच्या मागे धावण्यात मग्न आहे. ती जास्तीत जास्त प्रमाणात मिळावीत, म्हणून तडफडत आहे. सुख आणि आनंद यांतला फरक त्याला कळेनासा झाला आहे. कुठलेही शरीरसुख– मग ते जिभेला चटका देत आपल्या खमंगपणाने तिला गुदगुल्या

करणाऱ्या उनउनीत बटाटावड्याचे असो अथवा दुसरे कोणतेही इंद्रियजन्य आणि इंद्रियनिष्ठ सुख असो– ते एकदा भोगल्याने, दहादा भोगल्याने, हजारदा भोगल्याने मनुष्य तृप्त होतो, असे थोडेच आहे? उलट, ते क्षणिक सुख जाता-जाता त्या-त्या इंद्रियाला आपला चटका लावून जाते. या चटक्यातून चटक निर्माण होते! मग गरज आणि चैन यांतले अंतर ओळखण्याच्या कामी मनुष्य अंधळा होतो, कुठल्याही क्षणिक सुखाची चटक लागलेली सर्व इंद्रिये हट्टी मुलांप्रमाणे त्या सुखाची पुनःपुन्हा मागणी करू लागतात. मग दुष्टचक्र सुरू होते! क्षणभर ते सुख घ्यायचे, ते संपले, की त्याच्यासाठी झुरत राहायचे, ते पुनःपुन्हा मिळावे, म्हणून धडपडायचे आणि ते सतत मिळावे, म्हणून सूक्तासूक्त मार्गांचा अवलंब करायचा, हे मनुष्याचे जीवनसूत्र होऊन बसते!

ययातीला देवयानी आणि शर्मिष्ठा या दोन सुंदर तरुणींच्या सहवाससुखाचा लाभ झाला होता; पण तेवढ्याने त्याची तृप्ती कुठे झाली? इंद्रियसुखांच्या बाबतीतली चिरंतन अतृप्ती हा मानवी मनाचा अत्यंत दुर्बल भाग आहे. एका साध्या उपाख्यानाच्या द्वारे या सनातन समस्येवर बोट ठेवण्यातच महाभारतकारांच्या प्रज्ञेचे स्वरूप पूर्णपणे प्रगट झाले आहे.

१८

'उपभोग– अधिक उपभोग' या ययातीच्या मार्गाने जाऊन मानव सुखी होणार नाही, ही गोष्ट उघड आहे; पण याचा अर्थ प्रत्येक मनुष्याने वैराग्य स्वीकारले पाहिजे, ब्रह्मचारी राहिले पाहिजे, संन्यासी बनले पाहिले, अमुक खाता नये, तमुक पिता नये, असा मुळीच नाही. सामान्य मनुष्याच्या जीवनात शारीरिक सुखाला फार मोठे स्थान आहे. त्याला पोटभर भाकरी मिळायला हवी, त्याला अंगभर कपडे हवेत, त्याला राहायला, लहानशी का होईना, पण स्वच्छ, नीटनेटकी जागा हवी. आवश्यक गरजा निराळ्या आणि अनावश्यक विलास निराळे. प्रत्येक शारीरिक गरज ही जीवनाचा आधार आहे. प्रत्येकाची ती गरज भागलीच पाहिजे. प्रत्येकाच्या घरात जसा एखादा दिवा असावाच लागतो, तसेच हे आहे; पण एखाद्याने केवळ प्रदर्शनासाठी अथवा लखलखाटासाठी लाखो दिवे पाजळू नयेत, त्यांचा लोभ धरू नये! लोभातून पाप निर्माण होते. हिंसा, गुन्हा, पाप या एकापुढच्या एक अशा पायऱ्या आहेत. पापी मनुष्य सवयीने महापातकाला प्रवृत्त होतो. महापातक माणसाला अमानुष करून सोडते.

सामान्य मनुष्याच्या सर्व गरजा चांगल्या रीतीने भागिवल्या जातील, तरच संतांपासून पुढाऱ्यांपर्यंत सर्व लोक ते नीतिपाठ देत असतात, ते त्यांच्या गळी उतरतील. मनुष्य सुखासुखी किंवा सहजासहजी चांगला होत नाही. उपभोगाइतकी त्यागाची प्रवृत्ती स्वाभिवक नाही. ती संस्कृतीने मानवाला दिलेली सर्वांत मोठी देणगी आहे. माणसाला चांगले बनवावे लागते. तो तसा बनला, तरी त्याचे चांगुलपण टिकवावे लागते. म्हणून या सर्व गोष्टींना अशी सामाजिक परिस्थिती निर्माण करणे हे सर्व काळी, सर्व क्षेत्रांतल्या नेत्यांचे काम असते.

कमीत कमी शरीरसुख असला खुळचट दंडकही माणसावर लादण्यात अर्थ नाही. मनुष्य हा स्वभावतःच विरागी नाही, तो भोगी आहे. प्रश्न आहे, तो त्याला स्वतःच्या भोगाच्या मर्यादा सदैव कशा कळत राहतील, हा! पूर्वी धर्माचे, नीतीचे आणि ईश्वरी श्रद्धेचे नियंत्रण त्याच्या मनावर होते. आता मानवतेचे, सामाजिकतेचे, सहजीवनाचे नियंत्रण तिथे आले पाहिजे. पशुपक्ष्यांना न लाभलेली आत्मिक शक्ती आपल्याला मिळाली आहे, ही जाणीव त्याच्या अंतःकरणात नंदादीपाप्रमाणे सतत तेवत राहिली पाहिजे.

नैतिक आणि सामाजिक मूल्यांच्या घसरगुंडीच्या या काळात खरा महत्त्वाचा प्रश्न हा आहे. आकाशातले दीप मालवले, देवळातले तारे विझले, म्हणून काही हरकत नाही. जोपर्यंत मनुष्याच्या अंतःकरणातली माणुसकीची ज्योत प्रकाशत राहील, त्याचे डोळे ध्येयाच्या ध्रुवताऱ्याचा शोध करीत राहतील, संयम म्हणजे आपले स्वातंत्र्य गमावणे नव्हे, तर दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्याला अवसर देणे होय, हे तो विसरणार नाही, तोपर्यंत मानवाचे भिवतव्य भीषण होईल, अशी भीती बाळगण्याचे कारण नाही.

१९

पण गेल्या अनेक वर्षांत संयम हा शब्द आबालवृद्धांना जुनाट वाटू लागला आहे. तो जवळ-जवळ हास्यास्पद झाला आहे. वयिक्तजीवनात आिण समाजजीवनात संयम हा फार मोठा गुण आहे, हे आपण जवळ-जवळ विसरून गेलो आहो. जीवनेच्छा व तिच्यातून निर्माण होणारी भोगेच्छा ही मानवाची प्रमुख प्रेरक शक्ती आहे, हे कोण नाकारील? पण ती सर्वस्वी अंधळी व स्वच्छंद शक्ती आहे. तिचे नियंत्रण करणारी कोणत्याही स्वरूपाची आत्मिक शक्ती आज आपल्या समाजात अस्तित्वात नाही. उलट, पूर्वीच्या चार पुरुषार्थांची जागा अर्थ व काम हे दोनच पुरुषार्थ कसे घेतील, याची काळजी गेली कैक वर्षे आमचे अनेक पंडित करीत आले आहेत! या दोन पुरुषार्थांतील अर्थाचा पुरस्कारसुद्धा ही मंडळी नाइलाजाने करीत असावीत. सकाळी उठल्यावर पैसे टाकल्यावाचून उपाहारगृहात चहा मिळत नाही, म्हणून! या पंडितांचे मत काही असो, अर्थ व काम यांच्या स्वैर संचारावर आिण नग्न वर्तनावर ज्या समाजात धर्माचे नियंत्रण नसेल– मग तो धर्म जुन्या काळच्या ईश्वर-श्रद्धेसारखा अथवा कर्तव्यनिष्ठेसारखा असो किंवा नव्या काळातल्या समाजसेवेसारखा अथवा मानवप्रेमासारखा असो– त्या समाजाचे अधःपतन आज ना उद्या झालयाशिवाय राहत नाही. ययातीच्या कथेची चिरंतन स्वरूपाची ही शिकवण आहे. भारतीय समाजाला तिचा केव्हाही विसर पडू नये, एवढीच माझी नम्र इच्छा आहे.

२०

ही कादंबरी ययातीची काम-कथा आहे, देवयानीची संसार-कथा आहे, शिर्मष्ठेची प्रेमकथा आहे आिण कचाची भिक्तगाथा आहे, हे लक्षात घेऊन वाचकांनी ती वाचली, तर मला आनंद वाटेल. कलात्मक रंजन, भावनांचे आवाहन, सामाजिक शिकवण आिण सूक्ष्म किंवा विशाल जीवनदर्शन अशा अनेक चढत्या पातळ्यांवर चांगली कलाकृती एकाच वेळी विहार करू शकते. त्यांतल्या कुठल्या पातळीला मी स्पर्श केला आहे, कुठल्या पातळीला स्पर्श करायला मी असमर्थ ठरलो आहे, ते रसिकच सांगू शकतील.

कामवासना ही अन्नाच्या वासनेइतकीतच स्वाभिावक वासना आहे. अन्नाच्या गरजेइतकीच आवश्यक गरज आहे. तिचे मानवी जीवनातील अस्तित्व, तिचे सौंदर्य, तिचे सामर्थ्य ही सर्व मला मान्य आहेत; पण मनुष्याची कुठलीही वासना, सदैव वासना या स्वरूपातच रिाहली, तर तिचे उन्मादात रूपांतर होण्याचा संभव असतो. तिला कोणत्या तरी बाजूने उदात्ताचा स्पर्श झाला पिाहजे. कामक्रोधादी विकारांकडे पाहण्याचा माझा दृष्टिकोन पूर्वग्रहदूषित

नाही. हे मनोविकार आपले शत्रू आहेत, असे प्राचीन काळी मानले जात असे; पण ते मानवाचे मित्र आहेत, त्यांच्यावाचून त्यांचे जीवन नीरस होईल, याची परिपूर्ण जाणीव मला आहे. तथापि, कुत्रा हा माणसाचा अत्यंत इमानी मित्र असला, तरी तो पिसाळला, म्हणजे त्याचा शत्रू बनतो! तशी या सर्व मनोविकारांची स्थिती आहे. म्हणूनच वैयक्तिक आणि सामाजिक अशा दोन्ही प्रकारच्या जीवनांत मनुष्याच्या सर्व वासना एका मर्यादेपर्यंत सुजाण पद्धतीने तृप्त होण्याची सोय असली पाहिजे आणि त्या मर्यादेनंतर त्या नियंत्रित कशा करता येतील, याचीही काळजी, व्यक्तीने आणि समाजाने घेतली पाहिजे. या बाबतीत फ्रॉईडपासून किन्सेपर्यंतचे पाश्चात्त्य कामशास्त्रज्ञ काय म्हणतात, ते मला ठाऊक आहे; पण कामवासनेने काय किंवा दुसऱ्या कुठल्याही वासनेने काय, मानवी जीवनात सतत वासनेच्या स्वरूपातच कायम राहणे भयप्रद आहे. मानवी मनाची व जीवनाची रचना या गोष्टीला अनुकूल नाही. मनुष्याने मोठ्या कष्टाने निर्माण केलेली संस्कृती तर कंठरवाने या गोष्टीचा निषेध करीत आली आहे. कामवासना, कामभावना, प्रीतिभावना आणि भक्तिभावना ही या एकाच वासनेची क्रमाक्रमाने अधिक सूक्ष्म, सुंदर, उन्नत आणि उदात्त होत जाणारी चार रूपे आसेत. या चारही रूपांचे जीवनातले असामान्य स्थान सामान्य माणसाला सतत जाणवले पाहिजे. या कादंबरीच्या काही वाचकांच्या मनांत, अगदी अंधुकपणे का होईना, ही जाणीव निर्माण झाली, तर ती लिहिण्याचे माझे श्रम सार्थकी लागतील.

२१

किती तरी वर्षे निरिनराळ्या कारणांनी मनात घोळत असलेली कादंबरी आज हातावेगळी होण्याचा योग येत आहे. कच, ययात, शर्मिष्ठा आणि देवयानी यांचा निरोप घेताना दूरदेशी जाणाऱ्या प्रिय व्यक्तींना निरोप देताना मनाला जी हुरहूर लागते, तिचा अनुभव मला येत आहे. विशेषतः, निरोप घेताना मन अधिकच व्याकूळ झाले आहे. १९१४ सालापासून ती माझी जिवाभावाची मैत्रीण झाली होती!

पण आयुष्याच्या प्रवासात कुठे ना कुठे तरी आपणां सर्वांच्या वाटा फुटतातच! शेवटी ज्याला-त्याला आपल्या वाटेने पुढे जावे लागते. या जगात जिवलग व्यक्तींचेसुद्धा निरोप घ्यावे लागतात. अगदी अकाली आणि तेसुद्धा कायमचे! सुदैवाने मानसपुत्र आणि मानसकन्या यांच्या बाबतीत एक गोष्ट शक्य असते, ही माणसे चिरविरह झालेल्या प्रिय व्यक्तींसारखी जिथून कुणीही कधीही परतू शकत नाही, अशा काळनदीच्या पैलतीरावर गेलेली नसतात!

म्हणूनच शर्मिष्ठा मला पुन्हा केव्हा तरी भेटेल, अशी मला आशा आहे. ती वानप्रस्थ झाली आहे, हे खरे! पण कथाकादंबऱ्यांना आवश्यक असणाऱ्या घटना केवळ नगरात आणि राजवाड्यात घडतात, असे थोडेच आहे? त्या अरण्यात– प्रसंगी वानप्रस्थांच्या आश्रमातही– घडतात! कुणाला माहीत, प्रौढ शर्मिष्ठा केव्हा तरी अचानक भेटायला येईल आणि आपले पुढले अनुभव मला सांगेल. ती केव्हाही येवो! कोणत्याही रूपाने येवो! तिचे मी आनंदाने स्वागत करीन.

पुणे
२६ / १० / ५९

वि. स. खांडेकर

***

प्रीती म्हणजे काय? यौवन आणि सौंदर्याच्या मुशीतील सुगंधवेल की वासना, अहंकार आणि आत्मपूजेत रुजलेली विषवेल? नव्हे! ती आहे उदात्त करुणा आणि निरपेक्ष आपुलकीच्या शिंपणानं बहरलेली अमृतवेल!

अमृतवेल

वि. स. खांडेकर

'...या चित्रातल्या वेलीवर नाना रंगांची फुलं उमलली आहेत. प्रीतीही या वेलीसारखीच आहे, बाळ. प्रीती म्हणजे केवळ यौवनाच्या प्रेरणेतून उद्भवणारी वासना नव्हे! त्या वासनेची किंमत मी कमी मानत नाही. साऱ्या संसाराचा आधार आहे ती! पण या वासनेला जेव्हा खोल भावनेची जोड मिळते, तेव्हाच प्रीती ही अमृतवेल होते. मग या वेलीवर करूणा उमटते, मैत्री फुलते. मनुष्य जेव्हा - जेव्हा आत्मप्रेमाचे कवच फोडून बाहेरच्या विश्वाशी एकरूप होतो, तेव्हा — प्रीतीचा खरा अर्थ जाणवतो. या बाहेरच्या विश्वात रौद्र - रम्य निसर्ग आहे, सुष्टदुष्ट माणसं आहेत, साहित्यापासून संगीतापर्यंतच्या कला आहेत, आणि महारोग्याच्या सेवेपासून विज्ञानातल्या संशोधनापर्यंतची आत्म्याची तीर्थक्षेत्रं आहेत.

'पण हीच प्रीती नुसती आत्मकेंद्रित झाली, आत्मपूजेशिवाय तिला दुसरं काही सुचेनासं झालं, म्हणजे मनुष्य केवळ इतरांचा शत्रू होत नाही; तो स्वत:चाही वैरी बनतो! मग या वेलीवर विषारी फुलांचे झुबके लटकू लागतात...'